

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	19
1.3 Collectieve sector	31
1.4 Slot	36
2 De internationale conjunctuur	39
2.1 Productie en bestedingen	39
2.1.1 Verenigde Staten	39
2.1.2 Japan	44
2.1.3 Niet-industrielanden	46
2.1.4 West-Europa	47
2.2 Inflatie	54
2.3 Rentes en wisselkoersen	58
2.3.1 Rentes	58
2.3.2 Wisselkoersen	60
2.4 Wereldhandel	62
2.4.1 Wereldhandelsvolume	62
2.4.2 Prijzen van industrieproducten	64
2.4.3 Olieprijs	65
2.4.4 Grondstoffenprijzen, exclusief energie	67
2.4.5 Externe data voor Nederland	68
2.5 Een internationaal lage-groeiscenario	71
3 De Nederlandse conjunctuur	75
3.1 Volumeconjunctuur	75
3.1.1 Conjunctuurpatroon	75
3.1.2 Bijdragen aan de groei	81
3.2 Gezinnen	82
3.2.1 Inflatie	82
3.2.2 Lonen	85

3.2.3	Particuliere consumptie	92
3.2.4	Woningbouw	98
3.3	Buitenlandse handel	100
3.3.1	Uitvoervolume	101
3.3.2	Uitvoerprijzen	104
3.3.3	Invoer	106
3.3.4	Betalingsbalans	106
3.4	Bedrijven	108
3.4.1	Productie	109
3.4.2	Winstgevendheid en arbeidsproductiviteit	122
3.4.3	Investerings	129
3.5	Arbeidsmarkt	134
3.5.1	Arbeidsvraag	134
3.5.2	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	135
3.6	Collectieve sector	139
3.6.1	De collectieve uitgaven	140
3.6.2	Collectieve lasten	149
3.6.3	EMU-saldo en schuld	152
4	Speciale onderwerpen	157
4.1	Incoherent landbouwbeleid: gevolgen voor de ontwikkelingslanden	157
4.1.1	Bescherming van de landbouw in rijke landen	157
4.1.2	Welvaartsverlies door landbouwbeleid	158
4.1.3	Nadere verdeling van welvaartsverliezen	161
4.1.4	Uiteenlopende belangen van ontwikkelingslanden	164
4.1.5	Wat is een coherent landbouwbeleid?	167
4.2	Vergrijzing en schuldreductie: een indicatieve update	168
4.2.1	Inleiding	168
4.2.2	Indicatieve update	169
4.2.3	EMU-saldo voor 2007 in een houdbaar tijdpad	171
4.2.4	Schuldquote in houdbaar tijdpad	172
4.2.5	Kanttelingen	174

Bijlagen	175
A1 Middelen en bestedingen 2002, 2003 en 2004	176
A2 Middelen en bestedingen, 1990-2001	182
A3 Middelen en bestedingen, volumemutaties, 1990-2001	184
A4 Kerngegevens, 1990-2004	186
A5 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1990-2004	188
A6 Inkomens en prijzen, 1990-2004	190
A7 Kerngegevens arbeidsmarkt, 1990-2004	192
A8 Kerngegevens collectieve sector, 1990-2004	194
A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1990-2004	196
A10 Sociale zekerheid, 1990-2004	198
A11 Zorg, 1990-2004	200
B1 Externe data voor Nederland, 1989-2004	202
B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1989-2004	204
B3 Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004	208
B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2001-2004	218
C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1991-2004	220
C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1991-2004	222
C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1991-2004	224
C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1991-2004	226
C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1991-2004	228
C6 Arbeidsinkomensquote, 1990-2004	230
D1 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 2000-2004	232
D2 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 2000-2004	233
D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 2000-2004	234
D4 Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 2000-2004	235
D5 Kerngegevens Energie, 2000-2004	236
Verklaring van afkortingen	237
Enige eerdere publicaties van het CPB	241

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	
	• Onzekerheidsvariant: een langdurig oorlog in Irak	20
	• Waarom blijft de economische groei in Nederland achter bij die in het eurogebied?	22
	• Onzekerheidsvariant: lagere huizenprijsstijging	26
	• Onzekerheidsvarianten: hogere en lagere eurokoers	30
	• De conjuncturele invloed op het EMU-saldo	33
2	De internationale conjunctuur	
	• Hebben Amerikaanse gezinnen te hoge schulden?	43
	• Deflatie in de Verenigde Staten en Duitsland?	57
	• Actualisatie handelsgewichten en herziening relevante wereldhandelsgroei	70
3	De Nederlandse conjunctuur	
	• Trefzekerheid van de BBP-groeiramingen	78
	• Ramingen van andere instellingen	79
	• Basisverlegging draagt bij aan afname van de gemeten inflatie	84
	• Effect van de pensioenproblematiek op de loonontwikkeling	87
	• Premieverschillen tussen ziekenfondsen nemen toe	91
	• Anticipatiegedrag bij de aankoop van personenauto's	96
	• Nederlandse inkomsten uit het buitenland fluctueren sterk	107
	• Bijdrage ICT-sector aan economische groei onder druk	112
	• Winst basischemie sterk bepaald door andere factoren dan olieprijs	113
	• Prijsverlaging na de bouwenquête?	115
	• Hervorming EU landbouwbeleid: ontkoppeling van de directe inkomenssteun	121
	• Kredietverlening aan bedrijven: na de zeepbel	125
	• ICT-potenties zijn geen zeepbel	128
	• Deeltijd en functieniveau	136
	• Ouderschapsverlof	138
	• De hypotheekrenteaftrek	153
4.1	Incoherent landbouwbeleid: gevolgen voor de ontwikkelingslanden	
	• Westers geneesmiddelenbeleid als vorm van ontwikkelingshulp	159

Woord vooraf

Door de internationale politieke spanningen en in het bijzonder de recent uitgebroken oorlog in Irak zijn de onzekerheidsmarges rond de ramingen voor de economische ontwikkeling groter dan normaal. De centrale projectie in dit Centraal Economisch Plan is gebaseerd op een scenario waarin de internationale spanningen in de loop van de eerste helft van 2003 sterk afnemen. Daarnaast wordt een somberder scenario geschetst waarin sprake is van een langdurige oorlog in Irak, hoge olieprijsen en een korte recessie in de industrielanden.

Ook de binnenlandse ramingsveronderstellingen zijn met extra onzekerheid omgeven. In afwachting van de vorming van een nieuw kabinet sluiten de beleidsveronderstellingen nog aan bij de beleidsvoornemens van het demissionaire kabinet, zoals neergelegd in het Strategisch Akkoord van juli 2002 en de aanvullende besluitvorming sindsdien.

Zoals gebruikelijk geeft hoofdstuk 1 een samenvattend overzicht van de actuele ramingen. Hoofdstuk 2 gaat dieper in op de wereldeconomie en hoofdstuk 3 op de Nederlandse economie. Tenslotte belicht hoofdstuk 4 twee speciale onderwerpen. Paragraaf 4.1 geeft een beeld van de incoherentie van het landbouwbeleid, waarmee wordt bedoeld op de negatieve gevolgen die het Europese landbouwbeleid heeft voor de welvaart van ontwikkelingslanden. Paragraaf 4.2 biedt een actuele analyse van de noodzaak tot schuldreductie uit het oogpunt van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn.

De directeur,

F.J.H. Don

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

Door de internationale politieke spanningen is de onzekerheid over de economische ontwikkeling op korte termijn groot. In de centrale projectie ligt besloten dat deze spanningen in de loop van 2003 afnemen, waarna de economische groei duidelijk zal versnellen. De geraamde BBP-groei van de industrielanden loopt daardoor op van 1,7% in 2002 naar 2% in 2003 en 3% in 2004. Ook de wereldhandel zal naar verwachting pas vanaf de tweede helft van 2003 opveren. Door de internationale spanningen zal de olieprijs vooralsnog hoog blijven. Desondanks wordt voor de Verenigde Staten en het eurogebied een gematigde inflatie verwacht, terwijl in Japan de deflatie zal aanhouden. Indien de huidige internationale spanningen zich verdiepen en langer aanhouden, kan de productie in de industrielanden in 2003 stagneren en lopen de werkloosheid en de overheidstekorten verder op.

In de centrale projectie is ervan uitgegaan dat de internationale politieke spanningen, na een korte oorlog in Irak, voor het midden van dit jaar sterk zullen afnemen. Hierdoor zal het vertrouwen bij consumenten en bedrijven in de toekomstige economische ontwikkelingen kunnen herstellen en de olieprijs dalen. Dan zullen de bestedingen in de industrielanden vanaf de tweede helft van 2003 versnellen en kan vanaf 2004 de werkloosheid weer afnemen. Deze opgaande conjunctuur zal naar verwachting worden ondersteund door een vooralsnog accommoderend monetair beleid. In de Verenigde Staten zal tevens sprake zijn van stimulering via de begroting, maar hierdoor zal het begrotingstekort verder toenemen. Het aantrekken van de economie wordt in de projectie enigszins getemperd door de onevenwichtigheden die zich tijdens de hoogconjunctuur van eind jaren negentig hebben opgebouwd, zoals zwakke vermogensposities van gezinnen en delen van het bedrijfsleven. Voor het eurogebied zal ook een dempende invloed uitgaan van de recente appreciatie van de euro. Mede omdat het groeiherstel naar verwachting niet uitbundig zal zijn, wordt een gematigde prijsinflatie voorzien. Ook de looninflatie blijft matig, hoewel de totale arbeidskostenstijging met name in landen met een kapitaaldeckingsstelsel wordt opgestuwd door een forse oploep van pensioenpremies.

Verenigde Staten

In de Verenigde Staten is de opleving uit de recessie van 2001 tegengewerkt door een opeenvolging van negatieve impulsen. De binnenlandse bestedingen werden eerst gedrukt door boekhoudschandalen die tot een verdere daling van de aandelenkoersen leidden en het vertrouwen van consumenten en producenten aantastten. Vervolgens werden zij gedrukt door de oplopende spanningen rond Irak. Desalniettemin is de kracht van de huidige herstelperiode vergelijkbaar met die van begin jaren negentig. Opvallend is dat de bedrijfsinvesteringen eind 2002 nog steeds lager waren dan tijdens het conjuncturele dieptepunt in het derde kwartaal van 2001. De forse investeringsgroei tijdens de hoogconjunctuur van eind jaren negentig is hieraan

debet, maar ook het vooralsnog beperkte winstherstel speelt een rol. Gemiddeld steeg het BBP-volume in 2002 met 2,4%, vrijwel geheel als gevolg van de toename in de particuliere consumptie. Belastingverlagingen en lagere rentelasten gaven belangrijke impulsen aan de consumptiegroei, die slechts gedeeltelijk werden getemperd door de verdere val van de aandelenkoersen. De werkloosheid bedroeg 5,8% van de beroepsbevolking, 1%-punt meer dan in het voorgaande jaar, maar nog steeds veel minder dan in het eurogebied.

Indien het negatieve effect van de huidige internationale politieke spanningen in de eerste helft van het jaar verdwijnt, kan de Amerikaanse BBP-groei in 2003 naar verwachting op 2¾% uitkomen, ondanks de voorziene gematigde groei in het begin van het jaar. In 2004 kan de groei dan toenemen tot 3¾%, waarmee de feitelijke groei voor het eerst sinds 2000 boven de geraamde potentiële groei uitkomt. De Amerikaanse autoriteiten en de internationale instellingen hebben hun ramingen voor de potentiële groei licht neerwaarts bijgesteld, maar vanwege de aanhoudende markante stijging van de arbeidsproductiviteit en het arbeidsaanbod wordt deze nog altijd op 2¾% à 3¾% per jaar geraamd. Van het soepele monetaire beleid zal een positieve invloed op de binnenlandse bestedingen blijven uitgaan. Daar staat tegenover dat de in de afgelopen jaren scherp gedaalde aandelenkoersen enig neerwaarts effect op de consumptiegroei zullen hebben (zie ook het kader in hoofdstuk 2). Hetzelfde geldt voor de als gevolg van de hogere olieprijs in 2003 stijgende inflatie. Vooral door de geleidelijke verbetering in de winstmogelijkheden zullen voorraden en bedrijfsinvesteringen waarschijnlijk het gebruikelijke conjuncturele herstel laten zien. De uitvoer zal gestimuleerd worden door de recente dollardepreciatie en door het aantrekken van de vraag op buitenlandse afzetmarkten. Desondanks loopt het lopende-rekeningtekort verder op, tot circa 5% van het BBP in 2003, een op langere termijn onhoudbaar hoog niveau dat kan leiden tot een verdere dollardepreciatie. Nieuwe begrotingsmaatregelen zullen het overheidstekort in 2003 verder doen oplopen, tot tenminste 3¾% van het BBP. Daarmee zal het Amerikaanse tekort dat van het eurogebied duidelijk overtreffen. Als gevolg van de opgaande conjunctuur wordt voor 2004 een lichte afname van het tekort verwacht.

Japan en niet-industrielanden

De economische problemen van Japan blijven onverminderd groot. Weliswaar kwam begin 2002 een einde aan de derde recessie in tien jaar en steeg het BBP-volume in alle kwartalen van 2002, maar in het laatste kwartaal daalde de industriële productie opnieuw en bereikte de werkloosheid een historisch record. De deflatie, met al haar negatieve effecten op de binnenlandse bestedingen, hield aan en de problemen van de Japanse banken bleken nog groter dan eerder voorzien. Gemiddeld bedroeg de economische groei in 2002 slechts 0,3%, voornamelijk dankzij uitvoerherstel. Het aanhouden van de economische malaise had aanzienlijk negatieve repercussies voor de overheidsfinanciën. Door de aanzienlijke tekorten en de vrijwel permanente deflatie is de bruto overheidsschuld in tien jaar tijd verdubbeld, tot 140%

van het BBP. Vanwege de aanhoudende deflatie en het trage tempo van de herstructurering in de financiële sector zijn de vooruitzichten voor de Japanse economie somber. De door de Japanse regering recentelijk aangekondigde en deels al doorgevoerde structurele hervormingen kunnen op langere termijn een einde maken aan de povere economische resultaten, maar zullen op korte termijn de groei slechts drukken. De BBP-groei wordt dan ook geraamd op een magere $\frac{3}{4}\%$ in 2003, oplopend tot $1\frac{1}{4}\%$ in 2004. Deze productiegroei zal voornamelijk komen door de uitvoergroei naar de andere industrielanden en de rest van Azië. Door de magere economische groei zal de werkloosheid nog niet afnemen en zal het overheidstekort met circa 8% van het BBP uitzonderlijk hoog blijven. De deflatie zal in ieder geval in 2003 aanhouden, al is gelukkig een acceleratie in de prijsdaling niet waarschijnlijk.

Elders in Azië was de economische groei in 2002 hoog, ondanks een terugval van de ICT-uitvoer in de tweede helft van het jaar. De BBP-groei was het sterkst in China (8%), mede door de zeer omvangrijke investeringen van grote westerse bedrijven waardoor de productiecapaciteit sterk werd uitgebreid. De Aziatische groei zal in 2003 en 2004 naar verwachting dicht bij het hoge tempo van vorig jaar liggen. In een aantal Latijns-Amerikaanse landen was de economische ontwikkeling in 2002 catastrofaal, vooral als gevolg van politieke crises, waardoor voor de regio als geheel het BBP daalde. Enig herstel in de voorliggende periode is aannemelijk, ook al zijn de politieke en economische problemen groot. De structurele hervormingen van de afgelopen jaren en de naderende toetreding van een groot aantal Oost-Europese landen tot de Europese Unie zullen naar verwachting de productiegroei in de komende jaren in deze regio hoog houden of zelfs doen versnellen.

Tabel 1.1 BBP-volume naar regio's, 2002-2004			
	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %		
Verenigde Staten	2,4	2¾	3¾
Japan	0,3	¾	1¼
Eurogebied	0,8	1¼	2¾
EU-landen	1,0	1½	2¾
Industrielanden	1,7	2	3
Niet-industrielanden	4,4	4¾	5¼
Wereld	2,9	3¾	4

Europese Unie

Na de lichte krimp in het laatste kwartaal van 2001 is het BBP-volume in het eurogebied voortdurend toegenomen, maar in een zeer gematigd tempo waardoor jaar-op-jaar de productiegroei terugviel van 1,5% naar 0,8%. Deze groeivertraging kwam volledig voor rekening van de binnenlandse bestedingen: de groei van de particuliere consumptie viel sterk terug,

terwijl de investeringen afnamen. Door een zeer zwakke productiviteitstoename steeg de werkloosheid niettemin slechts met 0,3%-punt tot 8,3%. Het overheidstekort in het eurogebied liep op van 1,5% van het BBP in 2001 tot 2,5% in 2002, grotendeels als gevolg van de tegenvallende conjunctuur. Indien de negatieve vertrouwenseffecten van de huidige internationale politieke spanningen in de eerste helft van het jaar verdwijnen, zal de economische groei in 2003 naar verwachting uitkomen op 1¼%. Voor 2004 wordt een versnelling van de groei tot 2¾% geraamd, iets boven de geschatte potentiële groei van 2 à 2½%. Bij deze versnelling zullen toenemende investeringen een grote rol spelen. Een positief effect gaat uit van het soepele monetaire beleid en van de dalende inflatie. De productiegroei zal zeker niet uitbundig zijn, mede door het neerwaartse effect op de uitvoer van de forse appreciatie van de euro en het enigszins restrictieve begrotingsbeleid, ook al kunnen van het laatste positieve vertrouwenseffecten uitgaan. De werkloosheid zal waarschijnlijk in 2003 nog verder oplopen en pas in 2004 beginnen af te nemen.

De opgaande conjunctuur en de voorgenomen bezuinigingsmaatregelen zullen, naar het zich laat aanzien, onvoldoende krachtig zijn om een verdere toename van het begrotingstekort in het eurogebied te verhinderen. Duitsland en Frankrijk zullen in 2003 vermoedelijk een tekort van meer dan 3% van het BBP laten zien, terwijl het Italiaanse tekort deze grens dicht zal naderen. Onlangs startte de Europese raad van ministers van Financiën (Ecofin) de buitensporig-tekortprocedure tegen Portugal en Duitsland, omdat hun tekort boven de in het Verdrag van Maastricht afgesproken grens van 3% van het BBP uitkwam. In maart 2003 bleek dat ook het Franse tekort in 2002 de 3% heeft overschreden, zodat het waarschijnlijk is dat de Commissie ook voor Frankrijk deze procedure zal voorstellen. Kritiek op het Groei- en Stabieleitpact leidde in november tot voorstellen van de Europese Commissie die vooral een verheldering van het Pact bieden. Deze voorstellen zijn in maart 2003 door de Europese Raad van regeringsleiders goedgekeurd. In de beoordeling van de overheidsbegrotingen van de lidstaten komt de nadruk te liggen op het structurele begrotingstekort (zie ook paragraaf 1.3).

In het eurogebied zwakte de inflatie in 2002 slechts in geringe mate af. De geharmoniseerde consumentenprijsindex nam gemiddeld met 2,2% toe, 0,2%-punt minder dan in het voorgaande jaar. Al in de eerste helft van 2003 zal de inflatie waarschijnlijk onder de 2% terechtkomen, met name als gevolg van de recente appreciatie van de euro. Voor heel 2003 wordt de inflatie geraamd op 1¾%, waarna deze door een geringere stijging van de arbeidskosten per eenheid product en een daling van de olieprijs verder afneemt tot slechts 1% in 2004.

Binnen het eurogebied waren en blijven de groeiverschillen markant. In 2002 nam behalve in Nederland ook in Duitsland de productie nauwelijks toe. Voor het achtste achtereenvolgende jaar was de economische groei in Duitsland kleiner dan gemiddeld in het eurogebied; in totaal bleef de Duitse BBP-groei sinds 1994 7%-punt achter. De zwakke prestatie van Duitsland is vooral structureel van aard en wordt veroorzaakt door problemen op de arbeidsmarkt, op

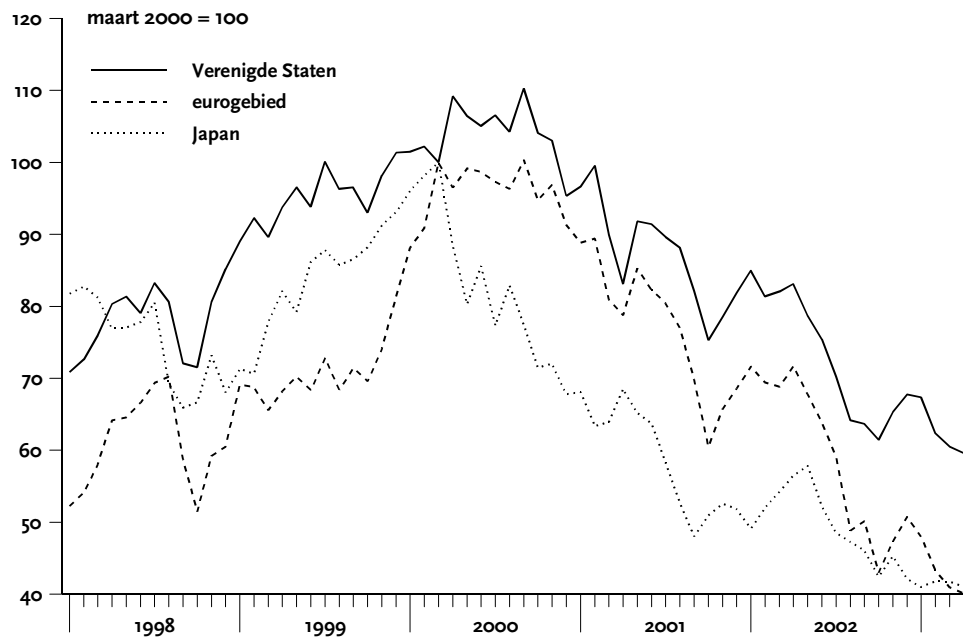
productmarkten en in de financiële sector. Deze structurele problemen blijven de economische groei nadelig beïnvloeden in 2003 en 2004. Bovendien is er het negatieve effect van het strakke begrotingsbeleid, samenhangend met de overschrijding van de 'Maastrichtse' 3% bovengrens. Met de uitvoer als motor vanaf het tweede halfjaar wordt niettemin enig herstel van de Duitse economische groei verwacht. Deze wordt geraamd op ¾% in 2003 en 2½% in 2004, bij een zeer geringe inflatie.

Rentes en wisselkoersen

Na een jaar van ongewijzigde tarieven verlaagden de Federal Reserve en de ECB eind 2002 de officiële rentetarieven met 50 basispunten, tot respectievelijk 1,25% en 2,75%. Begin maart verlaagde de ECB haar tarieven verder met 25 basispunten. Voor het eurogebied wordt overigens het positieve effect op de economische groei van deze renteverlagingen tenietgedaan door de recente appreciatie van de euro. De Japanse centrale bank hield de korte rente op vrijwel nul en verruimde haar monetaire beleid door het opvoeren van de liquiditeitsinjecties in de bankensector. Mede door de verdere monetaire versoepeling daalde in 2002 de lange rente zowel in de Verenigde Staten als in het eurogebied.

Het conjuncturele herstel in de Verenigde Staten zal naar verwachting pas in 2004 aanleiding geven om een begin te maken met het terugdraaien van de monetaire verruiming. Gezien de vooralsnog zwakke economische groei en een inflatie onder de 2% wordt voor het eurogebied een verdere daling van de officiële rentetarieven voorzien in het tweede kwartaal van 2003, waarna de rente waarschijnlijk ongewijzigd blijft. De kapitaalmarktrente in het eurogebied is naar verwachting gedurende de rest van de projectieperiode stabiel op het huidige lage niveau van circa 4%. In de Verenigde Staten zullen de hogere geldmarktrente en de door de opgaande conjunctuur herstellende financieringsvraag van bedrijven leiden tot enige stijging van de momenteel zeer lage kapitaalmarktrentes. Hoewel tijdens een laagconjunctuur het effect van een oplopend tekort op de lange rente in het algemeen beperkt is, zal tijdens het aantrekken van de conjunctuur het vooruitzicht van hoog blijvende tekorten in de Verenigde Staten een opwaarts effect krijgen op het renteniveau.

De aandelenkoersen daalden in 2002 voor het derde achtereenvolgende jaar en zijn wereldwijd vanaf het hoogste niveau in begin 2000 met 40% à 60% gekelderd (figuur 1.1). De ontwikkeling in de komende jaren is uiterst ongewis. Voor zover nog niet verwerkt in de koersen kunnen het aantrekken van de economische groei in de industrielanden, de daardoor verbeterende winsten en het afnemen van internationale politieke spanningen leiden tot stijgende aandelenkoersen, maar er is op dit moment zeker geen algemene overeenstemming over onder- of overwaardering van aandelen op basis van fundamentele factoren.

Figuur 1.1 Aandelenkoersen in Verenigde Staten, eurogebied en Japan^a, 1998-2003

^a Gebaseerd op S&P 500-index, MSCI eurogebied en Nikkei 225-index, maandcijfers per primo.

De euro is sinds begin 2002 sterk geapprecieerd, met name tegenover de Amerikaanse dollar. Deze appreciatie vond in twee etappes plaats: een appreciatie van 10 dollarcent tussen april en juli 2002 tot 0,99 dollar per euro, en een appreciatie van 7 dollarcent in januari/februari 2003 tot 1,08. Desondanks is de euro waarschijnlijk nog steeds ondergewaardeerd ten opzichte van de dollar. Gemiddeld indiceren recente empirische studies een evenwichtskoers van circa 1,20 dollar per euro, maar de spreiding rond dit gemiddelde is zeer groot. De koers is in de projectie gezet op 1,08 dollar per euro voor 2003 en 2004, overeenkomstig de gemiddelde koers tussen medio januari en medio februari 2003.

Wereldhandel

De eerste helft van 2002 gaf een herstel van het wereldhandelsvolume te zien, maar in de tweede helft nam de groei weer af onder invloed van de wereldwijde vertraging in productie en bestedingen. Mede hierdoor bleef de wereldhandelsgroei in 2002 steken op 3%. De opleving kwam het eerst op gang in Azië, in het bijzonder bij de producenten van high-tech componenten. China bleef gedurende het hele jaar een belangrijke motor van de wereldeconomie; gemiddeld nam de Chinese invoer toe met meer dan 25%. Uitgaande van het afnemen van de internationale politieke spanningen wordt gerekend op een hernieuwd aantrekken van de buitenlandse handel in alle regio's van de wereld. Op grond hiervan wordt voor dit en volgend jaar een versnelling van de wereldhandelsgroei geraamd tot respectievelijk

7% en 9½%. De wisselkoersverschuivingen van het afgelopen jaar zullen steeds nadrukkelijker hun invloed doen gelden op de handelsstromen. De Europese uitvoer zal er door worden afgeremd, terwijl die van landen in het dollargebied hierdoor extra zal versnellen.

Gemiddeld in 2002 was de olieprijs 25 dollar per vat, circa een halve dollar meer dan in het voorgaande jaar maar nog steeds duidelijk lager dan de 28 dollar in 2000. De stijging in 2002 was met name het gevolg van de spanningen rond olieproducent Irak en de staking bij het staatsoliebedrijf van Venezuela. Voor het eerste halfjaar van 2003 wordt een gemiddelde olieprijs van 30 dollar verwacht. De veronderstelde afnemende spanningen later dit jaar sporen met een olieprijsdaling, tot gemiddeld 23½ dollar per vat in 2004. Wat betreft de overige grondstoffen was begin 2002 sprake van een duidelijk prijsherstel. Deze opleving zwakte halverwege het jaar af toen de mondiale productiegroei vertraagde, maar rond de jaarwisseling stegen de grondstoffeprijzen uitgedrukt in dollars opnieuw scherp. De jongste prijsstijging hing ten dele samen met de depreciatie van de Amerikaanse dollar, maar mogelijk speelde ook anticipatie op een militair conflict rond Irak een rol. Het oplopen van de mondiale economische groei in de projectieperiode zal naar verwachting gepaard gaan met een stijging van de grondstoffeprijzen uitgedrukt in dollars. De appreciatie van de euro betekent echter dat de grondstoffeprijzen uitgedrukt in euro's in 2003 opnieuw zullen dalen.

Tabel 1.2 Internationale kerngegevens, 2002-2004

	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume industrielanden	1,7	2	3
Consumentenprijs industrielanden (CPI)	1,5	1½	1¼
Wereldhandelsvolume	3,1	7	9½
Wereldhandelsprijs (\$)	0,4	5¼	– 1
industrieproducten	0,9	5	– ½
grondstoffen exclusief energie	0,2	10	3½
ruwe olie	1,7	4	– 9½
	niveaus		
Dollarkoers van de euro	0,94	1,08	1,08
Ruwe olie (\$/vat)	25	26	23,5

Het geraamde mondiale herstel betekent dat naar verwachting de voor Nederland relevante wereldhandelsgroei zal oplopen van slechts 2% in 2002 naar 5¼% in 2003 en 7¾% in 2004. Van het geografisch patroon (een groot gewicht voor de rest van de Europese Unie) gaat een negatief effect uit in 2003. In 2004 zal naar verwachting een dempend effect uitgaan van de samenstelling van het Nederlandse exportpakket, waarin minder conjunctuurgevoelige goederen een relatief groot aandeel hebben. Bij de gehanteerde wisselkoersprojectie is de appreciatie van

de euro ten opzichte van Nederlandse concurrenten met 6% in 2003 aanzienlijk, zodat de prijsconcurrentiepositie onder druk staat.

Onzekerheden

De internationale politieke ontwikkelingen zouden grotere negatieve effecten op de wereldeconomie kunnen hebben dan in de centrale projectie is verondersteld. Dit geldt vooral voor de situatie in Irak, maar ook voor die op het Koreaanse schiereiland. Bovendien is de dreiging van grote terroristische aanslagen geenszins geweken. In hoofdstuk 2 wordt voor de risico's rond Irak een onzekerheidsvariant met een somberder scenario voor de wereldeconomie uitgewerkt. Benadrukt dient te worden dat dit scenario plausibel is maar dat de onzekerheid over de economische gevolgen binnen het scenario groot is; de onzekerheid betreft dus niet alleen de waarschijnlijkheid van het scenario. In het somberder scenario leiden de forse olieprijsstijging en de aantasting van vertrouwen tot een korte recessie in de industrielanden. De BBP-groei in die landen blijft daardoor beperkt tot ¼% in 2003, 1¾%-punt minder dan in de centrale projectie. Als gevolg van een verdubbeling van de olieprijs versnelt de inflatie, ondanks de zwakkere volumeconjunctuur, in 2003 tot 2½%. Doordat in 2004 de olieprijs weer zakt en het vertrouwen bij consumenten en producenten begint te herstellen, kan in dat jaar de economische groei weer aantrekken, zelfs enigszins sterker dan in de centrale projectie, en neemt de inflatie weer af.

Afgezien van verstoringen door de internationale politieke situatie zijn de kansen op een meevallende en een tegenvallende ontwikkeling van de wereldeconomie ongeveer even groot. Het soepele monetaire beleid zou kunnen leiden tot een krachtiger opgaande conjunctuur in de industrielanden. Anderzijds zou het effect van de recente sterke daling van de aandelenkoersen op de bestedingen negatiever kunnen zijn dan in de centrale projectie besloten ligt en problemen in de Europese financiële sector, met name bij verzekeringsmaatschappijen, zouden negatief kunnen uitwerken op de productiegroei in het eurogebied. Tenslotte is er de onzekerheid over de Amerikaanse dollar. Op basis van fundamentele factoren is een sterkere depreciatie van de dollar aannemelijk, maar voor de korte termijn valt niet uit te sluiten dat het afnemen van de internationale politieke spanningen tot enig dollarherstel zal leiden.

1.2 De Nederlandse economie

De groei van het Nederlandse BBP blijft naar verwachting achter bij het Europese gemiddelde, vooral door voortgaand verlies van marktaandeel bij de uitvoer als gevolg van hoge arbeidskostenstijgingen. De binnenlandse bestedingen groeien in gematigd tempo. Dit jaar valt de groei van de overheidsbestedingen bij de gehanteerde beleidsuitgangspunten sterk terug, terwijl de bedrijfsinvesteringen nog verder krimpen. Volgend jaar dalen de bedrijfsinvesteringen waarschijnlijk niet meer en kan de consumptiegroei wat aantrekken. Bovendien zal de uitvoer volgend jaar naar verwachting profiteren van de versnelling in de wereldhandel. De winstgevendheid verslechtert dit jaar verder en kan waarschijnlijk pas volgend jaar verbeteren dankzij een conjunctureel herstel van de arbeidsproductiviteit. Het werkloosheidspercentage stijgt naar verwachting scherp, van 3,9% in 2002 tot 6¼% in 2004.

Na de hoogtijdagen van eind vorige eeuw en de scherpe teruggang in 2001 en 2002 komt het economisch herstel naar verwachting maar moeizaam op gang. Internationale politieke spanningen en voortdurende onrust op de financiële markten, onlangs nog door een boekhoudschandaal in eigen land, doen het vertrouwen van consumenten en producenten geen goed. Indien de internationale spanningen in de loop van de eerste helft van dit jaar afnemen, mag worden verwacht dat de economie in de tweede helft van het jaar aantrekt. De groei komt dan gemiddeld over het jaar nog maar op een magere ¾% uit. De centrale projectie neemt dit scenario als uitgangspunt. In de vorige paragraaf is ook een minder rooskleurig scenario voor de internationale ontwikkeling geschetst, in relatie tot een langdurige oorlog in Irak. Bij zo'n scenario kan voor Nederland een daling van het BBP-volume in 2003 resulteren (zie kader).

Ook de binnenlandse ramingsveronderstellingen zijn met meer onzekerheid omgeven dan gebruikelijk. In de centrale projectie is vooralsnog als uitgangspunt genomen het beleid zoals neergelegd in het Strategisch Akkoord van het inmiddels demissionaire kabinet. Daarbij resulteert naar verwachting volgend jaar een BBP-groei van 1¾%, nog ruim onder de geschatte structurele groei van 2¼%. Het valt te verwachten dat een nieuw regeerakkoord aanvullende maatregelen zal bevatten waarmee de ontwikkeling van het begrotingssaldo tenminste in lijn komt met de eisen van het Stabiliteits- en Groeipact. Additionele ombuigingen en/of lastenverzwaringen zullen op korte termijn de groei verder beperken. Afhankelijk van de keuze van de maatregelen kan het structurele effect positief, neutraal of negatief zijn.

De risico's in de centrale projectie zijn overigens niet alleen neerwaarts. Indien de Irak-crisis snel wordt opgelost en de dreiging van grote terroristische aanslagen verdwijnt, zouden het consumenten- en producentenvertrouwen en de beurskoersen fors kunnen opveren. Het nu geraamde aarzelende conjunctuurherstel zou in dat geval beduidend robuuster kunnen uitpakken. In de afgelopen jaren is gebleken dat een geprojecteerde groeiversnelling of -vertraging die zich daadwerkelijk manifesteerde – achteraf bezien – gemiddeld genomen wat sterker was dan geraamd (zie kader over de trefzekerheid van groeiramingen in paragraaf 3.1). Dat zou zich ook dit en volgend jaar kunnen voordoen.

Onzekerheidsvariant: een langdurige oorlog in Irak

In de centrale projectie ligt besloten dat in de loop van het jaar, na een korte oorlog in Irak, de internationale spanningen afnemen. Een langdurige oorlog in Irak, mogelijk gepaard met terroristische aanslagen in Westerse landen, valt echter niet uit te sluiten. In zo'n scenario zou de olietoevoer in gevaar komen en het vertrouwen van consumenten en producenten nieuwe klappen krijgen. In hoofdstuk 2 is een scenario uitgewerkt waarin de olieprijs dit jaar stijgt tot gemiddeld 50 dollar per vat en de industrielanden in een korte recessie belanden. Volgend jaar komt de olieprijs wel weer wat lager uit, op 37½ dollar per vat, en kan ook de wereldeconomie weer wat herstellen.

In dit scenario belandt ook de Nederlandse economie dit jaar in een recessie. De uitvoer komt lager uit door het inzakken van de buitenlandse vraag. Bovendien vertalen de hogere olieprijsen zich in een hogere inflatie en een lagere koopkracht van gezinnen, waardoor de particuliere consumptie afneemt. De investeringen dalen door de ontstane overcapaciteit maar ook vanwege de lagere winstgevendheid. In dit ongunstige scenario loopt de arbeidsinkomensquote dit jaar namelijk sterk op, omdat bedrijven de hogere invoerprijzen niet direct volledig in hun afzetprijzen kunnen doorberekenen. Verondersteld is dat werkgevers en werknemers in reactie op de verslechtering van de economie vanaf juni geen loonstijgingen meer overeenkomen in nieuwe cao's. Deze nullijn kan een forse krimp van de werkgelegenheid echter niet voorkomen. Volgend jaar loopt de economie niet veel verder terug, omdat de wereldhandel in het scenario dan weer enig herstel vertoont. De arbeidsinkomensquote kan dan weer sterk afnemen als gevolg van lagere werkgelegenheidsgroei en lagere invoerprijzen. De verslechtering van het EMU-saldo blijft nog enigszins beperkt doordat de hoge olieprijs leidt tot extra aardgasbaten voor de overheid.

Effecten van een langdurige oorlog in Irak

	Variant		Projectie inclusief variant	
	2003	2004	2003	2004
	cumulatieve afwijkingen in %		mutaties in % per jaar	
Relevante wereldhandel	- 3,3	- 2,0	2	9
Concurrentenprijs (excl. energie)	0,6	- 0,5	- 5	- 1¼
Invoerprijs	8,2	5,0	5	- 4
Contractloon	- 0,1	- 1,0	2¾	1
Consumentenprijsindex (CPI)	0,8	1,6	3	1¾
Bruto binnenlands product (BBP)	- 1,2	- 1,3	- ½	1¾
Particuliere consumptie	- 0,8	- 1,5	0	1
Investeringen bedrijven (excl. woningen)	- 2,9	- 4,2	- 5¾	- 1
Uitvoer goederen (excl. energie)	- 3,6	- 2,8	- 1¼	6½
Werkgelegenheid marktsector	- 0,3	- 1,6	- 1¾	- 1½
Arbeidsinkomensquote (niveau)	2,4	- 0,8	88¾	83¾
EMU-saldo (niveau, in % BBP)	- 0,2	- 0,4	- 1,8	- 2,8

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	10,7	2,2	1,9	5¼	7¾
Prijspeil goederenimport	9,4	0,2	-1,6	- 3¼	- 1
Eurokoers (niveau, dollars per euro)	0,92	0,9	0,94	1,08	1,08
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	28,4	24,6	25,0	26	23½
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	3,2	4,5	3,7	2¾	1¾
Loonvoet marktsector	4,9	5,1	5,0	4	2½
Prijsconcurrentiepositie (binnenslands geproduceerde uitvoer)	1,9	- 1,6	- 1,9	- 3½	- ¼
Consumentenprijsindex (CPI)	2,6	4,5	3,5	2¼	1
Idem, afgeleid ^a	2,1	3,6	3,4	2	1¼
Prijs nationale bestedingen	3,9	4,9	3,8	2½	1½
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	1,0	6,8	0,2	- 1¼ ^b	1
Volume bestedingen en productie					
Goederenexport (excl. energie)	12,3	0,9	- 2,0	2½	5¾
w.v. binnenslands geproduceerd	10,8	- 0,8	- 0,3	- ¼	2½
wederexport	14,4	3,2	- 4,2	6	9¾
Goederenimport	10,3	1,4	- 2,3	3	5¾
Particuliere consumptie	3,6	1,2	1,0	¾	1¾
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	4,0	- 2,1	- 5,0	- 3	¼
Investeringen in woningen	- 0,4	- 1,2	- 3,1	3	3½
Productie marktsector ^c	4,4	0,8	- 0,7	¼	2½
Bruto binnenlands product (BBP)	3,3	1,3	0,3	¾	1¾
Reëel nationaal inkomen	4,2	- 1,1	- 1,2	2	2¾
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,9	1,8	0,4	- ¾	0
Werkgelegenheid (>= 12 uur/week, in personen)	2,5	2,0	0,7	- ½	0
Arbeidsaanbod (in personen)	2,1	1,7	1,3	1	1
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	269	251	302	415	490
Idem, in % van de beroepsbevolking	3,6	3,3	3,9	5¼	6¼
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	577	547	555	670	740
Verhoudingen niet-actieven versus actieven (in %)	66,7	65,6	65,9	68¾	70¾
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector ^d (% BBP)	2,2	0,1	- 1,1	- 1,6	- 2,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6
Collectieve-lastendruk (% BBP)	41,0	39,9	39,7	39,6	38,8
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^c (in %)	82,1	83,9	85,3	85¾	84½
Arbeidsproductiviteit marktsector ^c	2,5	- 0,6	- 0,1	1¾	2¾
Uitvoersaldo (% BBP)	5,1	5,3	5,4	5¾	5¾
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	5,4	5,0	4,9	4	4

^a Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de kostprijsverhogende en consumptiegebonden belastingen.

^b Rekening houdend met het gemiddelde effect van de grondslagverbreding is de mutatie - 2%.

^c Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

^d In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0.7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0.3% BBP.

Waarom blijft de economische groei in Nederland achter bij die in het eurogebied?

In alle jaren gedurende de tweede helft van de jaren negentig groeide de economie in Nederland sneller dan in het eurogebied. Gemiddeld bedroeg de groeivoorsprong 1,3%-punt per jaar. Sinds 2000 is sprake van een omslag. In de huidige projectie ligt besloten dat de BBP-groei in Nederland in de periode 2000-2004 gemiddeld ½%-punt per jaar bij die in het eurogebied achterblijft. Hoe kan deze omslag worden verklaard?

De hogere economische groei in Nederland in de tweede helft van de jaren negentig kan voornamelijk worden toegeschreven aan de hogere groei van de particuliere consumptie. Belangrijke oorzaken hiervoor zijn de relatief forse groei van de werkgelegenheid^a en de sterke toename van gezinsvermogens door de forse stijging van het aandelenbezit en de naar verhouding sterk gestegen huizenprijzen. Ook de overheidsconsumptie en de investeringen dragen bij aan de hogere BBP-groei in ons land, maar zijn door respectievelijk de gehanteerde begrotingsregels en het accelerator-mechanisme eerder een gevolg van dan een verklaring voor de hogere BBP-groei. De ontwikkeling van de totale uitvoer van goederen en diensten hield gelijke tred met die in het eurogebied. Hierbij moet wel bedacht worden dat de uitvoerontwikkeling in Nederland sterk opwaarts werd beïnvloed door de forse groei van de wederuitvoer in die periode (gemiddeld 13,5% per jaar). De in Nederland geproduceerde uitvoer bleef in de tweede helft van de jaren negentig gemiddeld 2,5%-punt per jaar achter bij de uitvoerontwikkeling in het eurogebied. Er was dus ook sprake van enige verdringing van export door binnenlandse afzet onder invloed van de gunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen en de krappe arbeidsmarkt.

In de periode 2000-2004 is van een hogere consumptiegroei in ons land niet langer sprake, doordat de opstuwende factoren van de voorgaande vijf jaar stuk voor stuk zijn weggefallen. De werkgelegenheid ontwikkelt zich gemiddeld gesproken gelijk aan die in het eurogebied, de aandelenkoersen zijn sterk gedaald en de uitzonderlijke stijging van de huizenprijzen is voorbij. Ook de ontwikkeling van de overheidsbestedingen loopt redelijk in de pas met die in het eurogebied. De tegenvallende uitvoerontwikkeling is de voornaamste reden dat de BBP-groei in Nederland in 2000-2004 zelfs achterblijft bij die in het eurogebied. In de periode 1997-2003 stijgen de arbeidskosten per eenheid product (in de verwerkende industrie) in Nederland naar verwachting gecumuleerd circa 9%-punt sterker dan bij onze euroconcurrenten, wat in de teleurstellende uitvoerontwikkeling tot uiting komt. Deze grotere stijging van de arbeidskosten per eenheid product in Nederland wordt niet alleen veroorzaakt door de relatief sterke stijging van de loonsom per werknemer, maar ook door een achterblijvende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit.

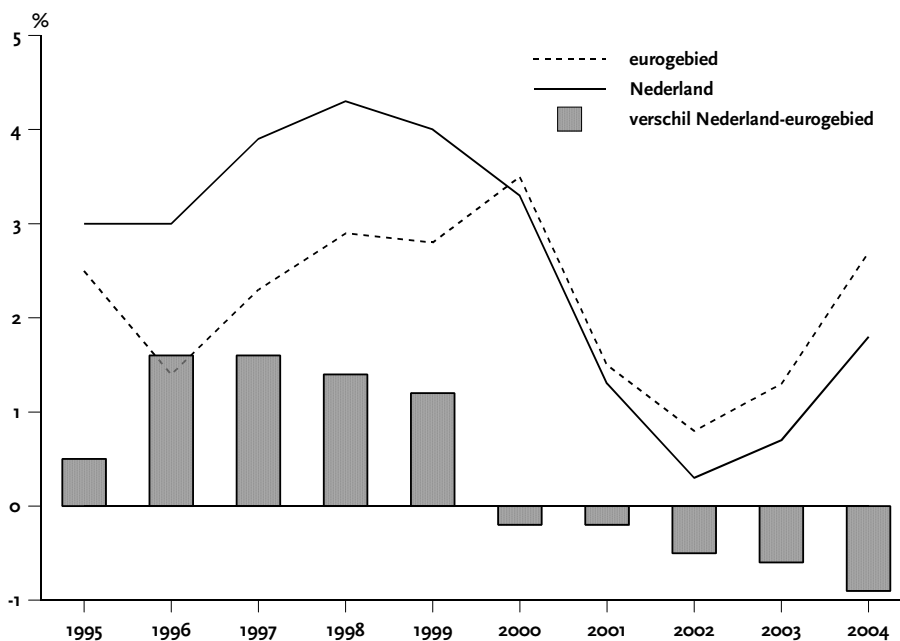
Groeiverschillen tussen Nederland (NL) en het eurogebied (EMU), 1995-1999 en 2000-2004

	1995-1999			2000-2004		
	gemiddelde volumemutaties per jaar in %					
	NL	EMU	verschil	NL	EMU	verschil
Bruto binnenlands product (BBP)	3,6	2,4	1,3	1,5	2,0	− 0,5
Particuliere consumptie	3,9	2,3	1,6	1,7	1,8	− 0,1
Overheidsconsumptie	2,1	1,3	0,7	2,0	1,7	0,3
Investeringen	5,8	3,5	2,3	− 0,1	1,0	− 1,1
Uitvoer van goederen en diensten	6,9	7,0	0,0	3,8	5,6	− 1,8
Invoer van goederen en diensten	7,8	7,3	0,5	3,8	5,0	− 1,2

^a Zie MEV 2001 (paragraaf 6.1) voor een analyse van de onderliggende aanbodfactoren.

In de afgelopen jaren hebben de grote vermogensverliezen op de beurs merkbaar negatieve gevolgen gehad voor de consumptieve bestedingen. Hoewel de verdere ontwikkeling van de aandelenkoersen inherent onzeker blijft, lijken de consequenties daarvan voor de consumptiegroei kleiner te worden. Niet alleen is de waarde van het aandelenbezit in verhouding tot het besteedbaar inkomen beduidend kleiner geworden, maar ook mag worden aangenomen dat de meeste gezinnen in hun bestedingsgedrag nu nadrukkelijk rekening houden met de onzekerheid over de toekomstige waarde van hun aandelenvermogen. Daartegenover staat dat de betekenis van de ontwikkeling op de beurs sterk is toegenomen voor de pensioenfondsen, nu de dekkingsgraad van hun verplichtingen door vermogensverliezen in veel gevallen tot onder of dichtbij de 100% is gedaald. Voor herstel van de voorgeschreven dekking en risicobuffers zijn premieverhogingen noodzakelijk, zodat de arbeidskosten extra stijgen en de koopkracht onder druk staat. Bij de meeste pensioenfondsen is de jaarlijkse premiestijging aan een maximum gebonden, zodat de premie stapsgewijs wordt verhoogd. Indien de koersen langdurig onder het niveau van ultimo vorig jaar blijven, liggen na 2004 extra premieverhogingen in het verschiet. Voorts kan in 2004 de jaarlijkse indexatie van opgebouwde rechten onder druk komen, met directe gevolgen voor de koopkracht van gepensioneerden.

Figuur 1.2 BBP-groei in Nederland en het eurogebied, 1995-2004

Het beeld voor Nederland wijkt niet fundamenteel af van dat voor onze euro-partners. Ook daar drukken de internationale onzekerheid, vertrouwenscrises bij consumenten en producenten en sanering van de overheidsfinanciën de economische groei. Wel blijft de BBP-groei in Nederland naar verwachting steeds wat meer achter bij die in het eurogebied. De groei-achterstand in de

ramingsperiode bedraagt naar verwachting gemiddeld $\frac{3}{4}\%$ -punt per jaar (zie figuur 1.2). Ook in de periode 2000-2002 was reeds sprake van een lagere groei, zij het dat het verschil toen tot circa $0,3\%$ -punt per jaar beperkt bleef. In de tweede helft van de jaren negentig groeide het BBP-volume in Nederland juist ieder jaar harder dan in het eurogebied (zie kader). Een belangrijke verklaring voor deze omslag ligt bij de relatief hoge werkgelegenheidsgroei in Nederland in de jaren negentig, die tot een krappe arbeidsmarkt heeft geleid. Daardoor zijn de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie in de periode 1997-2002 in ons land sterker gestegen dan in het eurogebied. Dit heeft inmiddels duidelijke repercussies voor de binnenslands geproduceerde uitvoer. Hoewel dit jaar en naar verwachting vooral volgend jaar meer gematigde contractloonsstijgingen worden afgesproken, blijven de arbeidskosten als gevolg van sterk stijgende pensioenpremies nog flink toenemen.

Binnenlands product en uitvoer

De groei van het BBP-volume is vorig jaar beperkt gebleven tot $0,3\%$, de laagste groei sinds 1982. In de marktsector was vorig jaar zelfs sprake van een krimp van het productievolume met $0,7\%$, eveneens het slechtste resultaat in twintig jaar. Net als in 2001 leverden de overheidsbestedingen vorig jaar de grootste bijdrage aan de BBP-groei. Zonder de forse groei van de uitgaven aan met name zorg, onderwijs en openbaar bestuur zou het BBP-volume vorig jaar met ongeveer $\frac{1}{2}\%$ zijn gedaald.

Hoewel in de centrale projectie de voor ons land relevante wereldhandel een duidelijk herstel laat zien, blijft de geraamde BBP-groei van de Nederlandse economie dit jaar met $\frac{3}{4}\%$ uiterst bescheiden. Naar verwachting blijft de productiegroei in de marktsector (ruim $\frac{1}{4}\%$) daar nog bij achter. De voornaamste reden voor deze tegenvallende groeicijfers is, zoals gezegd, gelegen in de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer, die dit jaar voor het derde jaar op rij negatief bijdraagt aan de BBP-groei. De binnenslands geproduceerde uitvoer blijft naar verwachting maar liefst $5\frac{1}{2}\%$ -punt achter bij de ontwikkeling van de wereldmarkt, nadat ook in de afgelopen twee jaar de Nederlandse exporteurs hun marktpositie al met gemiddeld $2\frac{1}{2}\%$ per jaar hebben zien verslechteren. De verslechtering van de prijsconcurrentiepositie is hiervan de voornaamste oorzaak.

Pas volgend jaar wordt het voorziene internationale herstel ook duidelijk zichtbaar in de groeicijfers van de Nederlandse economie. Naar verwachting groeit het BBP dan met $1\frac{3}{4}\%$ en de productie in de marktsector met $2\frac{1}{2}\%$. Ook deze groeiversnelling kan op het conto van de uitvoer worden geschreven, met dit verschil dat volgend jaar de binnenslands geproduceerde uitvoer de grootste bijdrage aan de groei levert. Dit wil echter geenszins zeggen dat dan de structurele problemen van de verslechterde concurrentiepositie zijn verdwenen. Ook in de projectie voor volgend jaar blijft de groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer naar verwachting ruim 5% -punt achter bij de relevante marktgroei. Weliswaar zullen de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie zich dan voor het eerst sinds

1997 wat gunstiger ontwikkelen dan bij de euroconcurrenten, maar het duurt geruime tijd voordat dat zich vertaalt in een verbetering van het marktaandeel.

Sectorpatroon

De stagnerende wereldhandel trof vorig jaar vooral de industrie, met de chemie als markante uitzondering. Zo daalde het productievolume in de metaalektro-industrie met ruim 5%. Een dergelijke grote daling was sinds 1977 niet meer voorgekomen en 2002 was voor de bedrijfstak dan ook een rampjaar, met name voor de elektrotechnische branche. De oorzaken waren vooral de aanhoudende, wereldwijde malaise bij de afzet van ICT-producten en de relatief hoge arbeidskosten waardoor veel bedrijven de productie van relatief eenvoudige apparaten, onderdelen en chips verplaatsten naar het buitenland. Hiertegenover wist de chemie vorig jaar een productiegroei van bijna 3% te realiseren, mede doordat binnen de basischemie een nieuwe ethyleenkraker in gebruik kwam. Vorig jaar was ook een jaar van stagnatie voor de dienstensector. Het productievolume daalde in de horeca, het uitzendwezen, bij banken en verzekeraars en in de zakelijke dienstverlening. In de bouwnijverheid kwam een periode van gestage, forse productiegroei ten einde door een afnemende vraag naar bedrijfsgebouwen en naar bepaalde werkzaamheden in de grond-, weg- en waterbouw, zoals bekabeling. Al met al daalde het volume van de productie van de marktsector vorig jaar met 0,7%.

Voor dit jaar wordt herstel van de productiegroei van de marktsector voorzien, naar ¼%. Dit herstel is vooral te danken aan de oplevende buitenlandse vraag naar goederen en diensten. De uitvoer van binnenslands geproduceerde goederen blijft nog onder druk staan van de scherpe concurrentie van buitenlandse aanbieders op de belangrijkste afzetmarkten. Voor de metaalektro-industrie is het beeld daarom ook dit jaar nog tamelijk somber, ondanks de verwachte opleving van de vraag naar chips en chips-intensieve producten. Binnen de marktsector groeien de energiesector, de bouwnijverheid en de commerciële diensten dit jaar meer dan gemiddeld. De oorzaken hiervan lopen nogal uiteen. De energiesector zal kunnen profiteren van de veronderstelde terugkeer naar normale temperaturen na twee warme winters, de bouwnijverheid van een toename van de overheidsinvesteringen in de grond-, weg en waterbouw en de zakelijke dienstverlening van het conjuncturele herstel.

Voor volgend jaar wordt een verder aantrekken verwacht van de productiegroei van de marktsector, naar 2½%. Dit is te danken aan een verdere opleving van de buitenlandse vraag naar goederen en diensten en aan toenemende binnenlandse consumptieve bestedingen. De verwachte opleving zal voor vrijwel alle bedrijfstakken een voortgaand groeiherstel inhouden. Voor de bouwnijverheid wordt volgend jaar echter nauwelijks productiegroei voorzien. Waarschijnlijk zullen de investeringen in bedrijfsgebouwen verder afnemen, evenals het bouwvolume in de grond-, weg- en waterbouw door het aflopen van enkele grote projecten. De verwachte toename van de bedrijvigheid bij woningproductie, woningverbetering en woningonderhoud biedt hiervoor maar ternauwernood compensatie.

Onzekerheidsvariant: lagere huizenprijsstijging

Vanaf 1992 is de huizenprijs jaarlijks fors gestegen, waardoor de gemiddelde verkoopprijs vorig jaar drie keer zo hoog was als in 1991. In de centrale projectie is ook voor dit en komend jaar nog uitgegaan van enige verdere stijging van de verkoopprijs van woningen in verband met de lage hypotheekrente, de lage nieuwbouwproductie en de forse wachtlijsten in de huursector (zie paragraaf 3.2.5). De neerwaartse risico's zijn evenwel toegenomen. Volgens diverse studies, onder meer van ING en Price Waterhouse Coopers^a, waren de prijsstijgingen van de afgelopen jaren hoger dan verwacht zou mogen worden gezien de inkomensontwikkeling, de rente en het gedrag van geldverstrekkers. Daarnaast wijst een studie van de De Nederlandsche Bank erop dat koersdalingen op de beurs met enige vertraging doorwerken op de huizenprijzen^b.

Onderstaande tabel presenteert de economische effecten van een lagere huizenprijsstijging. Door de lagere huizenprijzen neemt het gezinsvermogen af, wat met enige vertraging neerwaartse effecten heeft op de particuliere consumptie. Hierdoor komt de BBP-groei in 2003 circa ¼% -punt lager uit, waardoor ook de investeringen worden gedrukt. Het inzakken van de huizenmarkt zou vooral volgend jaar de BBP-groei drukken, via een fors lagere consumptiegroei. Dan zou ook het EMU-saldo duidelijk verslechteren door lagere belastingontvangsten en hogere uitgaven voor werkloosheidsuitkeringen.

Effecten van een lagere huizenprijsstijging (5% minder in 2003 en 8% minder in 2004)

	2003	2004
	cumulatieve afwijkingen in %	
Huizenprijs	- 5,0	- 13,0
Contractloon	- 0,1	- 0,4
Consumentenprijsindex (CPI)	0,0	- 0,1
Bruto binnenlands product (BBP)	- 0,2	- 0,6
Particuliere consumptie	- 0,7	- 2,1
Investeringen bedrijven (excl. woningen)	- 0,3	- 1,2
Uitvoer goederen (excl. energie)	0,0	0,2
Werkgelegenheid marktsector	0,0	- 0,3
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,1	0,2
EMU-saldo (% BBP)	- 0,1	- 0,4

^a ING, 2003, *Sectorstudie bouw*; Price Waterhouse Coopers, 2002, *European Economic Outlook*.

^b J.W. van den End en J. Kakes, 2002, *De samenhang tussen beurskoersen en huizenprijzen*, DNB, MEB-serie nr. 17.

Particuliere consumptie

Van alle bestedingscategorieën vertoont de particuliere consumptie in de periode 2001-2004 de meest stabiele ontwikkeling. Gelet op de ongunstige ontwikkeling van de koopkracht en de werkgelegenheid valt de voor dit jaar geraamde consumptiegroei van $\frac{3}{4}\%$ nog alleszins mee. Een drukkend effect gaat ook uit van de anticipatie-aankopen van personenauto's eind vorig jaar in verband met het afschaffen van subsidies op zuinige auto's per 1 januari van dit jaar. Toch is de verwachte groei van de consumptie dit jaar slechts $\frac{1}{4}\%$ -punt lager dan vorig jaar, doordat de vermogenseffecten naar verwachting een geringer neerwaarts effect hebben, de rente verder daalt en de consumenten een deel van de gedeblokkeerde spaarloontegoeden consumptief aanwenden. Het gevolg is dat de vrije besparingen van gezinnen in procenten van het beschikbaar inkomen dit jaar met $\frac{1}{2}\%$ -punt afnemen tot $1\frac{1}{2}\%$.

De raming van de consumptiegroei in 2004 gaat ervan uit dat er voor het eerst sinds 2000 geen neerwaartse invloed meer is van de ontwikkeling van het aandelenvermogen van gezinnen. In combinatie met een nagenoeg stabiele werkgelegenheidsomvang en een beperkte koopkrachtstijging leidt dit tot de hoogste consumptiegroei in de periode 2001-2004, geschat op $1\frac{3}{4}\%$.

Belangrijke onzekerheden bij de geraamde consumptie-ontwikkeling liggen niet alleen in de ontwikkeling van de aandelenkoersen, maar ook in die van de huizenprijzen. In de centrale projectie stijgt de gemiddelde huizenprijs in de ramingsperiode weliswaar veel minder fors dan in de voorgaande jaren, maar in verband met de verwachte daling van de hypotheekrente en de forse wachtlijsten in de huursector is ervan uitgegaan dat de huizenprijsstijging nog iets boven de inflatie uitgaat. Het valt echter niet uit te sluiten dat de gemiddelde huizenprijs in reële of zelfs nominale termen gaat dalen. In een kader wordt ingegaan op de gevolgen daarvan voor de projectie.

Investeringen

Het volume van de investeringen in de marktsector, exclusief woningen, neemt dit jaar naar verwachting voor het derde opeenvolgende jaar af. De geraamde krimp met $3\frac{1}{4}\%$ is minder groot dan in de voorgaande jaren, maar de investeringsquote bereikt daarmee wel het laagste niveau sinds de recessie van begin jaren tachtig (zie paragraaf 3.4.3). Door de conjuncturele neergang is er voldoende productiecapaciteit om aan de vraag te voldoen en is de bezettingsgraad relatief laag. Daarnaast zijn de ondernemers vrij pessimistisch over de economische groei in dit jaar. Al deze factoren temperen de investeringsgroei. Bovendien is de winstquote van de productie in Nederland sinds de vorige periode van laagconjunctuur, in 1993, niet zo laag geweest. Ook zijn de inkomsten uit buitenlandse investeringen teruggelopen. De solvabiliteit van bedrijven is dan ook relatief laag, zodat investeringen nauwelijks kunnen worden gefinancierd uit eigen vermogen.

Volgend jaar neemt de winst uit Nederlandse productie naar verwachting toe dankzij een aantrekkende groei van de arbeidsproductiviteit. Hierdoor stijgt de solvabiliteit en is er meer financiële ruimte om te investeren. Ten slotte trekt de productiegroei in de projectie voor volgend jaar aan. In het kielzog daarvan neemt naar verwachting ook het investeringsvolume van de marktsector toe, met 1% ongerekend investeringen in woningen.

Overheidsbestedingen

Vorig jaar steeg het volume van de overheidsconsumptie, voornamelijk door de fors hogere zorguitgaven, nog met 3,7%. Dit jaar neemt de overheidsconsumptie naar verwachting niet meer toe, waarmee een einde komt aan een periode van zes jaar waarin de overheidsbestedingen substantieel (gemiddeld 0,7%-punt per jaar) bijdroegen aan de BBP-groei. Voor volgend jaar wordt zonder nader beleid een stijging van de overheidsconsumptie met 1½% voorzien.

De groei van de investeringen van de overheid is vorig jaar reeds fors teruggefallen. Doordat de infrastructuuruitgaven naar verwachting in 2003 een piek bereiken, wordt voor dit jaar een tijdelijke opleving verwacht. Volgend jaar dalen de overheidsinvesteringen onder invloed van de snel teruglopende uitgaven aan enkele grote projecten, zoals de HSL-zuid en de Betuweroute.

Arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit

De situatie op de arbeidsmarkt is allesbehalve rooskleurig. Door de trage productiegroei is het aantal beschikbare vacatures vorig jaar in snel tempo geslonken en gaf de werkloosheid voor het eerst sinds 1994 weer een stijging te zien. Ondertussen nemen de aantallen faillissementen en ontslagaanvragen nog fors toe, wat duidt op een verdere verslechtering van de arbeidsmarkt de komende tijd.

De werkgelegenheid volgt de productie doorgaans met een vertraging van ¾ à 1 jaar. Vanwege de krappe arbeidsmarkt en in de hoop dat de economie spoedig zou herstellen, hebben werkgevers hun personeel extra lang vast gehouden, zodat de arbeidsproductiviteit maar liefst twee jaar achtereen daalde. Dit 'labour hoarding'-effect lijkt zich meer dan voorheen ook te hebben voorgedaan in de dienstensector. In reactie op de economische teruggang die in 2001 inzette, hebben werkgevers in de marktsector vorig jaar de personeelssterkte al met 0,6% teruggebracht. Maar tegelijkertijd viel de productiegroei nog verder terug — de productie in de marktsector kromp in 2002 met 0,7% — zodat een verder banenverlies dit jaar onvermijdelijk is. Ook volgend jaar zal de werkgelegenheid in de marktsector waarschijnlijk nog licht afnemen. Bedrijven kunnen het herstel van de bedrijvigheid dan opvangen met het zittende personeel. Het gevolg is dat de arbeidsproductiviteit volgend jaar naar verwachting met 2¾% stijgt; de hoogste stijging sinds 1994, eveneens een jaar van conjunctuurherstel.

Ondanks de afname van de werkgelegenheid in de marktsector bleef de stijging van de werkloosheid vorig jaar nog beperkt. In de collectieve sector nam de werkgelegenheid nog met 75 000 personen toe, maar aan die sterke groei komt bij de vigerende beleidsuitgangspunten

een einde. De werkloosheid zal naar verwachting in twee jaar tijd met bijna 200 000 personen oplopen tot 6¼% van de beroepsbevolking in 2004. In het scenario waarbij de oorlog in Irak lang duurt, moet zelfs rekening gehouden worden met een werkloosheid van 7¼% in 2004, ofwel ruim 560 000 personen.

Het Strategisch Akkoord van het nu demissionaire kabinet bevat veel maatregelen die gericht zijn op het vergroten van het arbeidsaanbod en het verkleinen van het beroep op de sociale zekerheid. Zo krijgen gemeenten volgend jaar de volledige verantwoordelijkheid voor de uitgaven aan bijstandsuitkeringen, wat hen zal stimuleren meer uitkeringsontvangers aan het werk te helpen. Om de arbeidsparticipatie te verhogen dienen de zogenoemde 'gouden handdrukken' voortaan in mindering te worden gebracht op de WW-uitkering en wordt de sollicitatieplicht voor 57½ jaar en ouder weer ingevoerd. Deze maatregelen leiden op termijn tot een hogere werkgelegenheid en een hogere productie, maar aanvankelijk kan er met name van de sollicitatieplicht voor 57½-plussers een opwaarts effect op de gemeten werkloosheid uitgaan.

Inflatie, lonen en arbeidsinkomensquote

De inflatie, die al is gedaald van 4,5% in 2001 tot 3,5% in 2002, neemt naar verwachting verder af tot 2¼% dit jaar. Bij de gehanteerde beleidsuitgangspunten kan deze daling doorzetten tot een inflatie van 1% volgend jaar. Terwijl de ontwikkeling van de arbeidskosten, de invoerprijzen en de indirecte belastingen in de afgelopen jaren leidde tot een hoge inflatie, lijkt een gunstige ontwikkeling van deze factoren met name volgend jaar te leiden tot een lage inflatie. In geval van een hogere eurokoers zou de inflatie zelfs nog lager kunnen uitkomen (zie kader), maar er zijn ook opwaartse risico's, bijvoorbeeld door tijdelijk fors hogere olieprijsen. De in het Strategisch Akkoord afgesproken verlaging van de benzine-accijns in 2004 draagt ¼%-punt bij aan de geraamde daling van de inflatie. De onderliggende inflatie, die een goede maatstaf is voor conjuncturele spanning, blijft dit en volgend jaar naar verwachting onder de 2%.

De contractloonstijging vlakt af onder invloed van de afnemende inflatie en de sterke stijging van de werkloosheid. Voor dit jaar wordt een stijging met 2¾% voorzien, voor volgend jaar van 1¾%. De loonstijgingen die afgesproken worden in nieuwe contracten liggen daarmee in beide jaren naar verwachting rond het niveau van de inflatie. Dit ligt in lijn met de afspraken uit het sociaal akkoord van eind vorig jaar. Het vereist wel dat de verwachte daling van de inflatie snel doorwerkt naar de lonen. Na het sociaal akkoord zijn nog enkele cao's afgesloten waarin de contractloonstijging hoger is dan de inflatie die op dat moment voor 2003 werd verwacht (2½%). Anderzijds biedt de voorziene werkloosheidsstijging alle aanleiding voor een zeer gematigde loonontwikkeling, en wordt met de geraamde loonontwikkeling in 2003 en 2004 nog lang geen compensatie geboden voor de oploep van de arbeidsinkomensquote in de afgelopen twee jaar, toen de arbeidsproductiviteit daalde en de reële arbeidskosten met 1% per jaar stegen.

Onzekerheidsvarianten: hogere en lagere eurokoers

Over het verloop van de eurokoers in dollars op korte termijn bestaat grote onzekerheid. Hoewel een verdere appreciatie van de euro in lijn is met fundamentele factoren zoals het omvangrijke tekort op de lopende rekening van de Verenigde Staten, kan op korte termijn een depreciatie bepaald niet worden uitgesloten. Indien bijvoorbeeld het conflict met Irak op een snelle en voor de Verenigde Staten succesvolle wijze wordt opgelost, is een terugkeer naar pariteit op korte termijn alleszins mogelijk. Daarom worden in dit kader zowel de economische effecten van een 5% hogere eurokoers als van een 5% lagere eurokoers vis-à-vis de dollar gepresenteerd. In het eerste geval resulteert in de ramingsperiode een eurokoers van gemiddeld 1,13 dollar en in het tweede geval van 1,03 dollar. Een sterkere euro tast de concurrentiepositie van het bedrijfsleven aan, waardoor de uitvoer daalt. Daar staat tegenover dat ingevoerde producten goedkoper worden, waardoor de inflatie afneemt en de particuliere consumptie hoger uitkomt. De productie neemt echter af, omdat het negatieve effect op de uitvoer het positieve effect op de consumptie domineert. De negatieve gevolgen voor de uitvoer hangen ook samen met de iets lagere relevante wereldhandel, die wordt veroorzaakt doordat ook andere eurolanden nadeel van de duurdere euro ondervinden en deze landen een relatief zwaar gewicht hebben in het Nederlandse uitvoerpakket. In het geval dat de euro in waarde daalt zijn de effecten tegenovergesteld. De twee varianten zijn echter voor 2004 niet helemaal symmetrisch vanwege neerwaartse rigiditeit bij de loonvorming. Gegeven de loonraming voor 2003, leiden overloopeffecten en reeds afgesloten cao's uit dat jaar naar verwachting al tot een loonstijging in 2004 van 1%. Uitgaande van een loonstijging in nieuwe contracten op het niveau van de inflatie resulteert in de variant met een hogere eurokoers een loonstijging op jaarbasis van 1½%. In deze variant komt daardoor de koopkracht relatief gunstig uit en daarmee ook de particuliere consumptie.

Effecten van een 5% hogere en een 5% lagere eurokoers vis-à-vis de dollar in 2003 en 2004

	Hogere eurokoers		Lagere eurokoers	
	2003	2004	2003	2004
	cumulatieve afwijkingen in %			
Relevante wereldhandel	- 0,1	- 0,3	0,1	0,3
Concurrentenprijs (excl. energie)	- 2,0	- 2,3	2,0	2,3
Invoerprijs goederen	- 1,2	- 1,7	1,2	1,7
Contractloon	- 0,1	- 0,4	0,1	0,8
Consumentenprijsindex (CPI)	- 0,2	- 0,6	0,2	0,7
Bruto binnenlands product (BBP)	- 0,3	- 0,4	0,3	0,4
Particuliere consumptie	0,1	0,2	- 0,1	- 0,1
Investeringsbedrijven (excl. woningen)	- 0,4	- 0,8	0,4	0,8
Uitvoer goederen (excl. energie)	- 0,9	- 1,1	0,9	1,1
Werkgelegenheid marktsector	- 0,1	- 0,4	0,1	0,3
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,1	0,2	- 0,1	- 0,1
EMU-saldo (% BBP)	- 0,1	- 0,2	0,1	0,2

Vooral door de sterke oploep van de pensioenpremies komt de stijging van de loonvoet dit jaar waarschijnlijk 1¼%-punt hoger uit dan die van het contractloon, te weten op 4%. In de projectie voor volgend jaar is dit verschil weliswaar geringer, maar ook dan blijft de loonvoetstijging ruimschoots uitgaan boven de stijging van de productieprijzen in de marktsector. Daar staat dan echter wel een behoorlijke stijging van de arbeidsproductiviteit tegenover. Daardoor neemt de arbeidsinkomensquote in de marktsector naar verwachting volgend jaar met 1¼%-punt af, na een top van 85¾% in 2003. Rekening houdend met de reeksbreuk door de revisie van de Nationale Rekeningen, werd een vergelijkbaar hoog niveau voor het laatste tien jaar geleden gerealiseerd.

Koopkracht

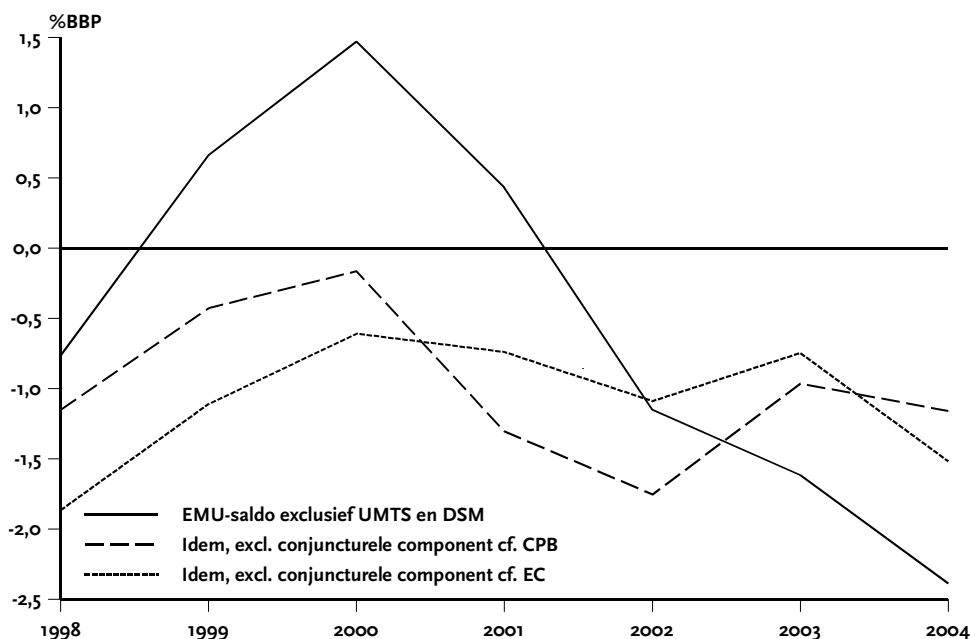
De koopkracht, die in 2001 nog sterk is gestegen, neemt dit jaar duidelijk af. De stijging van het bruto-inkomen ligt in het algemeen wel boven de inflatie, maar hier staat een lastenverzwaring van 3,5 mld euro voor huishoudens tegenover. De koopkracht wordt beperkt door de stijging van ziektekostenpremies en pensioenpremies voor werknemers; daarnaast zijn de fiscale faciliteiten voor bedrijfssparen en lijfrente-af trek beperkt. De koopkracht van werknemers neemt gemiddeld af met ongeveer 1¾%. De daling van de koopkracht van uitkeringsgerechtigden en van 65-plussers blijft relatief beperkt. Bij de beleidsuitgangspunten van het Strategisch Akkoord verbetert de koopkracht volgend jaar naar verwachting met gemiddeld 1%. De geraamde koopkrachtverbetering is voor lage inkomens wat gunstiger dan voor hoge inkomens.

1.3 Collectieve sector

Ondanks aanzienlijke lastenverzwaringen en ombuigingen loopt het EMU-tekort naar verwachting op tot 1,6% BBP in 2003 en 2,4% BBP in 2004. Aftrek van hogere pensioenpremies en hypotheekrente leidt tot achterblijvende belasting- en premie-inkomsten. De oploep van de werkloosheid uit zich in een sterke groei van de uitgaven voor sociale zekerheid. De getalsverhouding tussen inactieven en actieven neemt in snel tempo toe. Zonder nader beleid verslechtert het structurele EMU-tekort volgens de rekenmethode van de Europese Commissie van 0,7% BBP in 2003 naar 1,5% BBP in 2004.

Het budgettaire beeld is na de publicatie in december¹ van de 'Economische Verkenning 2004-2007' verder verslechterd. De belangrijkste verandering daarbij is de verslechtering van het verwachte EMU-tekort in het startjaar 2003 van de nieuwe kabinetsperiode van 1,1% BBP eind vorig jaar naar 1,6% BBP in het huidige beeld. De grootste tegenvaller doet zich voor bij de belasting- en premieontvangsten. Deze zijn neerwaarts bijgesteld met circa 2 mld euro op grond van tegenvallende realisatiecijfers eind 2002, met name bij de vennootschapsbelasting.

¹ CPB, 2002, *Economische Verkenning 2004-2007*, CPB Document nr. 26.

Figuur 1.3 EMU-saldo gecorrigeerd voor tijdelijke effecten, 1998-2004

Naar verwachting loopt het EMU-tekort zonder nader beleid volgend jaar verder op tot 2,4% BBP. Ook in de Economische Verkenning 2004-2007 is een dergelijk verloop van het vorderingstekort geschetst, zij het vanuit een minder ongunstig uitgangsniveau. De oploep van het tekort in 2004 hangt grotendeels samen met de conjuncturele ontwikkeling. In de centrale projectie wordt uitgegaan van een langzaam conjunctureel herstel. De Nederlandse BBP-groei blijft ook in 2004 achter bij het structurele groeitempo, met ongunstige gevolgen voor de collectieve inkomsten en de werkloosheidsuitgaven. Daarnaast speelt ook de vertraagde doorwerking van de lage groei in 2003 een rol, met name bij de belastinginkomsten.

In het kader van het Stabiliteits- en Groeipact hebben de EU-landen afspraken gemaakt ten aanzien van het begrotingstekort. Volgens deze afspraken moet de begroting structureel 'close to balance or in surplus' zijn. In de praktijk wordt dit vaak geïnterpreteerd als een structureel tekort van ten hoogste 0,5% van het BBP. De Europese Raad heeft onlangs besloten de beoordeling te maken aan de hand van het structurele EMU-saldo zoals bepaald volgens de rekenmethode van de Europese Commissie (EC).² Ook andere instanties, waaronder het CPB, hebben onderzoek gedaan naar de conjunctuurgevoeligheid van het EMU-saldo. De CPB-methode heeft als voordeel dat beleidsmaatregelen die van invloed zijn op de evenwichtswerkloosheid ook expliciet in de analyse worden betrokken en dat de fasering van de

² Zie *Strengthening the co-ordination of budgetary policies*, Commission of the European Communities, Brussel, 27-11-2002. Het structurele saldo wordt bepaald door het feitelijke saldo te corrigeren voor tijdelijke effecten, waaronder in het bijzonder conjuncturele invloeden. Indien het begrotingstekort niet 'close to balance' is, dient het structurele begrotingssaldo met ten minste 0,5% BBP per jaar te verbeteren teneinde een situatie van 'close to balance or in surplus' te bereiken en daarna te behouden.

conjuncturele effecten aansluit bij de Nederlandse praktijk (zie kader). De EC geeft echter de voorkeur aan een methode die uniform op alle landen kan worden toegepast. Het structurele Nederlandse tekort conform de rekenmethode van de EC verslechtert zonder nader beleid van 0,7% BBP in 2003 naar 1,5% BBP in 2004. Bij de actuele economische verwachtingen voor de korte termijn zijn dus aanvullende tekortbeperkende maatregelen nodig om aan de eisen van het Stabiliteits- en Groeipact te voldoen. Volgens de CPB-methode is het structurele tekort in 2003 wat groter maar de verslechtering in 2004 beduidend kleiner (figuur 1.3).

De conjuncturele invloed op het EMU-saldo

Het CPB en de Europese Commissie (EC) hanteren vergelijkbare methodes om de conjuncturele invloed op het EMU-saldo te schatten. De conjuncturele component van het EMU-saldo wordt bepaald op basis van de geschatte afwijking tussen het feitelijke BBP en het structurele BBP (de zogenoemde output gap) én uit de gevoeligheid van het EMU-saldo voor de stand van de conjunctuur (de zogenoemde begrotingselasticiteit).

Het CPB en de EC baseren allebei de schatting van het structurele BBP op een macro-economische productiefunctie. Dat wil zeggen dat wordt gekeken naar de (verwachte) structurele ontwikkeling van het aanbod van de productiefactoren arbeid en kapitaal en naar de trendmatige productiviteitsgroei.^a Een belangrijk verschil tussen de CPB-methode en de EC-methode betreft de bepaling van de evenwichtswerkloosheid. Deze is van belang omdat het structurele arbeidsaanbod wordt bepaald door het totale arbeidsaanbod te verminderen met de geschatte evenwichtswerkloosheid. De EC schat de evenwichtswerkloosheid door de ontwikkeling van de feitelijke werkloosheid te schonen voor conjuncturele en eenmalige factoren, rekening houdend met de relatie tussen de werkloosheid en de loonontwikkeling. Het CPB modelleert de evenwichtswerkloosheid met als bepalende factoren de wig (het verschil tussen bruto arbeidskosten en netto loon), de replacement rate (de verhouding tussen het netto inkomen bij een uitkering en dat in een baan) en de kapitaalkosten. Deze methode heeft als voordeel dat relevante beleidsmaatregelen (via de wig en de replacement rate) expliciet in de analyse worden betrokken. Deze methode is echter niet eenvoudig toepasbaar voor meerdere landen, mede doordat de instituties in de EU-landen op onderdelen sterk verschillen. Vandaar dat de EC de voorkeur geeft aan een eenvoudige methode die uniform op alle landen kan worden toegepast.

CPB en EC gebruiken nagenoeg dezelfde begrotingselasticiteit (namelijk 0,65 respectievelijk 0,66). Dit betekent dat zij beide ervan uitgaan dat een output gap van 1% resulteert in een conjuncturele component van het begrotingssaldo van circa 0,65% BBP. Maar het CPB past deze toe op de met drie kwartalen vertraagde output gap. Dit weerspiegelt de vertragingen bij de overheidsinkomsten en -uitgaven in Nederland, onder meer de trage reactie van de vennootschapsbelasting op een verandering in het tempo van economische groei. De EC rekent met een onvertraagd verband tussen de conjuncturele component van het EMU-saldo en de output gap, wederom voornamelijk uit pragmatische overwegingen.

In het Centraal Economisch Plan 2002 (blz. 33) is gewezen op de beperkingen die kleven aan elke methode van conjunctuurcorrectie. De geraamde begrotingselasticiteit en de vertraagde doorwerking zijn omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Bovendien blijken de uitkomsten soms weinig stabiel tussen opvolgende ramingsmomenten, omdat zij nogal gevoelig zijn voor relatief kleine veranderingen in de schatting van de structurele groei.

^a Bij toepassing van de EC-methode is het wenselijk de berekeningen uit te voeren in de context van een projectie voor de middellange termijn, om de gevoeligheid voor de ramingshorizon te beperken. Voor de berekeningen in dit CEP is hiertoe het voorzichtige scenario uit de Economische Verkenning 2004-2007 ingezet.

Ten behoeve van de formatie van het nieuwe kabinet heeft het CPB eind januari een actuele opstelling gemaakt van de budgettaire cijfers tot en met 2007.³ De huidige inzichten voor 2003-2004 nopen niet tot een herziening van de cijfers die eind januari zijn gerapporteerd voor het jaar 2007. Bij de beleidsuitgangspunten van het Strategisch Akkoord van het nu demissionaire kabinet resulteert in het voorzichtige scenario uit de Economische Verkenning 2004-2007 een EMU-tekort in 2007 van 1,8% BBP. Volgens de rekenmethode van de EC hoort daarbij een structureel tekort van eveneens 1,8% BBP, zodat zonder nader beleid niet voldaan wordt aan de eisen van het Stabiliteits- en Groeipact. Volgens de rekenmethode van het CPB bevat het EMU-tekort in 2007 een conjuncturele component van 0,6% BBP als gevolg van beleidsimpulsen op het arbeidsaanbod die in dat jaar nog niet zijn uitgewerkt.

Studies naar de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn hebben uitgewezen dat op middellange termijn, na correctie voor tijdelijke invloeden, een begrotingsoverschot nodig is om te voorkomen dat de vergrijzing op termijn noopt tot lastenverzwaring of relatieve versobering van collectief gefinancierde regelingen. Om in 2007 aan dit criterium te voldoen zou dan een voor tijdelijke invloeden geschoond overschot van ruim 1% BBP moeten worden gerealiseerd.⁴ Zoals in paragraaf 4.2 nader wordt toegelicht, hoort daarbij in de context van het voorzichtige scenario uit de Economische Verkenning 2004-2007 feitelijk ongeveer begrotingsevenwicht in 2007. Naast de conjuncturele component van 0,6% BBP (volgens CPB-methode) wordt het saldo in lange-termijn-perspectief namelijk ook 'tijdelijk' belast door een inkomstenderving van circa 0,5% BBP, omdat in de ramingen gerekend wordt met een boven-lastendekkend niveau van de (aftrekbare) pensioenpremies in de periode 2003-2010.

Uitgaven

De bruto collectieve uitgaven groeien in de projectie dit jaar met 1% en volgend jaar met 1¼% in reële termen. De verwachte daling van de werkgelegenheid in 2003, gevolgd door stabilisatie in 2004, leidt tot een sterke groei van de uitgaven voor sociale zekerheid. In 2002 liet de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (i/a-ratio) voor het eerst sinds 1994 weer een stijging zien. In de projectie voor 2003 en 2004 neemt de i/a-ratio in hoog tempo verder toe tot bijna 71%. Niet alleen stijgt het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen sterk, ook daalt in die jaren naar verwachting het aantal actieven. Naast de sociale zekerheid laten ook de beleidsterreinen infrastructuur en zorg en de afdrachten aan de Europese Unie een relatief grote uitgavenstijging zien. De bezuinigingen van het demissionaire kabinet worden met name zichtbaar bij defensie, het openbaar bestuur en de subsidies. Voorts blijven de rentelasten dalen, want tegenover schuldgroei staat een in historisch perspectief zeer lage nominale rentevoet van

³ CPB, *Aangepaste stand budgettaire cijfers 2002-2007*, CPB Notitie, januari 2003 (beschikbaar via www.cpb.nl).

⁴ Omdat de houdbaarheid betrekking heeft op de lange termijn, zijn in deze context meer invloeden als 'tijdelijk' aan te merken dan in de meer gebruikelijke berekeningen van het structurele saldo in de context van een conjunctuuranalyse.

4%. Daardoor is niet alleen de rente over de schuldtoename beperkt, maar resulteren ook lagere rentelasten bij herfinanciering van de aflossingen.

Tabel 1.4 Collectieve financiën, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	% BBP				
Collectieve uitgaven (bruto, inclusief kredieten)	46,6	46,8	47,7	47,8	47,5
Collectieve lasten	41,0	39,9	39,7	39,6	38,8
Vorderingensaldo collectieve sector ^a	2,2	0,1	- 1,1	- 1,6	- 2,4
Idem, structureel (EC-methode) ^b	- 0,6	- 0,7	- 1,1	- 0,7	- 1,5
Bruto schuld collectieve sector	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6
	mld euro				
Reële groei netto collectieve uitgaven (EMU-relevant)	- 1½	4	3¼	3	3¼
Idem conform afbakening uitgavenkader ^c	½	2	1¾	3¾	3
Mutatie microlastendruk	- ¾	- 3½	- 1¼	3¾	0

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van -0,3% BBP.

^b Deze reeks is bepaald door de EC-methode toe te passen in de context van het voorzichtig scenario uit de Economische Verkenning 2004-2007. Bij toepassing op een projectie met een korte horizon kunnen andere uitkomsten resulteren. Maatgevend is de toetsing in de context van een projectie voor de middellange termijn aan de hand van het stabiliteitsprogramma.

^c Reeksbreuk in 2003 door nieuwe afbakening uitgavenkader.

Inkomsten

Bij de vigerende beleidsuitgangspunten wordt in 2003 een lastenverzwaring voorzien van 3¼ mld euro en in 2004 een lastenverlichting van ½ mld euro. Desondanks daalt de collectieve lastendruk naar verwachting met 0,1% BBP in 2003 en met 0,8% BBP in 2004. De loon- en inkomstenheffing ondervindt in de raming voor volgend jaar de gevolgen van een afnemende arbeidsinkomensquote en in beide ramingsjaren is de inflatiecorrectie op de heffingskortingen en de lengte van de belastingschijven nog relatief hoog. Bovendien erodeert de belastinggrondslag door fors oplopende pensioenpremies en hypotheekrente-aftrek. Middels tweede hypotheek (ter verbetering van de woning) en transacties op de markt voor bestaande woningen slijpen huizenprijsstijgingen langzaam door in de hypotheekschuld. Dit betekent dat de recente uitbundige huizenprijsontwikkeling – die in 1999 en 2000 zijn hoogtepunt bereikte met prijsstijgingen van respectievelijk 15% en 20% – juist in de komende jaren de ontwikkeling van de hypotheekschuld aanjaagt. De ontvangsten voor de vennootschapsbelasting lopen dit en volgend jaar vrijwel in de pas met het BBP. Het effect van de verbetering van de winstgevendheid in 2004, als spiegelbeeld van de daling van de arbeidsinkomensquote, wordt afgevlakt door verliescompensatie en kasvertragingen. Bij de overige belastingen weerspiegelt de omzetbelasting de relatief gematigde groei van de particuliere consumptie en ondervindt de overdrachtsbelasting de gevolgen van de lage omzetten op de markt voor bestaande woningen.

Tenslotte was bij de dividendbelasting en de successierechten sprake van incidenteel hoge ontvangsten, die in de ramingsjaren wegvallen.

1.4 Slot

Door steeds nieuwe tegenslagen komt het conjunctuurherstel in de industriële wereld maar moeizaam op gang. De Nederlandse economie ondervindt extra belemmeringen door de hoog opgelopen arbeidskosten en de noodzaak om de vermogensverliezen bij de pensioenfondsen geleidelijk weg te werken. De overheid en de sociale partners staan voor een zware krachtproef in hun streven naar houdbare overheidsfinanciën, een gezonde winstgevendheid en herstel van werkgelegenheidsgroei.

De economische groei in de industrielanden wordt sinds de eeuwwisseling geplaagd door opeenvolgende negatieve schokken. De hoogconjunctuur van de tweede helft van de jaren negentig droeg, zoals altijd, de kiemen voor haar eigen ondergang: investeringen die al boven het niveau lagen dat nodig was om de hoge productiegroei te ondersteunen en beurskoersen die steeds hoger waren opgelopen in de verwachting van nog hogere groeicijfers. Ditmaal was met name in de Verenigde Staten de hoogconjunctuur extra langdurig en de hausse op de beurs extra uitbundig, dit laatste mede onder invloed van overdreven verwachtingen rond informatie- en communicatietechnologie. Tegen deze achtergrond was de recessie niet erg diep, maar door nieuwe schokken bleef een duidelijk groeiherstel steeds uit. Het vertrouwen van producenten en consumenten werd en wordt zwaar op de proef gesteld door boekhoudschandalen, politieke crises in sommige regio's en de langdurige dreiging en tenslotte het uitbreken van oorlog in het Midden-Oosten.

De centrale projectie veronderstelt dat de internationale spanningen in de eerste helft van dit jaar duidelijk afnemen, waarna de economische groei in de industrielanden zich kan herstellen. Dat groeiherstel is in de centrale projectie voorzichtig ingezet, omdat de structurele problemen en onevenwichtigheden in verschillende landen nog niet zijn opgelost. Daarbij valt onder andere te denken aan de hardnekkige betalingsbalanstekorten in de Verenigde Staten, de langdurige crisis in het Japanse bankwezen en het gebrek aan flexibiliteit in de meeste lidstaten van de Europese Unie, waaronder met name Duitsland. Ook bij het voorzichtige groeiherstel zijn de neerwaartse risico's dus aanzienlijk, en niet alleen verbonden aan de donderwolken in de internationale politiek. Tegelijk kan een krachtiger herstel geenszins worden uitgesloten. Wanneer de lucht snel opklaart en het vertrouwen terugkeert, kunnen hogere groeicijfers in het verschiep liggen.

In de fase van hoogconjunctuur groeide de economie in Nederland sneller dan in de meeste andere Europese landen, onder invloed van een snelle groei van het arbeidsaanbod en sterk stijgende huizenprijzen. Meer dan elders was hier gaandeweg sprake van een krappe

arbeidsmarkt, zodat behalve de investeringen en de beurskoersen ook de lonen verder opliepen dan voor een evenwichtige ontwikkeling wenselijk was. Dit resulteerde in een verslechtering van de concurrentiepositie, die vervolgens extra onder druk kwam te staan door de stijgende koers van de euro. Bovendien wordt de noodzakelijke matiging van de arbeidskosten bemoeilijkt door oplopende pensioenpremies, nu de pensioenfondsen geconfronteerd zijn met de nadelen van risicodragende beleggingen. Met het oog op de snel verslechterende budgettaire situatie zag ook de overheid zich gedwongen tot lastenverzwaringen. Daardoor boeken de meeste huishoudens dit jaar koopkrachtverlies, waar twee jaar geleden nog ongekennde koopkrachtstijgingen werden genoteerd. Tegenover het koopkrachtverlies staat dit jaar nog geen verbetering van de prijsconcurrentiepositie en de winstgevendheid in bedrijven, integendeel.

Het beeld dat resulteert voor de Nederlandse economie in 2002-2003 is in veel opzichten slechter dan dat van het conjuncturele dal uit 1993 en roept soms zelfs herinneringen op aan de recessiejaren 1981-1982. Het lage peil van de investeringsquote stemt tot zorgen over het tempo van proces- en product vernieuwing. Het verlies van productie en werkgelegenheid in de marktsector krijgt enig tegenwicht in de collectieve sector, maar niettemin loopt de werkloosheid scherp op. Deze oploep heeft bovendien voor een belangrijk deel een structureel karakter doordat verhogingen van pensioenpremies en collectieve lasten de wig tussen bruto arbeidskosten en netto arbeidsinkomen vergroten. Zoals al bleek bij de Economische Verkenning 2004-2007, vermindert dit ook het groeipotentieel van de Nederlandse economie op middellange termijn.

Als het internationale conjunctuurherstel zich ruwweg voltrekt langs de lijnen van de centrale projectie, blijft de Nederlandse economie ook volgend jaar kampen met een relatief lage groei en een sterk oplopende werkloosheid. Terwijl de prijsconcurrentiepositie dan waarschijnlijk nog niet verbetert kan de arbeidsinkomensquote wel gaan dalen, vooral dankzij het verwachte herstel van de arbeidsproductiviteit. De overheid ziet zich bij de begrotingsvoorbereiding 2004 wederom geplaatst voor een dreigende verslechtering van het EMU-saldo, een verslechtering die niet volledig aan de conjunctuur kan worden toegeschreven. Bij de gehanteerde beleidsuitgangspunten voldoen de projecties voor het begrotingssaldo op korte en middellange termijn niet aan de eisen van het Europese Stabiliteits- en Groeipact. Naarmate tekortbeperkende maatregelen tevens gericht zijn op verbetering van de structuur van de overheidsfinanciën en op versterking van de groeikracht van de nationale economie, kunnen daar op termijn de vruchten van worden geplukt. Dit vergt meestal wel offers op korte termijn, in de vorm van tijdelijk hogere werkloosheid en minder inkomensgroei. Gezien de budgettaire krapte lijkt er vanuit de overheidsbegroting ook volgend jaar weinig of geen financiële ondersteuning gegeven te kunnen worden aan een voortgezette loonmatiging. De sociale partners zullen eerst en vooral zelf een pad moeten vinden naar herstel van winst en werkgelegenheid. Daarmee staan kabinet en sociale partners voor een krachtproef, die nog zwaarder zal worden wanneer de ongunstige risico's worden bewaarheid.

2 De internationale conjunctuur

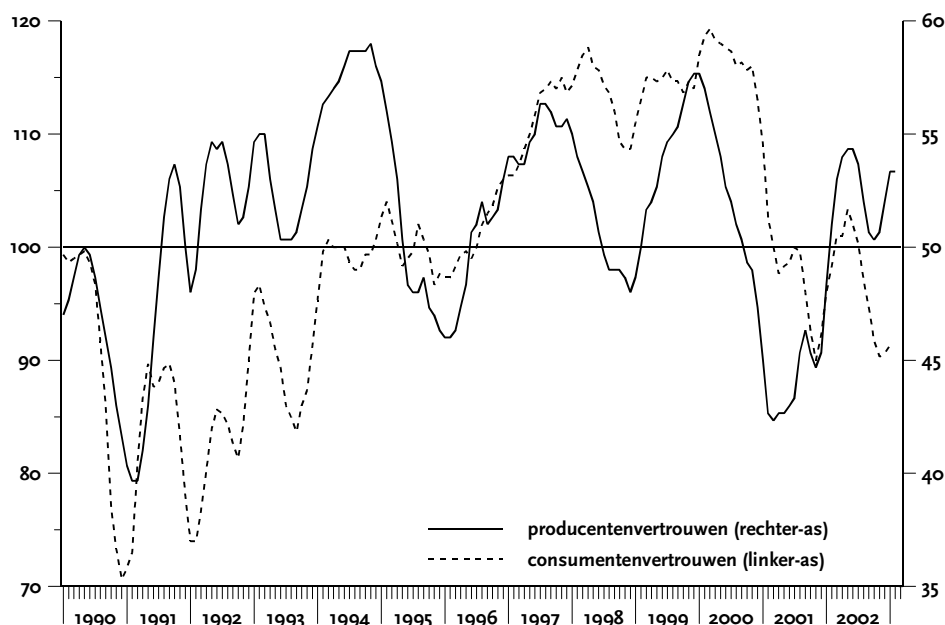
2.1 Productie en bestedingen

Door de internationale politieke spanningen is de onzekerheid over de economische ontwikkeling op korte termijn groot. In de centrale projectie ligt besloten dat deze spanningen in de loop van 2003 afnemen, waarna de economische groei in de industrielanden later in 2003 en in 2004 duidelijk zal versnellen. Daarbij is van belang dat 2002 weliswaar een verloren jaar was voor wat groei betreft, maar tevens een jaar waarin belangrijke onevenwichtigheden, zoals overinvesteringen, onvoldoende kostenbeheersing door bedrijven en overwaardering van aandelen, werden verminderd. Daarmee zijn de voorwaarden verbeterd voor een opgaande conjunctuur.

2.1.1 Verenigde Staten

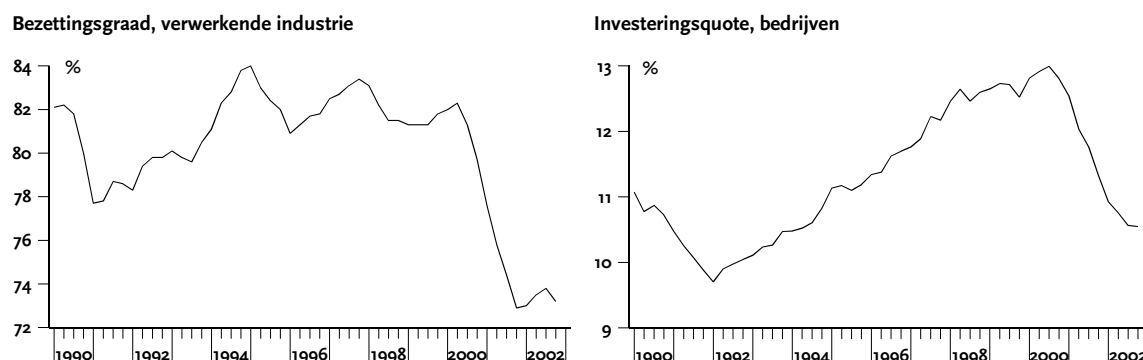
Het herstel van de recessie in 2001 verloopt met horten en stoten. Kwartalen met sterke en zwakke groei wisselden elkaar af in 2002, een patroon dat zich overigens ook in eerdere herstelperiodes heeft voorgedaan. In het laatste kwartaal van 2002 nam het BBP-volume met slechts 1,4% op jaarbasis toe terwijl de industriële productie daalde, na een stijging in de voorgaande vier kwartalen. Bovendien liep de werkloosheid, na een daling eerder in het jaar, weer op tot 6% van de beroepsbevolking. Deze zwakke ontwikkeling noopte de Amerikaanse centrale bank tot een verdere monetaire versoepeling en was voor de regering aanleiding om in januari aan het Congres verdere belastingverlagingen voor te stellen. Karakteristiek voor het herstel in 2002 was de opvallend sterke toename van de particuliere consumptie, de zeer beperkte investeringsreactie, de forse arbeidsproductiviteitsstijging (met als tegenpool een verder dalende werkgelegenheid) en stevig verder dalende aandelenkoersen. De aandelenkoersen daalden in 2002 met 23% (gemeten aan de hand van de S&P500-index) en de totale daling tussen de piek in maart 2000 en het dal (tot nu toe) in oktober 2002 bedroeg 49%, de grootste naoorlogse daling gemeten over een driejaarsperiode. Begin 2003 daalden de aandelenkoersen opnieuw, maar half maart was de index nog steeds enigszins hoger dan in oktober.

Gemiddeld steeg het BBP-volume in 2002 met 2,4%, vrijwel geheel als gevolg van de toename in de particuliere consumptie. Deze consumptiestijging, die plaatsvond ondanks dat het consumentenvertrouwen in het tweede halfjaar weer afnam (zie figuur 2.1), werd mogelijk gemaakt door belastingverlagingen, de verlenging van werkloosheidsuitkeringen tot zes maanden en door lagere rentelasten als gevolg van het oversluiten van hypotheeklen. Bovendien leidde de scherpe concurrentie in de autobranche tot aantrekkelijke aanbiedingen die de aanschaf van auto's stimuleerden en betekende de actieve woningmarkt een impuls voor de aanschaf van meubels en huishoudelijke apparatuur. Desondanks steeg de spaarquote van gezinnen met 1,6%-punt tot 3,9%, omdat de belastingverlaging en het rentevoordeel niet direct volledig werden besteed en vanwege extra besparingen om de verslechtering van de

Figuur 2.1 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten, 1990-2003^a

^a Driemaands-voortschrijdend gemiddelden. De bron voor het producentenvertrouwen is de Purchasing Managers Index voor de industrie (saldo %), Institute for Supply Management; de bron voor het consumentenvertrouwen is de Index of Consumer Sentiment (1995=100), University of Michigan.

vermogenspositie als gevolg van de sluipende aandelencrash tegen te gaan. Ook de overheidsbestedingen namen duidelijk toe (zie tabel 2.1), deels door uitgaven gericht op de binnenlandse veiligheid. De verdere daling van de hypotheekrente, tot het laagste peil in 35 jaar, droeg bij aan een markante stijging van de investeringen in woningen. Het lichte winstherstel (op nationale-rekeningenbasis), het aantrekken van de verkopen en de tijdelijke verruiming van de investeringsaftrek waren onvoldoende om een verdere daling van de bedrijfsinvesteringen te voorkomen, hoewel vanaf het tweede kwartaal investeringen in machines en computers weer toenamen. De bezettingsgraad, die tijdens de jongste recessie veel scherper was gedaald dan tijdens de recessie van begin jaren negentig, bleef relatief laag (voor de verwerkende industrie 73% aan het einde van 2002, zie figuur 2.2). Bedrijfsinvesteringen bedroegen 10,7% van het BBP, lager dan de 12,9% in 2000 maar even hoog als in 1994 aan de vooravond van de spectaculaire investerings- en aandelenhausse. Ondanks de kwartaal-op-kwartaaltoename tijdens de eerste drie kwartalen van 2002 daalde de uitvoer gemiddeld in 2002 als gevolg van negatieve overloop uit 2001 en de hernieuwde afname in het vierde kwartaal van 2002. Dit was het gevolg van de economische problemen in belangrijke afzetgebieden (Latijns-Amerika, Japan) en het vertraagde effect van de appreciatie van de dollar in voorgaande jaren. Voorraden vertoonden

Figuur 2.2 Bezettingsgraad en investeringsquote in de Verenigde Staten, 1990-2002

het gebruikelijke conjuncturele patroon: na het grote negatieve effect op de economische groei in recessiejaar 2001 was in 2002 sprake van een duidelijk positief effect.

Het herstel in 2002 was onvoldoende krachtig om de opwaartse trend in de werkloosheid te doen kantelen. Gemiddeld was 5,8% van de beroepsbevolking werkloos, 1%-punt meer dan in het voorgaand jaar maar nog steeds veel minder dan in het eurogebied. Gedeeltelijk kan de stijging worden verklaard uit de gebruikelijke vertraagde aanpassing van de werkgelegenheid aan de productie, maar belangrijker is de hoog blijvende structurele productiviteitsstijging. De arbeidsproductiviteit (in de marktsector exclusief landbouw) nam toe met 4,8%, de sterkste stijging in 50 jaar en een verdere indicatie dat de productiviteit structureel op een steiler pad is terechtgekomen.

Na drie jaar met een overschot op de overheidsbegroting was al in kalenderjaar 2001 weer sprake van een tekort, zowel voor de federale als voor de lokale overheid. In 2002 liep het tekort voor de totale overheid op tot 3,3% van het BBP (nationale-rekeningenbasis); in 2000 was nog sprake van een overschot van 1,4%. Deze omslag kwam deels door de recessie. Een groter effect ging echter uit van belastingverlagingen en verhoging van uitgaven. De uitgaven stegen zowel door nieuwe beleidsmaatregelen, veelal gericht op de binnenlandse veiligheid, als door de forse autonome stijging van de zorguitgaven. De goedgekeurde begroting, waarin nog geen extra uitgaven zijn opgenomen samenhangend met het Iraakse conflict, betekent dat deze tendens van tekortvergroten maatregelen in 2003 aanhoudt voor de federale overheid. Dit is niet het geval voor de staten en de overige lokale overheden die wettelijk genoodzaakt zijn om de lopende inkomsten en uitgaven in balans te hebben; het huidige tekort noodzaakt hen tot bezuinigingsmaatregelen. In februari heeft de federale regering verdere tekortvergroten maatregelen voor 2004 voorgesteld. Daar staan echter oplopende belastingopbrengsten door het economisch herstel tegenover waardoor volgens de, vermoedelijk te optimistische, ontwerp-begroting het tekort in begrotingsjaar 2004 zou stabiliseren op 300 mld dollar. Dit is

exclusief extra defensie-uitgaven voor de oorlog met Irak. In de centrale projectie wordt voor 2003 en 2004 een tekort voor de totale overheid geraamd van respectievelijk 3¼% en 3¼% van het BBP.

Tabel 2.1   Kerngegevens Verenigde Staten en Japan, 2002-2004

	Verenigde Staten			Japan		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	3,1	2½	3¼	1,5	¾	1
Overheidsconsumptie	4,4	3	2½	2,3	2	1¾
Bruto investeringen	- 1,8	2¼	5	- 4,5	- 2¼	0
Binnenlandse vraag	3,1	2¾	3¾	- 0,4	¼	¾
Uitvoer	- 1,5	8	11	8,3	9½	8½
Invoer	3,7	7	9½	2,1	5½	6
BBP	2,4	2¾	3¾	0,3	¾	1¼
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	1,1	1¾	1¾	- 1,6	- 1½	- 1¼
Consumentenprijs	1,6	2	2	- 1,0	- ¾	- ½
Loonsom per werknemer	2,9	3¾	3½	- 0,6	- ¼	- ¼
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	5,8	6	5¾	5,4	5¾	5¾
Overheidssaldo	- 3,3	- 3¾	- 3¼	- 7,1	- 7¾	- 7¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

Door de internationale politieke spanningen is de onzekerheid over de ontwikkeling van de Amerikaanse economie groot. Onder de veronderstelling dat het negatieve effect hiervan in de loop van het jaar verdwijnt, waardoor producenten- en consumentenvertrouwen zullen verbeteren, komt de BBP-groei in 2003 naar verwachting licht hoger uit, ondanks de voorziene gematigde groei in het begin van het jaar. Voor 2004 wordt een versnelling van de BBP-groei geraamd tot 3¾%, waarmee de feitelijke groei voor het eerst sinds 2000 boven de geraamde potentiële groei uitkomt. De Amerikaanse autoriteiten en de internationale instellingen hebben hun ramingen voor de potentiële groei licht neerwaarts bijgesteld, maar vanwege de aanhoudende markante stijging van de arbeidsproductiviteit en het arbeidsaanbod wordt deze nog altijd op 2¾% à 3¼% per jaar geraamd.¹

¹ Suyker, W., 2003, De aanbodzijde in de Verenigde Staten en de Europese Unie, 2004-2007, CPB Memorandum, no.59

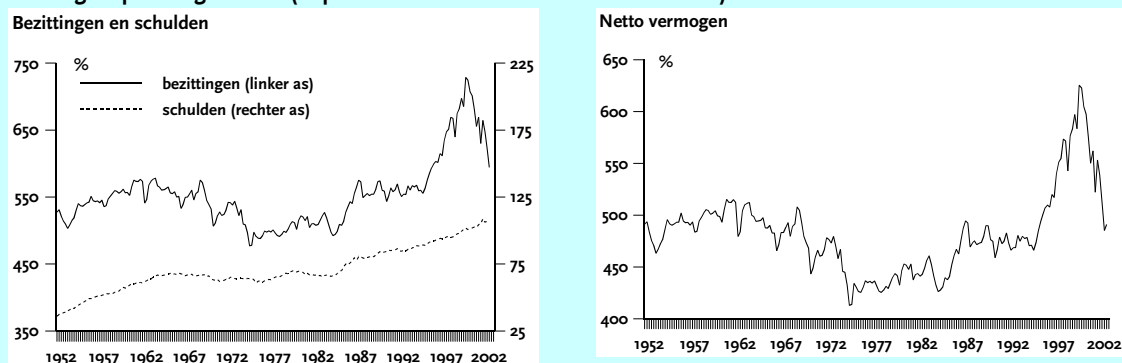
Hebben Amerikaanse gezinnen te hoge schulden?

De sluipende beurskrach heeft de vermogenspositie van Amerikaanse gezinnen aangetast. In december 2002 bedroegen hun totale bezittingen circa 600% van het beschikbare gezinsinkomen, 125%-punt lager dan tijdens de piek in december 1999 (zie figuur). Tegelijkertijd liep met name door het afsluiten van veel hypotheekleningen de totale schuld van gezinnen op tot recordhoogte (110%). Het netto vermogen (het saldo van bezittingen en schulden) bedroeg daarmee 490 % van het beschikbare gezinsinkomen, 135%-punt lager dan eind 1999. Ondanks de historisch lage renteniveaus bevindt de schuldendienst (rente- en aflossingsverplichtingen) zich eveneens op een historisch hoog niveau. Hoge schulden maken gezinnen kwetsbaar voor stijgende rentes, oplopende werkloosheid en veranderende gezinsomstandigheden. De recente hoge groeivoet van de schuld is dan ook op langere termijn niet houdbaar.

Voor de conjuncturele vooruitzichten is van belang of gezinnen een verdere verslechtering van hun vermogensposities zullen tegengaan door het vergroten van hun besparingen. Hoe langer de huidige lage aandelenkoersen aanhouden, des te meer de vermogensverliezen op aandelen door consumenten als definitief zullen worden beschouwd, en des te groter het negatieve bestedingseffect zal zijn. Tot nu toe werd de daling in het aandelenbezit (direct en indirect via beleggingsfondsen bedroeg deze 5400 mld dollar tussen eind 1999 en eind 2002) nog gecompenseerd door de stijging in het woningbezit (van 3300 mld dollar), aannemende dat de consumptie-elasticiteit van vermogen in huizen minstens tweemaal zo groot is als die van aandelen.^a Zelfs als de huizenprijzen niet dalen, kunnen negatieve effecten op de consumptie optreden. Het enige wat nodig is, is een afname in het tempo van het verzilveren van de overwaarde in huizen. Dit tempo hangt niet zozeer af van het niveau van de hypotheekrente, als wel van de mutatie daarin. Zodra rentevoeten al een tijdje op een laag niveau staan, zal het verzilveren geleidelijk afnemen. Dit geldt in sterkere mate bij de in de raming verwachte oplopende rente. Naar verwachting zal de opgaande conjunctuur niet worden gesmoord door de hoogte van de gezinsschulden maar zal wel de consumptiestijging door de vermogensontwikkeling worden gedempt.

De Amerikaanse banken en bedrijven staan er beter voor dan gezinnen. Het aantal slechte leningen en de afschrijvingen op slechte leningen (met uitzondering van consumptief krediet) zijn relatief beperkt en duiden niet op een verslechterende financiële positie van banken. De liquide bezittingen in relatie tot de kortlopende schuld van bedrijven bevinden zich op het historisch gemiddelde niveau. Bedrijven hebben daarmee een buffer en zijn niet zo gevoelig voor een stijging in de rente. Problemen ontstaan pas als de feitelijke en verwachte bedrijfswinsten als draagvlak voor nieuw krediet en nieuwe investeringen tekortschieten.

Vermogenspositie gezinnen (in procenten van het beschikbaar inkomen)

^a Case, K.E., J.M. Quigley en R.J. Shiller, 2001, Comparing Wealth Effects: The Stock Market versus the Housing Market, NBER Working Paper, No. 8606, Cambridge, <http://papers.nber.org/papers/W8606>.

Bij deze BBP-projectie past een dalende werkloosheid en een afnemende overcapaciteit. Van het soepele monetaire beleid zal een positieve impuls op de binnenlandse bestedingen blijven uitgaan, maar de impuls via de overheidsbegroting zal vermoedelijk afzwakken. De in de afgelopen jaren scherp gedaalde aandelenkoersen zullen enig neerwaarts effect op de particuliere consumptie hebben (zie ook kader) maar daar staan het positieve effect van de markant gestegen huizenprijzen en de weer toenemende werkgelegenheid tegenover. Bij ongewijzigde aandelenkoersen vanaf begin 2003 raamt de Federal Reserve het negatieve effect op de consumptiegroei van de daling in de aandelenkoersen sinds 2000 op 1%-punt in 2003 en 0,5%-punt in 2004. Gezien het aantal reeds in aanbouw genomen woningen en de aangevraagde bouwvergunningen zullen de investeringen in woningen in 2003 verder toenemen, zij het in geringere mate dan in het voorgaande jaar. Ook zullen de gezinnen niet het hoge groeitempo in de aanschaf van duurzame consumptiegoederen kunnen volhouden, mede door een afname in het verzilveren van de overwaarde in huizen. Na de "creatieve afbraak" in de marktsector tijdens de recessie zullen de winstmogelijkheden geleidelijk verbeteren, waardoor voorraden en bedrijfsinvesteringen het gebruikelijke conjuncturele herstel zullen laten zien. Het investeringsherstel zal mogelijk worden ondersteund door langzaam wegebbende onrust rond de boekhoudschandalen. Wettelijke aanscherpingen, zoals de Sarbanes-Oxley Act en nieuwe regulering door de Securities and Exchange Commission, zullen daaraan bijdragen. De in historisch perspectief nog steeds relatief hoge investeringsratio hoeft dit herstel niet in de weg te staan omdat investeringen nodig zijn om van de hogere productiviteitsgroei te profiteren en vanwege de snellere buitengebruikstelling van kapitaalgoederen door de toegenomen betekenis van computers. De uitvoer zal gestimuleerd worden door de verbetering van de concurrentiepositie als gevolg van de dollardepreciatie en door de aantrekkende groei op buitenlandse afzetmarkten. Desondanks zal het lopende-rekeningtekort verder oplopen, tot 5% van het BBP in 2003, een op langere termijn onhoudbaar hoog niveau dat kan bijdragen aan een verdere dollardepreciatie.

2.1.2 Japan

De economische problemen van Japan blijven onverminderd groot. Weliswaar kwam begin 2002 een einde aan de derde recessie in tien jaar tijd en steeg het BBP-volume vier kwartalen achtereenvolgend, maar in het laatste kwartaal daalde de industriële productie opnieuw en bereikte de werkloosheid een nieuw historisch record. De deflatie met al zijn negatieve effecten op de binnenlandse bestedingen (zie ook kader "Deflatie in de Verenigde Staten en Duitsland?") hield aan en de problemen van de Japanse banken bleken nog groter dan eerder was aangegeven door de autoriteiten. Dubieuze bankleningen bedragen tenminste 8% van het BBP en nemen ondanks omvangrijke afwaardering door de banken nog steeds niet af doordat nieuwe dubieuze leningen erbij komen. Als gevolg van deze afwaarderingen maken banken sinds 1993 forse verliezen op de gewone bedrijfsuitoefening en voldoen zij momenteel met moeite aan de

internationale kapitaalnormen. Vooral door deze financiële problemen zijn de aandelenkoersen nog scherper gedaald dan in de Verenigde Staten. Gemeten aan de hand van de Nikkei 225 index bedroeg de daling 63% tussen de piek in maart 2000 en het dal (tot nu toe) in maart 2003, bij een daling van 19% in 2002. Door deze daling belandde de index op het laagste niveau in twintig jaar.

Gemiddeld bedroeg de economische groei in 2002 0,3%, na 0,4% in het voorgaande jaar. Deze groei was voornamelijk te danken aan duidelijk uitvoerherstel (zie tabel 2.1). Na een daling met 6,1% in 2001, nam de uitvoer toe met 8,3%, onmiskenbaar meer dan in de Verenigde Staten en het eurogebied. Deze stijging vond echter voornamelijk plaats in het eerste halfjaar; daarna viel de uitvoergroei terug als gevolg van een zwakkere vraag in de rest van Azië. Ondanks lagere bonussen voor werknemers en de verslechterende arbeidsmarktsituatie nam de particuliere consumptie toe, maar daar stond een verdere daling van overheids- en bedrijfsinvesteringen tegenover.

De economische malaise heeft aanzienlijk negatieve repercussies voor de overheidsfinanciën. Het overheidstekort liep in 2002 op tot circa 7% van het BBP, verreweg het grootste tekort van de G7-landen. Omdat de Japanse centrale bank de deflatie bestreed met forse liquiditeitsinjecties via het aankopen van staatsobligaties in handen van banken werd eenderde van dit tekort feitelijk monetair gefinancierd. Door de aanzienlijke tekorten en de deflatie is de bruto overheidsschuld in tien jaar tijd verdubbeld, tot circa 140% van het BBP. Daarmee is de bruto overheidsschuld hoger dan in Europese hoge-schuldlanden zoals Italië en België, terwijl voor Japan vergrijzing eerder een duidelijke invloed zal hebben op de overheidsuitgaven.² Door de omvangrijke (maar vermoedelijk enigszins overgewaardeerde) activa van de sociale verzekeringsfondsen is de netto schuld, circa 67% van het BBP in 2002, echter nog steeds lager dan in de Europese hoge-schuldlanden.

Vanwege de aanhoudende deflatie en het trage tempo van herstructurering in de financiële sector en de rest van de marktsector zijn de vooruitzichten voor de Japanse economie somber. De economische groei wordt geraamd op een magere ¾% in 2003, oplopend tot 1¼% in 2004. Daardoor zal het overheidstekort uitzonderlijk hoog blijven. De productiegroei zal voornamelijk voortkomen uit de aantrekkende uitvoer naar de andere industrielanden en de rest van Azië. Bedrijfsinvesteringen zullen zwak zijn doordat bedrijven prioriteit blijven geven aan versterking van hun balansposities en, zoals blijkt uit de Tankan-enquête, pessimistisch zijn over de vooruitzichten op korte termijn. Daarbij komt dat banken bij het verschaffen van leningen

² OECD, 2001, Fiscal implications of ageing: projections of age-related spending, *Economic Outlook*, no. 69, juni, p. 145-167, <http://www.oecd.org/pdf/M00029000/M00029158.pdf>

kritischer dan in het verleden kijken naar de kredietwaardigheid. De particuliere consumptie zal worden geremd door de aanhoudend slechte arbeidsmarktsituatie, door de deflatie en mogelijk ook door lastenverzwaringen. De door de Japanse regering recentelijk aangekondigde en deels al doorgevoerde structurele hervormingen, zoals de versnelde sanering van slechte bankleningen, zullen op langere termijn een einde maken aan de povere economische resultaten maar zullen op korte termijn de economische groei slechts drukken.

2.1.3 Niet-industrielanden

In Azië was de economische groei in 2002 hoog, ondanks een terugval van de ICT-uitvoer in de tweede helft van het jaar. De "tijger"-landen, in 1997-1998 zwaar getroffen door de Aziatische financiële crisis, kenden voor het derde achtereenvolgende jaar een markante economische groei. Anders dan in het verleden leverden de binnenlandse bestedingen daaraan een substantiële bijdrage. Veel landen boekten vooruitgang met het saneren van slechte bedrijfsleningen. Opvallend, en een indicatie van een fundamentele economische verbetering, was dat buitenlandse banken aan de door de crisis getroffen landen in 2002 netto leningen verschaften, na in 1997-2001 deze leningen met meer dan 100 mld dollar te hebben verminderd. De BBP-groei was het sterkst in China (8%), mede door de toenemende productiecapaciteit als gevolg van de zeer omvangrijke directe investeringen van grote westerse bedrijven (circa 50 mld dollar in 2002). In Azië zal de economische groei naar verwachting in 2003 en 2004 dichtbij het hoge groeitempo van 2002 blijven liggen.

Tabel 2.2 BBP-volume niet-industrielanden, 2000-2004

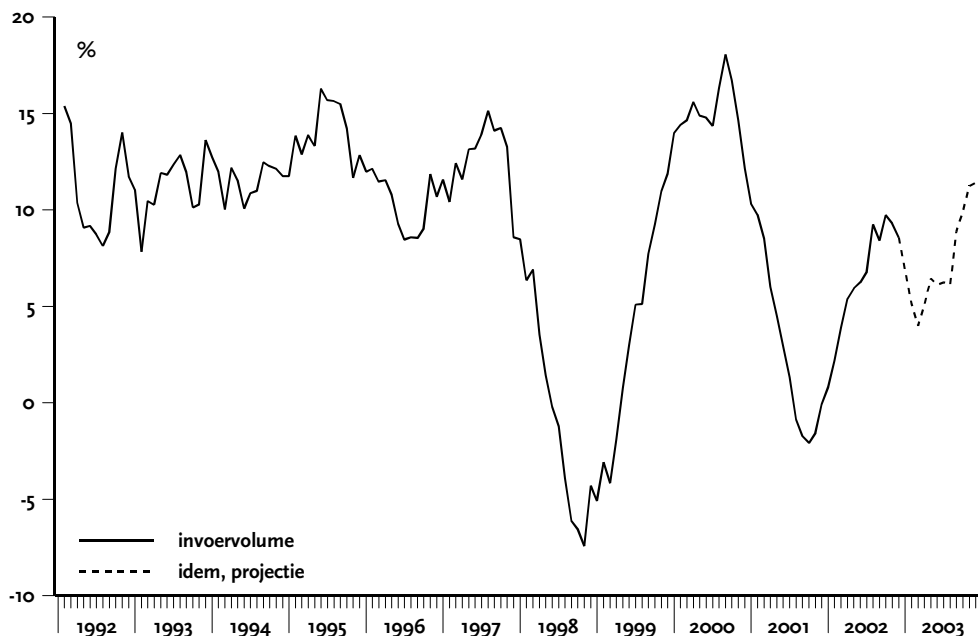
	Aandelen in wereld-BBP ^a	2000	2001	2002	2003	2004
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	6,2	6,6	5,0	3,8	4¼	4½
Midden- en Oost-Europa	2,3	3,8	3,1	2,7	3¼	4¼
GOS-staten	3,8	8,4	6,2	4,5	4½	4¾
Latijns-Amerika ^b	8,2	4,2	0,6	- 0,3	2¼	3
Azië, exclusief Japan	25,5	7,0	5,0	6,3	6	6½
Afrika en Midden-Oosten	7,2	4,7	2,5	3,5	3½	4¼
Totaal niet-industrielanden	47	6,1	3,9	4,4	4¾	5¼

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.
^b Inclusief Mexico.

De economische ontwikkeling was en blijft duidelijk minder voorspoedig in Latijns-Amerika, waar vorig jaar het BBP daalde (zie tabel 2.2). De ontwikkeling was catastrofaal in Argentinië (-11%), Uruguay (-11%) en Venezuela (-8%) waarbij politieke crises een grote rol speelden. In Venezuela duurde begin 2003 de politieke crisis nog voort en wordt een verdere scherpe daling

van het BBP in 2003 voorzien. Voor geheel Latijns-Amerika is enig herstel aannemelijk, ook al zijn de politieke en economische problemen, zoals inflatie, overheidstekorten en buitenlandse schulden, groot.

Figuur 2.3 Invoervolume niet-industrielanden, 1992-2003
(12-maandsmutaties in %, 3-maands voortschrijdend gemiddelde)

Dankzij de structurele hervormingen van de afgelopen jaren bleef de economische groei in de Oost-Europese transitielanden hoog, ondanks de zwakke ontwikkeling in de belangrijkste afzetgebieden. Dit ging gepaard met lage inflatie, een opvallend verschil met eerdere transitie-fases. De structurele hervormingen en de naderende toetreding van een groot aantal Oost-Europese landen tot de Europese Unie houden naar verwachting de productiegroei ook in de komende jaren hoog.

2.1.4 West-Europa

De economische ontwikkeling in het eurogebied is teleurstellend. Na de lichte krimp in het laatste kwartaal van 2001 is het BBP-volume in het eurogebied weliswaar voortdurend toegenomen, maar slechts in een zeer gematigd tempo waardoor jaar-op-jaar de productiegroei terugviel van 1,5% naar 0,8% (zie tabel 2.3). De tegenvallende buitenlandse vraag remde vorig jaar de uitvoer terwijl de particuliere consumptie werd gedrukt door de hoog blijvende inflatie. Daarbovenop kwam het nadelig effect op consumptie en investeringen van het door internationale politieke spanningen afnemende consumenten- en producentenvertrouwen (zie

figuur 2.4) en de scherpe daling op de aandelenmarkten. De daling van de aandelenkoersen met 49% in 2002 (gemeten aan de hand van de MSCI index) overtrof die in de Verenigde Staten en Japan; de totale daling tussen de piek in maart 2000 en het (tot nu toe) laagste niveau in begin maart 2003 bedroeg zelfs 63%. De teleurstellende economische ontwikkeling in het eurogebied, gepaard gaande met afnemende inflatierisico's, was voor de Europese Centrale Bank in december en maart jongstleden aanleiding om haar officiële tarieven te verlagen. In scherpe tegenstelling tot de Verenigde Staten was de productiestijging in het eurogebied "rijk" aan werkgelegenheid, oftewel – een minder positieve karakterisering – ging gepaard met een zeer zwakke productiviteitstoename. De werkgelegenheidsgroei nam in 2002 af maar bleef positief, in tegenstelling tot in de Verenigde Staten. Daardoor viel de stijging van de werkloosheid met 0,3%-punt tot 8,3% nog mee.

Tabel 2.3 Kerngegevens eurogebied, 2000-2004					
	2000	2001	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	2,6	1,8	0,7	1½	2½
Overheidsconsumptie	2,0	1,8	2,3	1¼	1¼
Bruto investeringen	4,9	- 0,8	- 3,3	½	4
Binnenlandse vraag	2,9	0,8	0,1	1½	2¾
Uitvoer	12,4	2,8	1,4	4¼	7
Invoer	11,2	1,4	- 0,1	5¼	7½
BBP	3,5	1,5	0,8	1¼	2¾
prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,3	2,3	2,2	1½	1¼
Consumentenprijs (HICP)	2,1	2,4	2,2	1¾	1
Loonsom per werknemer	2,7	2,9	2,9	2¾	2
niveaus in %					
Werkloosheid ^a	8,6	8,1	8,4	8¾	8½
Overheidssaldo ^b	- 1,0	- 1,6	- 2,2	- 2½	- 1¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

De zwakke economische groei betekende een verslechtering van de overheidsfinanciën. Het overheidstekort in het eurogebied liep op van 1,5% van het BBP in 2001 tot 2,2% in 2002 (zie tabel 2.4), grotendeels als gevolg van de tegenzittende conjunctuur. Dit spoort niet met het door de lidstaten afgesproken streven om de overheidsbegrotingen op middellange termijn tenminste dichtbij evenwicht te brengen. Zoals voorgesteld door de Europese Commissie startte de raad van ministers van Financiën de buitensporig-tekortprocedure tegen Portugal en Duitsland, omdat hun tekort boven de in het Verdrag van Maastricht afgesproken grens van 3% van het

Tabel 2.4 Overheidssaldo EU-landen, 2002-2005

	EMU-overheidssaldo ^a			Stabiliteitsprogramma's		
	2002	2003	2004	2003	2004	2005
	% BBP					
EMU-referentiewaarde	- 3	- 3	- 3			
Duitsland	- 3,6	- 3½	- 2¼	- 2¾	- 1½	- 1
Frankrijk	- 3,1	- 3½	- 2¼	- 2½	- 2	- 1½
Italië	- 2,3	- 2½	- 2½	- 1½	- ½	- ¼
België	0,0	- 1	¼	0	¼	½
Finland	4,7	2¾	3¼	2¾	2	2½
Griekenland	- 1,2	- 1	- ¾	- 1	- ½	¼
Ierland	- 0,1	- 1½	- 1¾	- ¾	- 1¼	- 1¼
Luxemburg	2,6	0	0	- ¼	- ¾	- 0
Nederland	- 1,1	- 1½	- 2½	- 1	- ¾	- ½
Oostenrijk	- 0,6	- 1¾	- 1¼	.	.	.
Portugal	- 2,7	- 2½	- 2	- 2½	- 2	- 1
Spanje	- 0,1	- ¼	0	0	0	0
Eurogebied	- 2,2	- 2½	- 1¾			
Verenigd Koninkrijk	- 1,4	- 1¾	- 1½	1¼	1	1
Denemarken	1,9	2¼	2½	2¼	2½	2½
Zweden	1,2	1¼	2	1½	1½	0
Totaal EU-landen	- 1,9	- 2¼	- 1½			

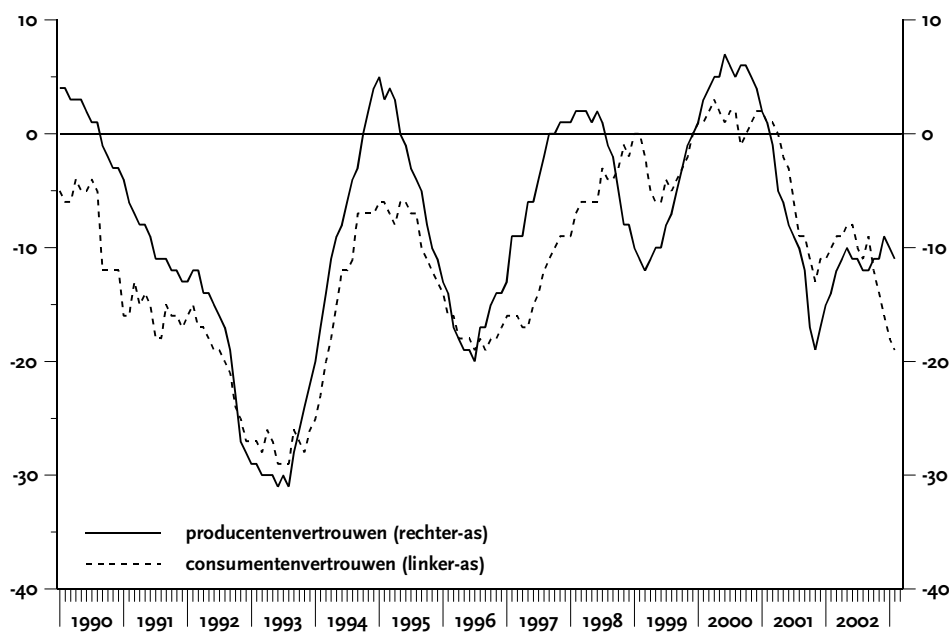
^a Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP.

BBP uitkwam. De raad vroeg deze twee lidstaten om hun tekort zo spoedig mogelijk onder dit maximum te brengen. In maart 2003 bleek ook het Franse tekort de 3% te hebben overschreden in 2002, zodat het waarschijnlijk is dat de Commissie eveneens voor Frankrijk de buitensporig-tekortprocedure zal beginnen. Wat betreft de derde grote lidstaat (Italië) toonde de Commissie zich bezorgd over het oplopen van het tekort van 0,6% in 2000 tot 2,3% in 2002 en het tijdelijke karakter van genomen tekortbeperkende maatregelen. Na kritiek op de in het Groei- en Stabiliteitspact door de lidstaten vastgelegde begrotingsafspraken kwam in november de Europese Commissie met voorstellen die leidde tot aanvullende afspraken die in maart door de Raad van Europese regeringsleiders werden goedgekeurd. De aanvullende afspraken zijn vooral een verheldering van het Pact en geen fundamentele koerswijziging. Om het middellange-termijnkarakter van het Pact te benadrukken zal in de beoordeling van de overheidsbegrotingen van de lidstaten meer nadruk komen te liggen op het structurele begrotingstekort (het tekort gecorrigeerd voor tijdelijke effecten, in het bijzonder de conjuncturele ontwikkeling). Ook zal de schuldpositie meer in de beoordeling worden betrokken. Verder is afgesproken dat wanneer een

begroting uit het lood is, het structurele tekort met tenminste 0,5%-punt per jaar dient te worden teruggebracht.

Onder de veronderstelling dat het negatieve effect op producenten- en consumentenvertrouwen van de huidige internationale politieke spanningen rond Irak in de loop van het jaar verdwijnt, wordt verwacht dat de economische groei in 2003 licht hoger zal uitkomen, op 1¼%. Voor 2004 wordt een versnelling van de groei tot 2¾% geraamd, iets boven de geschatte potentiële groei van 2 à 2½%, met name door het aantrekken van de binnenlandse bestedingen. Voor dit conjunctuurherstel zijn de gebruikelijke factoren verantwoordelijk: voorraadvorming, winstverbetering, toenemende buitenlandse vraag en later de omslag op de arbeidsmarkt. Daarnaast gaat een positief effect uit van het soepele monetaire beleid van de Europese Centrale Bank en van de dalende inflatie. De productiegroei zal zeker niet uitbundig zijn, mede door het neerwaartse effect op de uitvoer van de forse appreciatie van de euro, het negatieve effect van de lagere aandelenkoersen op de consumptie en het enigszins restrictieve begrotingsbeleid

Figuur 2.4 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2003^a

^a Bron: Europese Commissie.

(afgemeten aan de structurele begrotingssaldi), ook al kunnen hiervan positieve vertrouwenseffecten uitgaan.³ De werkloosheid zal in 2003 nog verder oplopen en pas in 2004

³ Zie onder andere Alesina, A., et al., 2002, Fiscal Policy, Profits and Investment, *The American Economic Review*, juni, p.571-589

beginnen af te nemen. De economische groei en de voorgenomen bezuinigingsmaatregelen zijn waarschijnlijk niet toereikend zijn om een verder oplopen van het begrotingstekort in het eurogebied te verhinderen. Duitsland en Frankrijk zullen in 2003 vermoedelijk een tekort van meer dan 3% van het BBP laten zien terwijl het Italiaanse tekort deze grens dicht zal naderen.

Binnen het eurogebied waren en blijven de groeiverschillen markant. In 2002 nam behalve in Nederland (0,3%) de productie nauwelijks toe in Duitsland (0,2%), België (0,3%) en Italië (0,4%) terwijl deze duidelijk steeg in Spanje (1,9%), Griekenland (3,6%) en Ierland (3,6%). De zwakke prestatie van Duitsland is vooral structureel van aard, en wordt veroorzaakt door problemen op de arbeidsmarkt, op productmarkten en in de financiële sector. In 2002 was in Duitsland voor het achtste achtereenvolgende jaar de economische groei lager dan gemiddeld in het eurogebied; totaal in deze periode bleef de BBP-groei 7%-punt achter bij het eurogebied-gemiddelde. De particuliere consumptie nam in 2002 af (zie tabel 2.5), en dat was na 1982 niet meer voorgekomen. Deze daling was met name het gevolg van de teruglopende werkgelegenheid, de sombere stemming onder consumenten en de aantasting van de koopkracht door verhoging van indirecte belastingen. De daling van de investeringen was nog scherper dan in het voorgaande jaar. De bouwnijverheid bleef gekenmerkt door de zware terugslag van de enorme bouwhausse direct na de Duitse hereniging. Dankzij de uitvoerstijging werd evenwel een daling van het BBP voorkomen. De paketsamenstelling (veel investeringsgoederen) had in 2002 een negatief effect op de uitvoer, maar daar stond marktwinst tegenover door de verbeterde concurrentiepositie.

De structurele problemen blijven de Duitse economische groei vermoedelijk op korte termijn nadelig beïnvloeden. Bovendien speelt het negatieve effect van het strakke begrotingsbeleid, samenhangend met de overschrijding van de "Maastrichtse" 3% bovengrens, al kunnen hiervan ook enige positieve vertrouwenseffecten op de binnenlandse bestedingen uitgaan. Verder wordt de groei op korte termijn gedempt door pessimisme bij consumenten en producenten, slechts gedeeltelijk samenhangend met de internationale politieke situatie. Uit de IFO-indicator blijkt dat de gunstigere inschatting van de economische situatie door bedrijven in de eerste helft van 2002 slechts een tijdelijk fenomeen was; begin 2003 stond de indicator niet veel boven het dieptepunt van eind 2001, ondanks enige stijging in januari en februari. De particuliere consumptie vertoont naar verwachting lage groeicijfers door het verder verslechteren van de arbeidsmarktsituatie – pas in de loop van 2004 zal sprake kunnen zijn van een daling in de werkloosheid – en door de verhoging van sociale premies en indirecte belastingen. Daarnaast is van betekenis dat de verlaging van de inkomstenbelasting met een jaar is uitgesteld tot begin 2004, dit om de herstelwerkzaamheden na de recente watersnoodramp te financieren. Met de uitvoer als motor vanaf het tweede halfjaar, mede door de aantrekkende internationale vraag naar kapitaalgoederen en de verdere verbetering van de concurrentiepositie ten opzichte van de

rest van het eurogebied, wordt desondanks enig herstel van de economische groei verwacht. De BBP-groei wordt geraamd op $\frac{3}{4}\%$ in 2003 en $2\frac{1}{2}\%$ in 2004, gepaard gaande met een zeer geringe inflatie ondanks de verdere verhoging van indirecte belastingen (zie ook kader "Deflatie in de Verenigde Staten en Duitsland?").

Tabel 2.5   Kernegevens Duitsland en Frankrijk, 2002-2004

	Duitsland			Frankrijk		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	- 0,6	$\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$	1,7	2	$2\frac{3}{4}$
Overheidconsumptie	1,5	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	3,2	$2\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{4}$
Bruto investeringen	- 6,7	- 1	$3\frac{3}{4}$	- 0,8	0	$3\frac{3}{4}$
Binnenlandse vraag	- 1,5	$\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$	0,9	2	3
Uitvoer	2,6	$4\frac{3}{4}$	7	1,6	$3\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$
Invoer	- 2,1	5	$7\frac{1}{2}$	1,4	$5\frac{1}{2}$	$8\frac{1}{2}$
BBP	0,2	$\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$	1,1	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{3}{4}$
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	1,5	1	$\frac{1}{2}$	1,7	$1\frac{1}{4}$	1
Consumentenprijs (HICP)	1,3	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	1,9	$1\frac{1}{2}$	1
Loonsom per werknemer	2,0	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$	3,2	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	8,2	$8\frac{3}{4}$	$8\frac{3}{4}$	8,7	$9\frac{1}{4}$	9
Overheidssaldo	- 3,6	- $3\frac{1}{2}$	- $2\frac{1}{4}$	- 3,1	- $3\frac{1}{2}$	- $2\frac{1}{4}$

^a In % van de totale beroepsbevolking.

Buiten het eurogebied was de economische groei in 2002 wat hoger dan in het eurogebied en de groeiafzwakking gematigder. In het Verenigd Koninkrijk zwakte de groei slechts 0,4%-punt af tot 1,6% (zie tabel 2.6). Particuliere consumptie en investeringen in woningen namen sterk toe, mede als gevolg van lage renteniveaus. Voor de particuliere consumptie kwam daarbij dat verhoging van hypotheekrentes deels consumptief werd aangewend terwijl voor de investeringen in woningen mogelijk de irrationele verwachting van een aanhoudend scherpe stijging van huizenprijzen een rol speelde (in de loop van 2002 stegen de huizenprijzen met een kwart, met name als gevolg van lage hypotheekrentes en een verdere forse toename van het beschikbaar inkomen). De verhoging van hypotheekrentes en het afsluiten van nieuwe hypotheeklen betekenden een aanzienlijke stijging van de schulden van gezinnen. Verder nam mede door een soepeler begrotingsbeleid ook de overheidsconsumptie duidelijk toe. Uitvoer en bedrijfsinvesteringen daalden door de internationale groeivertraging en de verslechtering van de concurrentiepositie sinds halverwege de jaren negentig als gevolg van de effectieve appreciatie van het pond. Er is

daarmee sprake van een "twee-snelheden-economie": groei in de op het binnenland gerichte dienstensector ($2\frac{1}{2}\%$) en een productiedaling in de op het buitenland gerichte verwerkende industrie (-4%), waardoor de bedrijfsinvesteringen met maar liefst 10% daalden. De verwachting is dat dit patroon in 2003 nog niet wezenlijk zal veranderen, al zal de bestedingsgroei van consumenten naar verwachting afzakken en wordt uitgegaan van een effectieve depreciatie van het pond sterling. De BBP-groei zal in de eerste helft van het jaar waarschijnlijk gematigd zijn, maar gemiddeld in 2003 toch kunnen uitkomen op 2% . In 2004 zou dan door de aantrekkende internationale vraag de uitvoergroei kunnen toenemen en de BBP-stijging naar verwachting $2\frac{3}{4}\%$ bedragen. De verwachting van een op korte termijn zwakke ontwikkeling was in februari jongstleden aanleiding voor de Engelse centrale bank om haar rentetarief met 25 basispunten te verlagen tot $3\frac{3}{4}\%$, ondanks het risico dat dit tot een verdere vergroting van de schulden van gezinnen kan leiden. Van de begroting zal in de projectieperiode een positieve impuls blijven uitgaan. Met name de uitgaven voor gezondheidszorg, onderwijs en openbaar vervoer zullen toenemen, al kan de volumestijging zwakker uitvallen dan voorzien in de begroting als gevolg van oplopende lonen in deze sectoren. Door het expansieve begrotingsbeleid loopt het geraamde begrotingstekort op tot circa $1\frac{3}{4}\%$ van het BBP in 2003; in 2001 was nog sprake van een overschot van 1% .

Tabel 2.6   Kerngegevens Italië en Verenigd Koninkrijk, 2002-2004

	Italië			Verenigd Koninkrijk		
	2002	2003	2004	2002	2003	2004
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	0,4	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	3,9	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$
Overheidconsumptie	1,6	$1\frac{1}{4}$	1	4,2	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$
Bruto investeringen	- 1,1	2	$4\frac{1}{2}$	- 4,5	$1\frac{1}{4}$	4
Binnenlandse vraag	1,0	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$	2,4	$2\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{4}$
Uitvoer	0,6	$4\frac{1}{2}$	7	- 1,4	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{1}{4}$
Invoer	2,5	6	8	1,2	$3\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$
BBP	0,4	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$	1,6	2	$2\frac{3}{4}$
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	2,4	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$	3,0	2	$2\frac{1}{4}$
Consumentenprijs (HICP)	2,6	2	$1\frac{1}{2}$	1,3	$1\frac{1}{4}$	1
Loonsom per werknemer	3,3	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$	3,6	$4\frac{1}{4}$	4
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	9,0	$9\frac{1}{4}$	9	5,1	$5\frac{1}{4}$	5
Overheidssaldo	- 2,3	- $2\frac{1}{2}$	- $2\frac{1}{2}$	- 1,4	- $1\frac{3}{4}$	- $1\frac{1}{2}$

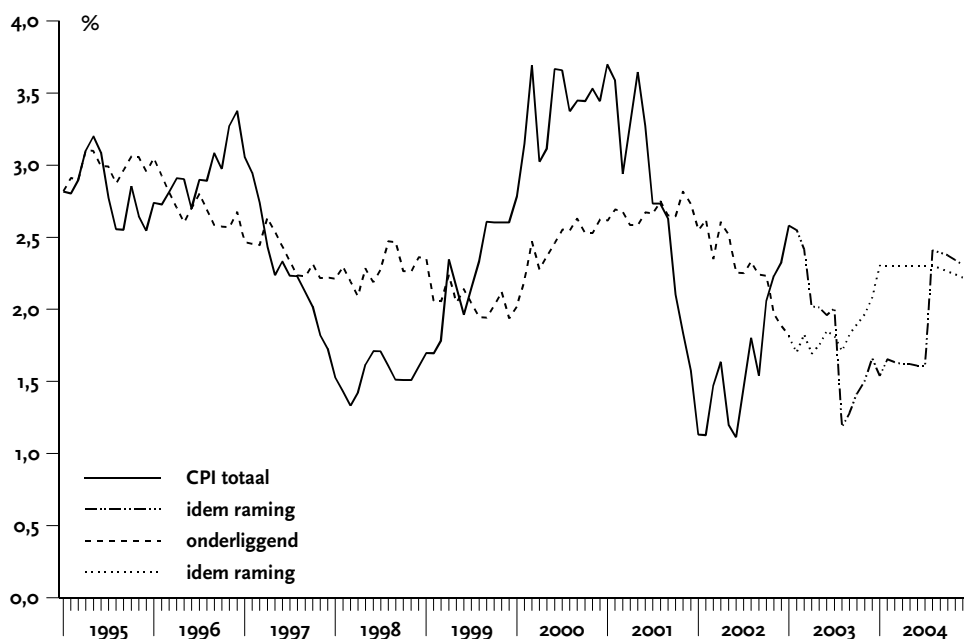
^a In % van de totale beroepsbevolking.

2.2 Inflatie

In de Verenigde Staten zal naar verwachting de inflatie in 2003 licht oplopen als gevolg van de hogere olieprijs terwijl in Japan de prijsdaling zal aanhouden. Mede als gevolg van de recente appreciatie van de euro zal de inflatie in het eurogebied dit jaar duidelijk onder de 2% komen te liggen. Daarmee zal de inflatie voor het eerst sinds 1999 voldoen aan de door Europese Centrale Bank gehanteerde definitie van prijsstabiliteit.

In 2002 nam de inflatie in de Verenigde Staten en het eurogebied af. In de Verenigde Staten verminderde de stijging van de consumentenprijsindex van 2,8% in 2001 tot 1,6% in 2002. Door basiseffecten (het uit de mutatie vallen van maand-op-maanddalingen een jaar eerder) en door de als gevolg van de Irak-crisis weer scherp oplopende olieprijs liep de inflatie gemeten aan de hand van de twaalfmaandsmutatie in de index vanaf medio 2002 echter weer op, van 1,1% in juni tot 2,5% in januari (zie figuur 2.5). Als gevolg van de hogere olieprijs en de depreciatie van de dollar zal de inflatie gemiddeld in 2003 iets hoger uitkomen dan in 2002, maar nog steeds relatief gematigd zijn.

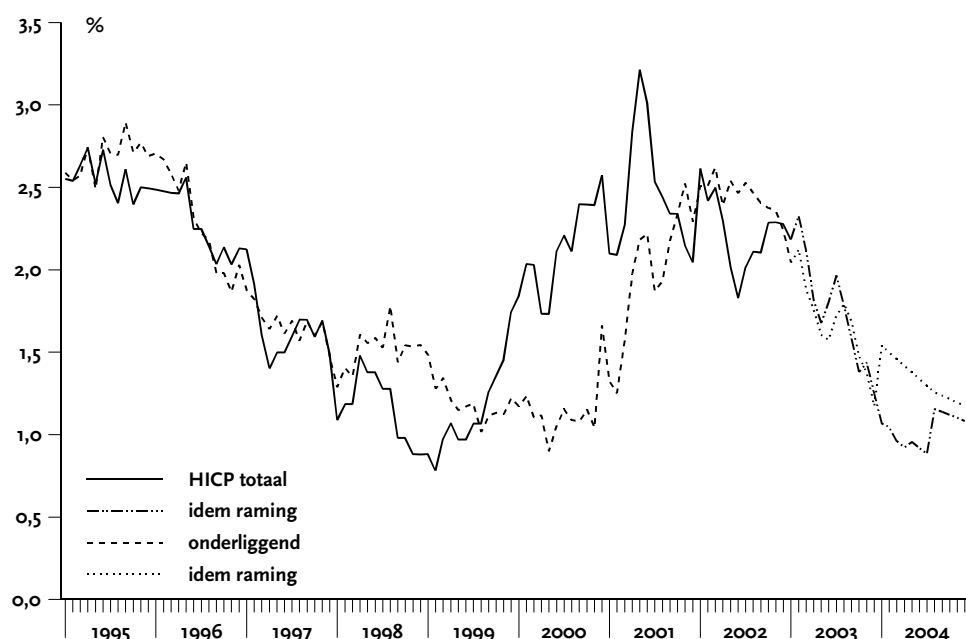
Figuur 2.5 Inflatie in de Verenigde Staten, 1995-2004

In Japan duurde de in 1999 aangevangen prijsdaling voort. Van een accelererende deflatie was gelukkig geen sprake. De consumentenprijzen daalden met 1% in 2002, tegen 0,7% in 2001. De deflatie houdt naar verwachting aan, al kan deze door de hogere olieprijs aan het begin van het jaar wel enigszins afnemen.

In het eurogebied zwakte de inflatie in 2002 minder af dan in de Verenigde Staten. De geharmoniseerde consumentenprijsindex nam gemiddeld met 2,2% toe, 0,2%-punt minder dan in het voorgaande jaar. De inflatievermindering werd beperkt door het prijsopdrijvend effect van de invoering van de chartale euro (door Eurostat geraamd op 0,2%-punt), de relatief hoog blijvende arbeidskostenstijgingen per eenheid product, de verhoging van indirecte belastingen en vanwege dure verse groentes door de strenge winter. Vooral in de arbeidsintensieve dienstensector stegen de prijzen sterk, met 3,2%, 0,7%-punt meer dan in het voorafgaande jaar.

Figuur 2.6 Inflatie in het eurogebied, 1995-2004

De kerninflatie (exclusief onbewerkte voedingsmiddelen en energie) steeg van 2,0% tot 2,5%, vermoedelijk deels een naijleffect van de olieprijsstijging in 2001. Slechts in juni en juli was de twaalfmaandsmutatie in de totale index minder dan 2%, de door de ECB gehanteerde bovengrens voor prijsstabiliteit op langere termijn (zie figuur 2.6). Ook in januari 2003 kwam deze mutatie met 2,2% nog net uit boven het ECB-plafond, ondanks het uit de mutatie vallen van een deel van het effect van de invoering van de chartale euro. In februari bedroeg de inflatie 2,4%. Tenzij de olieprijs sterker stijgt dan geraamd, zal de inflatie al in het eerste halfjaar duidelijk onder de 2% terechtkomen. Naast de recente appreciatie van de euro spelen daarbij de aanhoudende overcapaciteit en de verder oplopende werkloosheid een rol. Daarbij zal later dit jaar naar verwachting een daling van de olieprijs komen. Voor gemiddeld 2003 wordt de inflatie op 1¾% geraamd, waarna deze door een geringere stijging van de arbeidskosten per eenheid product en door de olieprijsdaling verder afneemt tot 1% in 2004. Dit zou betekenen dat in

2003 de inflatie voor het eerst sinds 1999 voldoet aan de definitie van prijsstabiliteit van de Europese Centrale Bank. De spreiding in inflatie tussen de lidstaten zal door geringere verschillen in bezettingsgraad in de projectieperiode vermoedelijk enigszins afnemen. In 2002 was deze spreiding aanzienlijk; inflatie was het hoogst in Ierland (4,7%) gevolgd door Nederland en Griekenland (beide 3,9%) en duidelijk het laagst in Duitsland (1,3%).

De loonstijging was in 2002 zowel in de Verenigde Staten als het eurogebied vrijwel onveranderd ten opzichte van die in 2001, terwijl in Japan juist sprake was van een sterkere nominale daling. In het eurogebied zal onder invloed van het verder oplopen van de werkloosheid en het afnemen van de prijsinflatie de bruto loonstijging in 2003 vertragen. In een groot aantal landen zal de totale arbeidskostenstijging worden opgestuwd door een forse toename in sociale premies en pensioenpremies. Met name landen met een kapitaaldeckingsstelsel zullen te maken krijgen met stijgende pensioenpremies. In het Verenigd Koninkrijk worden in april zowel voor werkgevers als voor werknemers de sociale premies (National Insurance Contribution) met een vol procentpunt verhoogd. Ook de pensioenkosten zullen vermoedelijk duidelijk toenemen in het Verenigd Koninkrijk, aangezien 90% van de fondsen een reservetekort kent en het gemiddelde reservetekort wordt geraamd op 10%. Bovendien zal de pensioenproblematiek leiden tot een aanhoudende versobering, zoals het omzetten van kapitaalgedekte pensioentoezeggingen (defined-benefit pensions) in beschikbare-premieregelingen (defined-contribution pensions). In Zwitserland heeft de regering een commissie ingesteld om op korte termijn met aanbevelingen te komen over de door de gekelderde aandelenkoersen veroorzaakte pensioenproblematiek. Pensioenpremies zullen ook stijgen in de Verenigde Staten, zowel als gevolg van de slechte beleggingsresultaten in recente jaren als van de neerwaartse bijstelling door een aantal grote sponsorende bedrijven van het verwachte beleggingsrendement van het bedrijfspensioenfonds op middellange termijn. Verder zullen de door Amerikaanse bedrijven betaalde medische kosten voor hun (gepensioneerde) werknemers opnieuw scherp toenemen. In Duitsland zijn al begin 2003 pensioen- en ziektekostenpremies met in totaal 1%-punt van de loonsom gestegen.

Deflatie in de Verenigde Staten en Duitsland?

Deflatie is een langdurige daling van het algemene prijspeil, tot uitdrukking komend in een brede maatstaf zoals de consumentenprijsindex of de BBP-deflator. In het algemeen is deflatie schadelijk vanwege de daardoor veroorzaakte macro-economische vraaguitval, vanwege negatieve effecten op de financiële sector en vanwege de veroorzaakte complicaties voor het macro-economisch beleid. Deze schadelijke effecten treden niet op bij een tijdelijke daling in het algemene prijspeil, bijvoorbeeld vanwege een scherpe daling van de olieprijs, of wanneer de prijzen langdurig dalen voor een deel van het goederen- en dienstenpakket, bijvoorbeeld de prijsdaling voor computers.

In een deflatoire situatie stellen consumenten hun aankopen uit, omdat zij wachten op verdere prijsdalingen. Producenten zien hierdoor hun afzetmogelijkheden dalen en moeten verkoopprijzen voortdurend verlagen om kopers te vinden. Verder krijgen debiteuren te maken met een toenemende reële schuldenlast omdat hun schuld nominaal vaststaat. Dit geldt niet alleen voor gezinnen en bedrijven maar ook voor de overheid. Deflatie zet bovendien opwaartse druk op de reële rente, omdat de nominale rente niet negatief kan worden. Daar komt bij dat wanneer deflatie ontstaat, kredietverstrekkers vanwege grotere risico's veelal schuldfinanciering duurder zullen maken en toegang tot krediet zullen beperken. Bedrijven zien ook hun arbeidskosten per eenheid product oplopen omdat deflatie bij neerwaartse nominale loonstarheid leidt tot hogere reële lonen waardoor de winsten worden geërodeerd. Deze hogere reële lonen kunnen op hun beurt er voor zorgen dat de werkloosheid stijgt.

Deflatie heeft grote gevolgen voor het macro-economisch beleid. Nadat de centrale bank de nominale geldmarktrente tot praktisch nul heeft verlaagd, is verdere monetaire stimulering via het traditionele kortere-rente-instrument niet mogelijk. Centrale banken zijn echter niet machteloos, maar moeten onconventionele instrumenten inzetten om de macro-economische vraag te stimuleren, en begeven zich daarmee op onbekend terrein.^a Dit betekent meer onzekerheid over de omvang en timing van de economische reactie op het monetaire beleid. Om deze reden beschouwen centrale banken deflatie doorgaans als een nog groter kwaad dan te hoge inflatie. Vermoedelijk heeft de Amerikaanse centrale bank dan ook de korte rente in 2001 sneller en scherper verlaagd om te vermijden dat de Amerikaanse economie te maken zou kunnen krijgen met deflatie.

Deflatie is na de Tweede Wereldoorlog een tamelijk uniek verschijnsel. Alleen Japan, waar sinds februari 1999 sprake is van voortdurende prijsdaling, brengt het deflatie-schrikbeeld van de Grote Depressie van de jaren dertig weer tot leven. De Japanse deflatie komt deels door de scherpe daling van grond- en aandelenprijzen na de financiële speculatie van de jaren tachtig. De hierdoor veroorzaakte ernstige aantasting van de financiële positie van bedrijven en banken versterkte de daling van de consumentenprijsindex. Bovendien reageerden Japanse beleidsmakers te laat en te voorzichtig op deze ontwikkelingen.^b In zowel Duitsland als de Verenigde Staten heeft de inflatie in 2002 historisch zeer lage niveaus van respectievelijk 1,3 en 1,6% bereikt. De huidige lage inflatie in combinatie met een lage bezettingsgraad vergroot de kans dat beide economieën bij een neerwaartse schok in een deflatoire situatie geraken. Mede omdat het monetaire beleid van de ECB niet op het bestrijden van Duitse deflatoire tendensen is gericht maar op de economische situatie van het hele eurogebied en vanwege een mogelijk aanhoudende dollardepreciatie, is de dreiging van deflatie misschien wel het grootst in Duitsland. Maar zelfs voor Duitsland is de kans op een deflatie-spiraal beperkt, met name door de nominale neerwaartse loonrigiditeit.

^a Bernanke, B.S., 2002, Deflation: Making Sure "It" Doesn't Happen Here, speech to the National Economists Club, november, <http://www.federalreserve.gov//BOARDDOCS/SPEECHES/2002/20021121/default.htm>.

^b Ahearne, A., et al., 2002, Preventing Deflation: Lessons from Japan's Experience in the 1990s, Board of Governors of the Federal Reserve System, *International Finance Discussion Papers*, nummer 729, juni, <http://www.federalreserve.gov/pubs/ifdp/2002/729/ifdp729.pdf>.

2.3 Rentes en wisselkoersen

De verwachte daling van de inflatie onder de 2%, in combinatie met de in eerste instantie nog zwakke volumeconjunctuur, zal waarschijnlijk leiden tot verdere renteverlaging door de Europese Centrale Bank. De Federal Reserve zal naar verwachting pas in 2004 het huidige soepele monetaire beleid beginnen terug te draaien. Voor de wisselkoers van de euro wordt voor 2003 en 2004 gerekend met 1,08 dollar per euro, een appreciatie van 14% ten opzichte van 2002.

2.3.1 Rentes

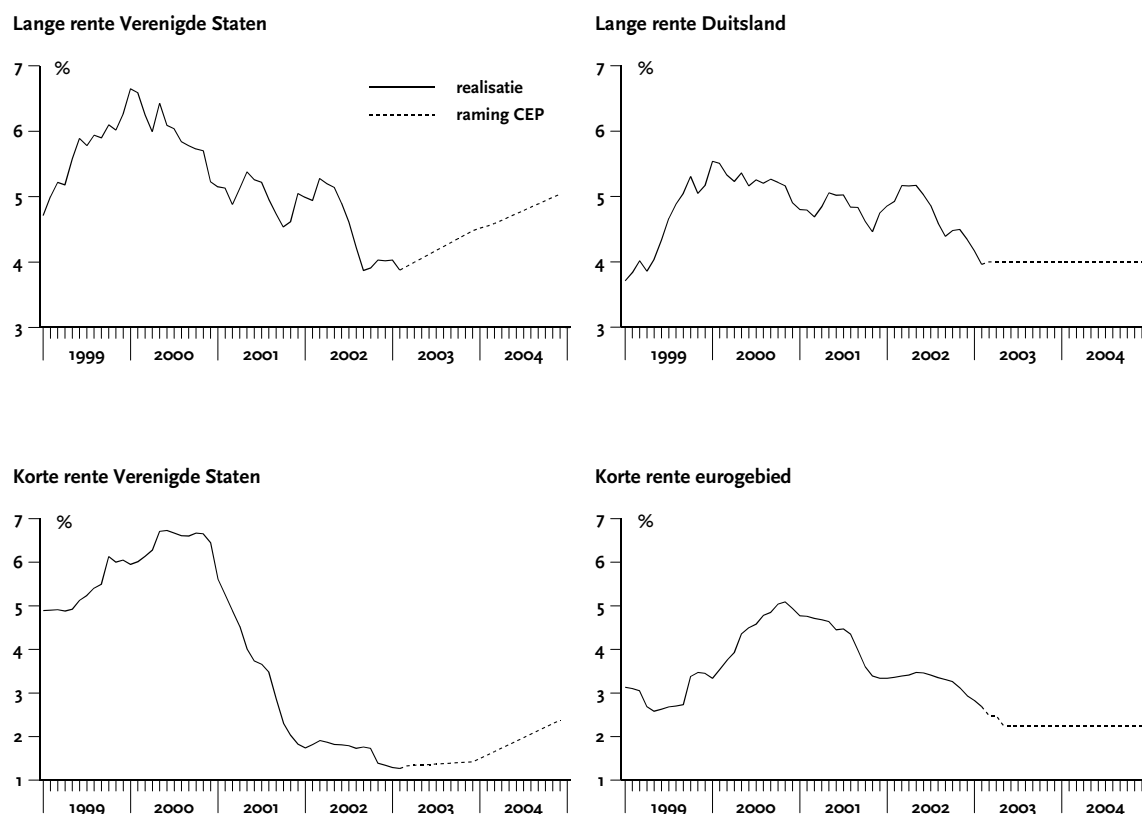
Na een jaar van ongewijzigd beleid voelden aan het eind van 2002 zowel de Federal Reserve als de ECB zich vanwege het aarzelend herstel genoodzaakt om de officiële rentetarieven met 50 basispunten te verlagen, tot respectievelijk 1,25% en 2,75%; gunstige inflatievooruitzichten maakten de tariefsverlagingen mogelijk. Begin maart 2003 verlaagde de ECB haar tarieven verder met 25 basispunten. Voor het eurogebied wordt het positieve effect op de economische groei van deze renteverlagingen vermoedelijk in grote mate gedempt door het negatieve effect van de recente effectieve appreciatie van de euro. De Japanse centrale bank hield de korte rente op vrijwel nul en verruimde haar monetaire beleid door het opvoeren van de liquiditeitsinjecties

Tabel 2.7 Korte en lange rentes, 2001-2004

	2001	2002	2003	2004
	%			
Korte rente				
Verenigde Staten	3,7	1,7	1¼	2
Japan	0,1	0,1	0	0
Eurogebied	4,3	3,3	2¼	2¼
Lange rente				
Verenigde Staten	5,0	4,6	4¼	4¾
Japan	1,3	1,3	1	1¼
Duitsland	4,8	4,8	4	4

in de bankensector. Mede door de verdere monetaire versoepeling daalde in 2002 de lange rente in de Verenigde Staten en het eurogebied verder (zie figuur 2.7), terwijl deze uiterst laag bleef in Japan. Belangrijker dan het effect van het monetaire beleid was echter de toegenomen risico-aversie bij beleggers. Na de recente forse verliezen op aandelen werd beleggen in "risico-vrije" overheidsobligaties aantrekkelijker gevonden. Mogelijk speelde de verwachte daling in de inflatie en de lage kredietvraag door bedrijven ook een rol bij deze rentedaling.⁴ De toegenomen risico-aversie kwam mede tot uitdrukking in het oplopend rente-ecart tussen bedrijfs- en

⁴ Zie ook kader over de kredietverlening aan Nederlandse bedrijven in hoofdstuk 3.

Figuur 2.7 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2004

overheidsobligaties en in een stijging van de rente op bankleningen. Desalniettemin daalden voor het bedrijfsleven per saldo de kapitaalkosten van vreemd vermogen in 2002. De kosten van het aantrekken van eigen vermogen namen door de forse daling in de aandelenkoersen echter toe. In combinatie met de geringe financieringsbehoefte en de toegenomen risico-aversie leidde dit tot een zeer beperkte uitgifte van nieuwe aandelen.

Het conjuncturele herstel in de Verenigde Staten zal naar verwachting pas in 2004 aanleiding geven om een begin te maken met het terugdraaien van de monetaire verruiming. Gezien de vooralsnog zwakke economische groei en een verwachte inflatie onder de 2% wordt voor het eurogebied een verdere daling van de officiële rentetarieven voorzien in de eerste helft van 2003, waarna de rente ongewijzigd blijft in de rest van de projectieperiode. De studie die de ECB momenteel uitvoert naar de monetaire-beleidsaanpak zal vermoedelijk geen effect hebben op de officiële rentetarieven tijdens de projectieperiode. Een geringere rol van de geldhoeveelheid bij de vaststelling van het monetaire beleid en een wat hogere inflatiedoelstelling met een kleinere bandbreedte zijn onder andere door waarnemers geopperd als wijzigingen in de beleidsaanpak. In de Verenigde Staten zullen de hogere geldmarktrente en de door de opgaande conjunctuur herstellende financieringsvraag van bedrijven naar verwachting zorgen voor enige stijging van de kapitaalmarktrente. In het eurogebied blijft de kapitaalmarktrente naar verwachting stabiel op

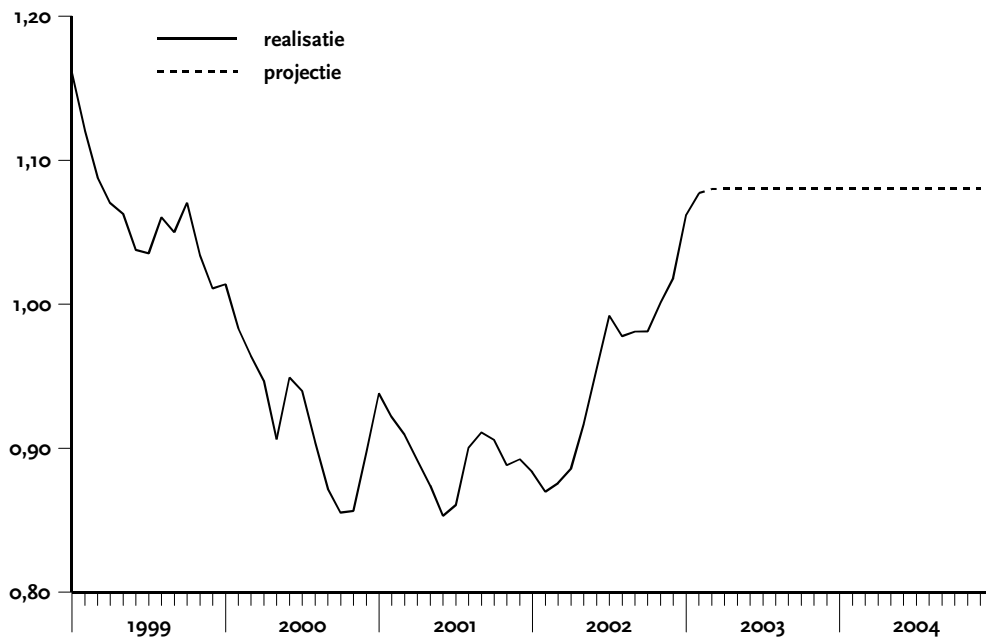
het lage niveau van begin 2003. Begin 2003 leidden nieuwe tekortverhogende begrotingsvoorstellen in de Verenigde Staten tot een interessante beleidsdiscussie over het verband tussen begrotingstekorten en lange rente. Hoewel tijdens een laagconjunctuur het effect van een oplopend tekort op de lange rente in het algemeen beperkt is, zal tijdens een aantrekkende conjunctuur het vooruitzicht van hoog blijvende tekorten op een gegeven moment een opwaarts effect hebben op het renteniveau.

Wat betreft de aandelenmarkten is de ontwikkeling in 2003 en 2004 uiterst ongewis. Daarmee is ook het effect dat zal uitgaan van financiële marktontwikkelingen op de reële economie onzeker. Voor zover nog niet in de koersen verwerkt, zullen het verwachte aantrekken van de economische groei, de daardoor stijgende winsten en het afnemen van internationale politieke spanningen kunnen leiden tot hogere aandelenkoersen. Maar er is zeker geen algemene overeenstemming over de huidige waardering van aandelen in het licht van fundamentele factoren. Die is er slechts over het verleden: door de ICT-"hype" raakten de aandelenkoersen eind jaren negentig fors overgewaardeerd.

2.3.2 Wisselkoersen

De euro is sinds begin 2002 duidelijk geapprecieerd, met name tegenover de Amerikaanse dollar (zie figuur 2.8). De appreciatie ten opzichte van de dollar vond plaats in twee etappes: een appreciatie van 10 dollarcent tussen april en juli tot 0,99 dollar per euro, en een appreciatie van 7 dollarcent in januari/februari 2003 tot 1,08. De jongste appreciatie was mogelijk ten dele het gevolg van de oplopende spanningen rond Irak. De appreciatie ten opzichte van de dollar vanaf het laagste niveau in oktober 2000 bedroeg 30%; de gemiddelde appreciatie ten opzichte van alle buitenlandse valuta bedroeg 22% in deze periode op basis van de nominale effectieve wisselkoers berekend door de ECB. Deze ontwikkeling ging gepaard met een fundamentele wijziging in de financiering van het omvangrijke Amerikaanse lopende rekeningtekort. Nadat in voorgaande jaren het tekort voor een groot deel werd gefinancierd door de verkoop van Amerikaanse aandelen aan buitenlandse particuliere beleggers en door omvangrijke netto inkomende buitenlandse directe investeringen, werd in 2002, zoals vaak in het verleden, het tekort vooral gefinancierd door de verkoop van overheidsobligaties, ten dele aan Aziatische centrale banken. Ondanks de recente ontwikkelingen is de euro waarschijnlijk nog steeds ondergewaardeerd ten opzichte van de dollar. Gemiddeld indiceren recente empirische studies een lange-termijn-evenwichtskoers van circa 1,20 dollar per euro.⁵ De spreiding rond dit gemiddelde is echter zeer groot en is er flinke onzekerheid over het tempo waarin evenwichtsherstel plaatsvindt. Bovendien kan, zoals in het verleden, sprake zijn van een

⁵ ECB, 2002, Fundamentele economische verhoudingen en de wisselkoers van de euro, *Maandbericht*, januari, blz. 41-54.

Figuur 2.8 Dollarkoers van de euro, 1999-2004

doorschieten van de wisselkoers en kan er een tijdelijke invloed uitgaan van ontwikkelingen op de financiële markten en van de internationale politieke situatie. De koers is in de projectie voor 2003 en 2004 gezet op 1,08 dollar per euro (overeenkomstig de gemiddelde koers tussen medio januari en medio februari 2003).

De Japanse yen is in 2002 gedeprimeerd ten opzichte van de euro maar per saldo geapprecieerd ten opzichte van de voor de Japanse uitvoer belangrijkere Amerikaanse dollar. Deze ontwikkeling, die vooral in het eerst halfjaar plaatsvond, was duidelijk niet gewenst door het Japanse Ministerie van Financiën. Zij staan een scherpe depreciatie voor om via de uitvoer de economische groei te verhogen en om via hogere invoerprijzen de deflatie te bestrijden. In dit verband werd zelfs expliciet een gewenste yen/dollarkoers genoemd van 150 (tegenover een huidige koers van circa 120). In begin 2003 werd door de Japanse autoriteiten dan ook geïntervenieerd op de valutamarkten. In de projectie is de yen/dollarkoers voor 2003 en 2004 gelijk gehouden, op 120 yen per dollar.

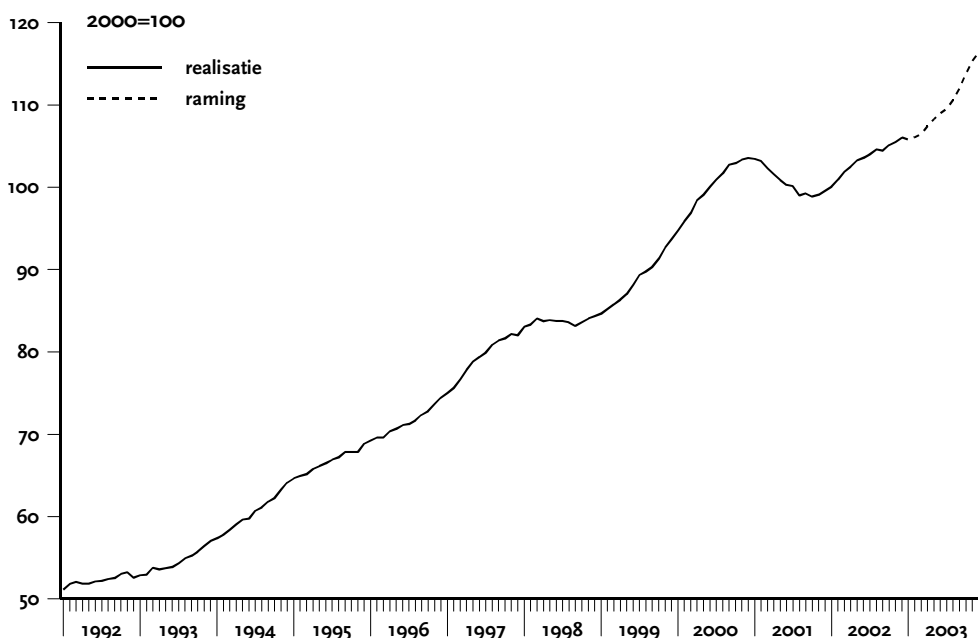
Internationale instellingen zoals het IMF en de OESO houden rekening met een mogelijke verdere effectieve depreciatie van de Amerikaanse dollar om betalingsbalansonevenwichtigheden te verminderen en hebben gewezen op de wenselijkheid dat deze depreciatie geleidelijk

zal plaatsvinden.⁶ In de internationale discussie over het wisselkoersbeleid wordt ook naar voren gebracht dat als deze depreciatie vooral tot stand komt ten opzichte van de yen en de euro het risico bestaat dat de onwenselijke deflatie in Japan zal aanhouden en deflatie dreigt voor tenminste een deel van het eurogebied. Dit heeft geleid tot discussie over de noodzaak van appreciatie van de valuta van de Aziatische nieuwe industrielanden en van China.

2.4 Wereldhandel

Na een terugval in de loop van 2001, neemt het wereldhandelsvolume vanaf begin 2002 weer toe, zij het in een gematigd tempo. Pas vanaf de tweede helft van 2003 wordt een duidelijke versnelling in de wereldhandelsgroei verwacht. Deze zal gepaard gaan met oplopende grondstoffenprijzen in dollars. Door de internationale spanningen zal de olieprijs in de eerste helft van 2003 hoog blijven.

Figuur 2.9 Wereldhandelsvolume, 1992-2003

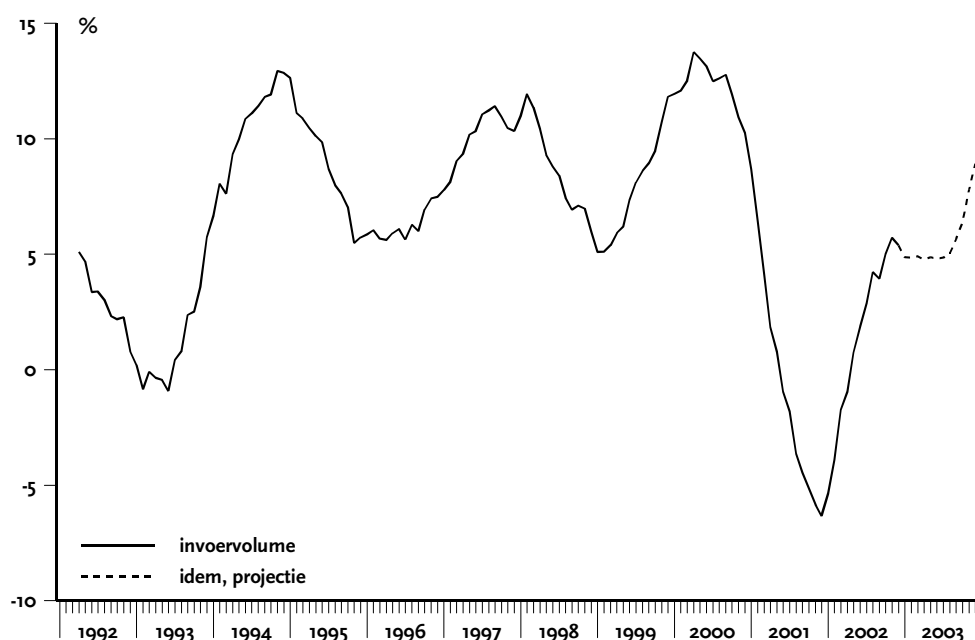
2.4.1 Wereldhandelsvolume

De eerste helft van 2002 gaf een fors herstel van het wereldhandelsvolume te zien, maar in de tweede helft nam de groei weer af onder invloed van de wereldwijde vertraging in productie en bestedingen. Ondanks het forse herstel in het eerste halfjaar is mede door een sterk negatieve

⁶ Zie onder andere IMF, 2002, How worrisome are external imbalances?, *World Economic Outlook*, september; OESO, 2002, *OECD Economic Outlook*, no. 72, december

overloop de gemiddelde wereldhandelsgroei in 2002 blijven steken op 3%. Voor dit en volgend jaar wordt een groei van 7% respectievelijk 9½% geraamd; voor 2003 bedraagt de overloop circa 2%. Het herstel in 2002 kwam het eerst op gang in Azië, in het bijzonder bij de producenten van halfgeleiders en andere high-tech componenten. China bleef gedurende het hele jaar een belangrijke motor van de wereldeconomie; gemiddeld nam de invoer daar toe met meer dan 25%. Ook de Verenigde Staten voerden de invoer in het eerste halfjaar behoorlijk op, maar in de laatste twee kwartalen was per saldo weer sprake van stagnatie. In Latijns-Amerika bleef de invoer dalen, door nieuwe financiële crises in Argentinië en Brazilië, terwijl Venezuela aan het eind van het jaar fors onderuit ging. Over heel 2002 gaf de Japanse invoer nog een lichte daling te zien, terwijl de Europese invoer stagneerde.

Figuur 2.10 Invoervolume industrielanden, 1992-2003
(12-maandsmutaties in %, 3-maands voortschrijdend gemiddelde)

Azië, inclusief Japan, kende in 2002 de grootste uitvoerstijging, terwijl de Amerikaanse uitvoer zich in de loop van het jaar wat herstelde van de rake klappen die daarvoor waren opgelopen. Daarmee kon echter niet worden voorkomen dat de uitvoer van de Verenigde Staten in 2002 gemiddeld nog met 3% terugliep. Europese exporteurs slaagden er niet in om de voorheen gewonnen marktaandeelen volledig vast te houden, maar gemiddeld steeg de uitvoer van het eurogebied nog met 1%.

Voorlopende indicatoren geven aan dat het dieptepunt van de vertraging in de wereldeconomie mogelijk rond de jaarwisseling werd bereikt, maar met name door de politieke spanningen is de

onzekerheid over de ontwikkeling van de wereldhandel op korte termijn groot. Uitgaande van afnemende spanningen wordt gerekend met een hernieuwd aantrekken van de productie en buitenlandse handel in alle regio's van de wereld. Daar komt bij dat wisselkoersverschuivingen over de afgelopen 12 maanden steeds nadrukkelijker hun invloed zullen doen gelden op de handelsstromen. De Europese uitvoer wordt erdoor afgeremd, terwijl de uitvoer van landen in het dollargebied extra kan versnellen. Vooral om deze reden blijft de uitvoergroei van de EU in 2003 naar schatting beperkt tot 4%, tegen 8½% voor de VS en bijna 10% voor Japan. Ook volgend jaar is, bij gelijkblijvende wisselkoersen, de invloed van verschuivende concurrentieposities nog goed merkbaar en blijft de Europese uitvoergroei wederom achter bij die in de rest van de wereld. De Europese invoergroei komt (mede door prijssubstitutie) op een hoger groeipad dan de uitvoer, waardoor de buitenlandbijdrage aan de groei negatief wordt. Voor de Verenigde Staten zal daarentegen de uitvoergroei de toename in de invoervraag overtreffen. De invoergroei van de ontwikkelingslanden blijft met circa 9% in 2003 en circa 12% in 2004 nog beduidend hoger dan in de industriële wereld. Vooral China is een drijvende kracht.

2.4.2 Prijzen van industrieproducten

Gemeten in de valuta van de exporteurs zijn de gemiddelde fabrieksprijzen in de wereldhandel tamelijk stabiel. Sinds 1995 zijn de prijzen per saldo zelfs niet veranderd. Na een lichte stijging in 2001 zijn de fabrieksprijzen in 2002 gemiddeld weer iets gedaald en deze daling zal naar verwachting aanhouden over de projectieperiode. Amerikaanse bedrijven zijn de belangrijkste prijszetters op de wereldmarkt en een daling van de dollarkoers dwingt andere aanbieders tot neerwaartse prijsaanpassingen in hun eigen valuta. Zij volgen de Verenigde Staten overigens niet volledig vanwege de eigen kostprijsontwikkeling die zich veel geleidelijker aanpast aan de veranderende internationale omstandigheden. Daardoor zal op de korte termijn de internationale concurrentiepositie van aanbieders in het niet-dollargebied verslechteren. Op dit moment geldt dat met name voor het eurogebied, omdat de yen in mindere mate is geapprecieerd ten opzichte van de dollar.

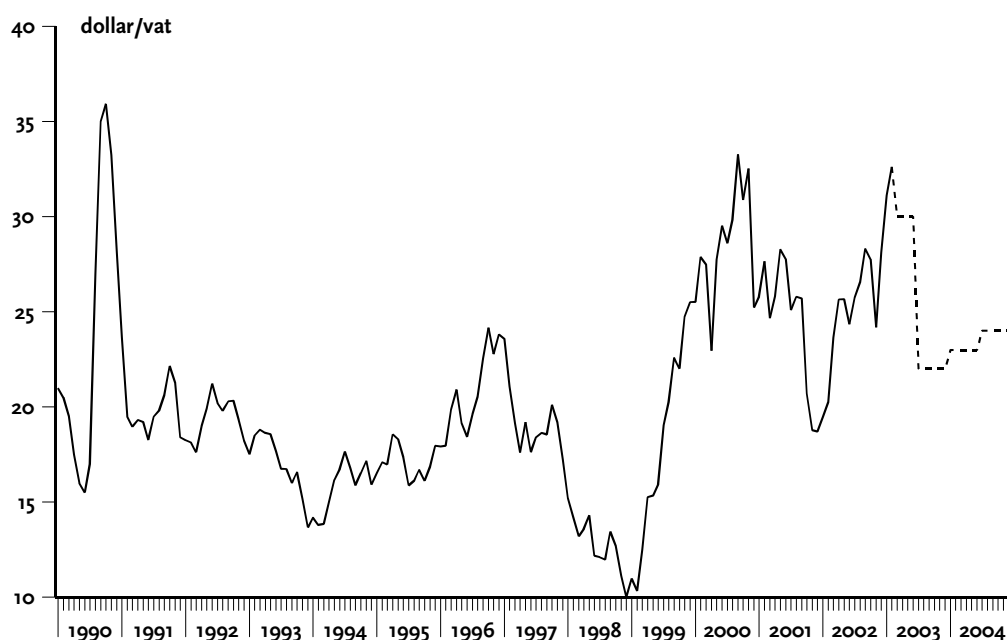
De verschuivingen in de concurrentieposities komen aan het licht als alle uitvoerprijsmutaties worden gemeten in één valuta. Gemeten in dollars stegen de fabrieksprijzen op de wereldmarkt vorig jaar met 1%, terwijl voor dit jaar een gemiddelde stijging met 5% wordt voorzien. Door de geprojecteerde stabilisatie van de wisselkoersen vanaf begin 2003 zullen de dollarprijzen in 2004 weer licht kunnen dalen. De Amerikaanse uitvoerprijzen van industrieproducten daalden vorig jaar nog met 1% en over de projectieperiode is een stabilisatie het meest waarschijnlijk. Daarmee zal de concurrentiepositie van de Verenigde Staten dus aanzienlijk verbeteren; daartegenover staat een verslechtering van de Europese positie. Vorig jaar stegen de dollarprijzen van fabrieksprijzen die door eurolanden werden uitgevoerd (inclusief de

uitvoer naar andere eurolanden) met circa 4%, terwijl bij de huidige wisselkoers voor dit jaar moet worden gerekend op prijsstijgingen van meer dan 10%. Pas volgend jaar loopt het eurogebied weer in de pas met de rest van de wereld, aangenomen dat de eurokoers van de dollar niet verder oploopt. De Japanse concurrentiepositie verbeterde vorig jaar: de uitvoerprijzen daalden in dollars met 3,5%. Voor dit jaar wordt een uitvoerprijsstijging in dollars voorzien van 4%, maar dat is altijd nog minder dan de gemiddelde prijsstijging van fabrikaten op de wereldmarkt.

2.4.3 Olieprijs

Gemiddeld in 2002 was de olieprijs (Brent) 25 dollar per vat, circa een halve dollar hoger dan in het voorgaande jaar maar nog steeds duidelijk lager dan de 28,3 dollar in 2000. De stijging in 2002 was met name het gevolg van de internationale spanningen rond olieproducent Irak en de staking bij het staatsoliebedrijf van Venezuela. Door deze staking viel de Venezolaanse uitvoer nagenoeg stil; in de eerste negen maanden van 2002 bedroeg deze circa 2,5 mln vaten per dag. Hierdoor liep de olieprijs, ondanks het afzwakken van het conjunctureel herstel in de industrielanden, op tot ruim 26,5 dollar in het laatste kwartaal van 2002.

Figuur 2.11 Ruwe-olieprijs (Brent), 1990-2004^a

^a Raming betreft halfjaargemiddelde vanaf de tweede helft van 2003.

Voor de olieprijs op korte termijn zijn vooral de ontwikkelingen in Venezuela en Irak van belang. In Venezuela verwaterde de staking begin 2003, waardoor de olieproductie vrij snel weer

op gang kwam. In de raming wordt van een verder productieherstel in de komende maanden uitgegaan. Wat betreft Irak is verondersteld dat de spanningen in de eerste helft van dit jaar aanhouden, resulterend in een aanhoudend hoog prijsniveau. (In paragraaf 2.5 is een alternatief scenario uitgewerkt waarin de spanningen langer voortduren en verder oplopen.) Maar omdat overheden in de industrielanden bereid zijn strategische oliereserves in te zetten is een extreem hoge olieprijs onwaarschijnlijk. Voor het eerste halfjaar van 2003 wordt een gemiddelde olieprijs van circa 30 dollar verwacht. De veronderstelling van afnemende spanningen later dit jaar spoort met een olieprijsdaling, tot gemiddeld 22 dollar per vat in de tweede helft van 2003. Vanaf de tweede helft van 2004 is dan een stijging van de Iraakse olieproductie aannemelijk. Onder het 'olie-voor-voedsel' programma van de VN produceerde Irak in 2001 2,4 mln vaten per dag. Afgelopen jaar liet de productie forse fluctuaties zien, maar in januari 2003 lag de productie weer rond het gemiddelde van 2001. Potentieel kan de productie stijgen tot 6 à 7 mln vaten per

Tabel 2.8 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 2002-2004				
	2002	2003	2004	
	mutaties per jaar in %			
BBP-volume wereld	3	3¼	4	
Volume primair energieverbruik (wereld)	1½	2½	2¾	
Industrielanden	1	1¾	2	
Overige landen	2¾	4	4	
	mln vaten per dag			
Vraag naar olie	78½	79¾	80¾	
Industrielanden	44¾	45	45½	
Overige landen	33¾	34¾	35¼	
Aanbod van olie	78¼	79¾	81	
Niet- OPEC	48½	49½	50½	
OPEC	29¾	30¼	30½	
Voorraadmutatie	– ¼	0	¼	
Marktaandeel OPEC (%)	38	38¼	37½	
Ruwe- olieprijs (niveau, Brent, dollar per vat)	25	26	23½	

dag, maar daarvoor zullen forse investeringen nodig zijn. In de raming is uitgegaan van een productie van circa 3 mln vaten per dag eind 2004. Om de olieprijs op peil te houden zullen de overige OPEC-landen hierop reageren door hun quota enigszins naar beneden bij te stellen. De aantrekkende mondiale economische groei zal naar verwachting in 2004 resulteren in een licht stijgende olieprijs ten opzichte van de tweede helft van 2003, maar gemiddeld zal de olieprijs dan duidelijk lager liggen dan in 2003.

2.4.4 Grondstoffenprijzen, exclusief energie

De grondstoffenprijzen werden in 2002 gekenmerkt door forse fluctuaties. Nadat de recessie in de industrielanden in 2001 leidde tot robuuste prijsdalingen, was begin 2002 sprake van een duidelijk prijsherstel, deels in anticipatie op en deels als gevolg van de oplevende conjunctuur. Dit herstel zwakte halverwege het jaar af toen de mondiale productiegroei vertraagde, maar rond de jaarwisseling stegen de grondstoffenprijzen uitgedrukt in dollars opnieuw scherp. De jongste prijsstijging hangt ten dele samen met de depreciatie van de Amerikaanse dollar maar kan ook duiden op een naderend aantrekken van de economische groei. Mogelijk speelt ook anticipatie op een militair conflict rond Irak een rol en een verschuiving door beleggers van financiële naar fysieke activa, zoals grondstoffen. Deze verschuiving is vermoedelijk ook de belangrijkste reden van de recente stijging in de goudprijs. Deze is gestegen van 320 dollar per ounce in november 2002 tot 380 dollar begin februari, de hoogste prijs sinds 1997. Gemiddeld stegen de grondstoffenprijzen exclusief brandstof nauwelijks in 2002, na een stevige daling in 2001 (zie tabel 2.9); uitgedrukt in euro's was zelfs sprake van een verdere prijsdaling. Prijzen van voeding en tropische genotmiddelen stegen in 2002 in dollars gemeten met 8,7%, maar die van agrarische grondstoffen en metalen daalden verder. De prijsstijging van voeding en tropische

Tabel 2.9 Grondstoffenprijzen (HWWA-index, industrielanden^a, op dollarbasis), 2002-2004

	Aandelen in HWWA-index	2002	2003	2004
	%	mutaties per jaar in %		
Totaal voeding en industriële grondstoffen	39,5	0,2	10	3½
Voeding en tropische genotmiddelen	10,0	8,7	11	2
Industriële grondstoffen	29,5	- 2,7	9½	4¼
Agrarische grondstoffen	16,9	- 3,0	10	4¼
Metalen	12,6	- 2,4	9	4
Non-ferro-metalen	8,9	- 3,6	9	4½
Ijzererts en schroot	3,7	0,0	9	3

^a De tabel geeft de voor de industrielanden relevante prijsstijging weer. In CEP 2002 en MEV 2003 werd de grondstoffenprijs gepresenteerd op basis van het invoerpakket van het eurogebied. Dit blijkt een minder goede weerspiegeling van de ontwikkeling op de wereldmarkten en daarom is teruggekeerd naar de voor het CEP 2002 gebruikelijke definitie.

genotmiddelen kwam mede tot stand door aanbodsfactoren. De graanprijs steeg door een als gevolg van droogte in belangrijke producerende landen tegenvallende oogst. De cacaoprijs zat in de lift door het lagere aanbod vanuit Ivoorkust als gevolg van de burgeroorlog aldaar.

Onder de veronderstelling van afnemende internationale politieke spanningen wordt, zoals eerder is aangegeven, een aantrekken van de mondiale economische groei geraamd. Deze hogere volumegroei zal naar verwachting gepaard gaan met een stijging van de

grondstoffenprijzen uitgedrukt in dollars, met name voor wol, hout, rubber en metalen. Onder normale weersomstandigheden zal de stijging van de graanprijzen afzwakken terwijl voor aluminium een dempend effect zal blijven uitgaan van de bestaande overcapaciteit. De appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar betekent echter dat voor het eurogebied de grondstoffenprijzen in 2003 naar verwachting opnieuw zullen dalen.

2.4.5 Externe data voor Nederland

De hier gegeven projectie voor de wereldeconomie wijkt niet fundamenteel af van de meest recente projecties van internationale instellingen en van analisten in de financiële sector (zie tabel 2.10). Het meest opvallende verschil betreft de economische groei voor het eurogebied, waarvoor de ramingen van de OESO en de Europese Commissie duidelijk hoger liggen voor 2003. Het verschil komt voor een deel doordat deze ramingen al in november 2002 zijn afgesloten en dan ook de negatieve effecten van de meest recente appreciatie van de euro niet hebben meegenomen. Dit verschil in wisselkoersprojectie verklaart ook de door hen geraamde hogere inflatie in 2004. Zowel de OESO als de Europese Commissie heeft al aangegeven dat zij binnenkort hun groeiraming voor het eurogebied neerwaarts zullen bijstellen.

Tabel 2.10   Overzicht internationale ramingen, 2003 en 2004

Publicatiedatum	CPB eind maart '03	Consensus Forecasts half maart '03	OESO eind november '02	Europese Commissie half november '02
2003				
	%			
BBP volume				
Verenigde Staten	2¾	2,4	2,6	2,3
Japan	¾	0,6	0,8	1,2
Eurogebied	1¼	1,1	1,8	1,8
Industrielanden	2	1,7	2,1	2,1
Wereld	3¼	3,1	.	3,6
Inflatie eurogebied	1¾	1,8	2,2	2,0
Wereldhandel	7	.	7,8	6,1
Eurokoers (dollar per euro)	1,08	1,09	1,00	0,98
2004				
BBP volume				
Verenigde Staten	3¾	3,7	3,6	2,8
Japan	1¼	0,7	0,9	1,4
Eurogebied	2¾	2,1	2,7	2,6
Industrielanden	3	2,6	2,9	2,6
Wereld	4	3,9	.	4,0
Inflatie eurogebied	1	1,6	2,0	1,5
Wereldhandel	9½		8,9	7,0
Eurokoers (dollar per euro)	1,08	1,09	1,00	0,98

Het geraamde mondiale herstel betekent dat naar verwachting de voor Nederland relevante wereldhandelsgroei zal oplopen van slechts 2% in 2002 (op basis van geactualiseerde handelsgewichten; zie kader) naar 5¼% in 2003, nog steeds duidelijk lager dan de groei in de jaren 1994-2000. Van het geografisch patroon (het grote gewicht van de uitvoer naar de rest van de Europese Unie) gaat een negatief effect uit in 2003. In 2004 zal de mondiale economische groei verder oplopen en wordt dan ook een groei van de relevante wereldhandel van 7¾% voorzien. Van de Nederlandse pakkeetsamenstelling, waarin minder-conjunctuurgevoelige goederen een relatief groot aandeel hebben, gaat naar verwachting tevens een dempend effect uit in 2004. Maar daar zal het opwaarts effect van capaciteitsuitbreiding in met name de chemische sector tegenover staan (zie hoofdstuk 3).

Tabel 2.11 Externe data voor Nederland, 2002-2004

	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel ^a			
volume	1,9	5¼	7¾
prijs, exclusief energie (euro) ^b	- 3,0	- 5½	- ¼
Invoerprijs Nederland cif (euro)	- 1,6	- 3¼	- 1
totaal, exclusief energie	- 1,1	- 3	- ¼
energie	- 5,0	- 6½	- 8½
Arbeidskosten pep industrie (euro)			
concurrenten totaal	- 0,5	- 4	- 1
concurrenten eurogebied	2,5	- ¼	- 1
Effectieve koers euro, industrieproducten t.o.v.			
concurrenten Nederland	2,2	5	0
leveranciers Nederland	1,9	4½	0
Dollarkoers (euro, niveau)	0,94	1,08	1,08
^a Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen.			
^b Concurrentenprijs			

De effectieve appreciatie van de euro ten opzichte van Nederlandse concurrenten is met 5% in 2003 aanzienlijk. Enerzijds draagt dit bij aan een verdere daling van de Nederlandse invoerprijs, ondanks een in dollars oplopende olieprijs. Anderzijds is het de belangrijkste oorzaak van de scherpe daling van de arbeidskosten per eenheid product van concurrenten gemeten in euro's en dus van de verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie.

Actualisatie handelsgewichten en herziening relevante wereldhandelsgroei

De handelsgewichten van Nederland, die worden gebruikt om de voor Nederland relevante wereldhandelsgroei te berekenen, zijn geactualiseerd tot en met het jaar 2000 met behulp van beschikbaar gekomen UNCTAD/WTO gegevens. Deze gegevens zijn aangeleverd door de nationale bureaus voor de statistiek, waaronder het CBS. De voorheen gebruikte gewichten liepen niet verder dan 1996. Bij de actualisatie van de uitvoeraandelen naar land van bestemming is, in tegenstelling tot de eerdere berekeningen, uitgegaan van de uitvoerpatronen. Bij de oude gewichten was uitgegaan van de waargenomen invoer door de importerende landen. Gebleken is echter dat de registratie van de uitvoer naar bestemming een beter beeld geeft van de internationale handelsstromen, met name vanwege meer aandacht voor correcte registratie van doorvoer en wederuitvoer. De verschillen tussen in- en uitvoerstromen zijn groot voor landen met een omvangrijke door- en wederuitvoer. Zo is volgens CBS-gegevens de waarde van de uitvoer van Nederland naar Duitsland circa 33% hoger dan de waarde van de Duitse invoer uit Nederland volgens gegevens van het Statistisches Bundesamt. In de nieuwe berekeningswijze was in 1996 het aandeel van Duitsland in de Nederlandse goederenuitvoer 29%, 10%-punt hoger en het aandeel van België, de grootste handelspartner na Duitsland, 13%, 3%-punt lager. Verder is het aandeel van Frankrijk iets groter maar dat van Italië en het Verenigd Koninkrijk kleiner. Het totale aandeel van de Europese Unie in de Nederlandse uitvoer is met 77% onveranderd. In de relevante wereldhandelsgroei komt het verschil tussen de oude en de nieuwe gewichten van Duitsland en België vooral tot uitdrukking op het moment dat de invoergroei van beide landen sterk verschilt.

Op basis van de nieuwe gegevens is gekeken naar het verloop in het Nederlandse uitvoerpatroon in 1993-2000 (zie tabel). Een vrijwel constant deel van ongeveer 77% van de totale Nederlandse goederenuitvoer gaat naar de andere landen van de Europese Unie. Het aandeel van Duitsland in de totale Nederlandse uitvoer is met 3,5%-punt gedaald, van 29,1% in 1993 naar 25,6% in 2000. Ook het aandeel van België, dat in 2000 11,1% bedroeg, is in deze periode afgenomen, en wel met 2%-punt. Hiertegenover staat een vergroting van het marktaandeel van Italië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk. Inclusief de Centraal- en Oost-Europese landen en Turkije wordt bijna 85% van de uitvoer in Europa afgezet; dit aandeel is tussen 1993 en 2000 ook niet veel gewijzigd.

Uitvoergewichten Nederland (goederen inclusief energie)

	1993	2000
	aandeel in %	
Europese Unie	77	77
Duitsland	29	26
België	13	11
Frankrijk	10	11
Verenigd Koninkrijk	9	11
Overige industrielanden	9	9
Niet-industrielanden	14	14
Totaal	100	100

2.5 Een internationaal lage-groeiscenario

Een alternatief scenario is uitgewerkt waarin wordt uitgegaan van een langdurig militair conflict met Irak waardoor de mondiale olieproductie sterk vermindert.⁷ In het alternatieve scenario vermindert het olie-aanbod van landen in het Midden-Oosten met 5½ miljoen vaten per dag als gevolg van het wegvallen van de productie van Irak en Koeweit en een lagere productie in andere landen aan de Perzische Golf, zoals Iran en Saoedi-Arabië. Dit wordt met enige vertraging en slechts zeer gedeeltelijk opgevangen door de overige olieproducenten. In het scenario bedraagt de netto productie-uitval begin 2004 nog 3½ miljoen vaten per dag. In reactie hierop spreken de industrielanden hun strategische oliereserves aan. Naar verwachting stuwt een dergelijke productievermindering de olieprijs in eerste instantie op naar 70 dollar per vat, waarna de olieprijs terugvalt tot 37½ dollar per vat vanaf eind 2003. Dit betekent gemiddeld voor 2003 een olieprijs van 50 dollar per vat, bijna het dubbele van de prijs in de centrale projectie. Voor 2004 resulteert in het alternatieve scenario een olieprijs van 37½ dollar per vat, circa 50% meer dan in de centrale projectie.

Deze ontwikkelingen hebben via verscheidene kanalen negatieve repercussies voor de wereldeconomie:

- De hogere olieprijs tast de koopkracht aan van de gezinshuishoudingen waardoor de particuliere consumptie en de investeringen in woningen nadelig worden beïnvloed.
- Sommige bedrijven zullen de hogere olieprijs niet direct volledig kunnen doorberekenen waardoor de bedrijfswinsten afnemen, met negatieve gevolgen voor de bedrijfsinvesteringen. Bovendien kunnen door de lagere bedrijfswinsten de aandelenkoersen verder dalen waardoor de particuliere consumptie afneemt en financiering van investeringen met nieuw eigen vermogen duurder wordt.
- Het militaire conflict en eventuele terroristische aanslagen hebben een negatieve invloed op het consumenten- en producentenvertrouwen, waardoor consumptie en investeringen afnemen. De omvang van dit effect is in het scenario gezet op 1% van het BBP voor de Verenigde Staten en ½% voor de Europese Unie en Japan.
- De bovengenoemde impulsen hebben negatieve Keynesiaanse tweede-ronde effecten. Zo leidt bijvoorbeeld de lagere productie als gevolg van de vermindering in consumptie en investeringen

⁷ Hierbij is gebruik gemaakt van recente analyses over de economische gevolgen van een oorlog met Irak, met name van Meyer, L., 2002, *After an Attack on Iraq: The Economic Consequences*, Center for Strategic & International Studies, *Conference Summary*, november, http://www.csis.org/features/attackoniraq_summary.pdf. Tevens is gebruik gemaakt van door de OESO gepubliceerde spoorboekjes (Dalsgaard, T., et al., 2001, *Standard shocks in the OECD INTERLINK model*, *OECD Economics Department working paper*, no. 306, <http://ideas.repec.org/p/oed/oecdec/306.html>).

tot een stijging van de werkloosheid waardoor de consumptie verder afneemt. Internationaal zijn er tweede-ronde effecten doordat lagere bestedingen via lagere invoer de uitvoer van industrielanden onder druk zetten.

- Voor de Verenigde Staten neemt het overheidstekort duidelijk toe door hogere militaire uitgaven. In alle industrielanden verslechtert de budgettaire situatie door lagere belastingontvangsten als gevolg van de zwakkere economie.

Valutamarkteffecten van een langdurig militair conflict zijn uiterst onzeker en de wisselkoersen zijn daarom in het alternatieve scenario ongewijzigd gelaten ten opzichte van de centrale projectie. Met name in het tweede jaar hangen de economische gevolgen ook af van de reactie van de olieproducenten op hun hogere olie-inkomsten; in het scenario is verondersteld dat de hogere inkomsten in belangrijke mate zullen leiden tot hogere invoer. In het scenario is verder verondersteld dat de olie-invoerende niet-industrielanden niet door de olieprijsstijging in een financiële crisis geraken, hoewel dit zeker niet kan worden uitgesloten gezien de kwetsbare positie waarin een aantal van hen nu al verkeert. De economische gevolgen hangen ook af van de beleidsreactie in de industrielanden. In het alternatieve scenario is verondersteld dat de overheden de lagere belastinginkomsten niet zullen proberen te compenseren door bezuinigingsmaatregelen. Maar zij zullen ook geen stimuleringsmaatregelen nemen in reactie op de lagere productie en hogere werkloosheid. De economische repercussies stellen de centrale banken voor een dilemma. Zij zouden de rente kunnen verhogen vanwege de hogere inflatie of deze kunnen verlagen vanwege de zwakkere economische ontwikkeling. In het scenario is verondersteld dat zij de nominale rente ongewijzigd laten. Omdat dit bij een hogere inflatie een lagere reële rente inhoudt, betekent dit een beperkte monetaire versoepeling.

In dit somberder scenario leiden de forse olieprijsstijging en de aantasting van vertrouwen tot een korte recessie in de industrielanden. De BBP-groei in die landen blijft daardoor beperkt tot ¼% in 2003, 1¼%-punt minder dan in de centrale projectie (zie tabel 2.12). Als gevolg van de verdubbeling van de olieprijs versnelt de inflatie, ondanks de zwakkere volumeconjunctuur, in 2003 met ½%-punt tot 2%. Doordat in 2004 de olieprijs weer zakt en het vertrouwen bij consumenten en producenten begint te herstellen zal in 2004 de economische groei weer aantrekken, zelfs enigszins sterker dan in de centrale projectie, en neemt de inflatie weer af. Ook de wereldhandelsgroei zal in 2004 weer aantrekken, na in 2003 beperkt te zijn gebleven tot 2½%, 4½%-punt minder dan in de centrale projectie. De effecten voor de Nederlandse economie zijn in een kader in hoofdstuk 1 geschetst; de verschillen met de uitkomsten voor de Europese Unie vloeien gedeeltelijk voort uit de meer vertraagde, en meer aannemelijke, doorwerking van hogere invoerprijzen in SAFE, het CPB kwartaalmodel, dan in het Interlink-model van de OESO dat voor de berekening van de mondiale effecten is gebruikt.

Benadrukt dient te worden dat dit lage-groeiscenario plausibel is maar dat de onzekerheid over de economische gevolgen binnen het scenario groot is; de onzekerheid betreft dus niet alleen de waarschijnlijkheid van het scenario.

Tabel 2.12 Effecten op de wereldeconomie van hogere olieprijsen en een vertrouwensval ^a								
	Olieprijschok ^b		Vertrouwensval ^c		Totale effect ^d		Alternatieve projectie	
	2003	2004	2003	2004	2003	2004	2003	2004
	cumulatieve afwijkingen in % t.o.v. basispad						mutatie per jaar in %	
Verenigde Staten								
BBP-volume	- 0,4	- 0,1	- 1,3	- 1,4	- 1,7	- 1,4	1	4
Consumentenprijsindex	0,7	0,9	- 0,2	- 1,0	0,5	- 0,1	2½	1¼
Overheidssaldo (% BBP)	- 0,3	- 0,2	- 0,3	- 0,5	- 0,9	- 0,9	- 4½	- 4
Japan								
BBP-volume	- 0,5	- 0,2	- 1,6	- 1,6	- 2,1	- 1,8	- 1¼	1½
Consumentenprijsindex	0,6	0,5	- 0,4	- 1,8	0,2	- 1,3	- ½	- 2
Overheidssaldo (% BBP)	- 0,5	- 0,2	- 0,1	- 0,1	- 0,6	- 0,3	- 8½	- 8½
EU15								
BBP-volume	- 0,4	0,1	- 0,9	- 1,1	- 1,3	- 1,0	¼	3
Consumentenprijsindex	0,9	1,1	- 0,2	- 0,9	0,7	0,2	2½	½
Overheidssaldo (% BBP)	- 0,4	0,1	- 0,4	- 0,4	- 0,7	- 0,3	- 3	- 2
OESO								
BBP-volume	- 0,4	- 0,0	- 1,2	- 1,2	- 1,6	- 1,3	¼	3¼
Consumentenprijsindex	0,8	0,9	- 0,2	- 1,1	0,6	- 0,2	2	¾
Overheidssaldo (% BBP)	- 0,3	- 0,1	- 0,3	- 0,4	- 0,7	- 0,6	- 4¼	- 3¾
Wereldhandelsvolume	- 1,1	- 0,2	- 3,4	- 3,8	- 4,5	- 4,0	2½	10
^a Nominaal ongewijzigde wisselkoersen en rentestanden en reëel gelijkblijvende overheidsuitgaven.								
^b Brent-notering in 2003 gemiddeld 50 dollar per vat (top 70 dollar per vat) en in 2004 gemiddeld 37½ dollar per vat.								
^c Autonome verlaging binnenlandse particuliere bestedingen in beide jaren met 1%-punt BBP in de VS en met ½%-punt BBP in de EU en Japan.								
^d Inclusief extra overheidsuitgaven in de VS van 25 mld dollar in beide jaren.								

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

Dankzij de forse intensivering van de overheidsuitgaven is de groei van het BBP-volume vorig jaar nog net positief uitgekomen. In de projectie voor dit jaar komt de BBP-groei wat hoger uit, maar blijft met ¾% uiterst bescheiden. De groei bijdrage van de overheidsbestedingen verdwijnt dit jaar als sneeuw voor de zon. Het geraamde, beperkte groeiherstel wordt voornamelijk veroorzaakt door het aantrekken van de diensten- en wederuitvoer en doordat de ontwikkeling van de investeringen (inclusief woningen) de BBP-groei minder drukt. Volgend jaar trekt de BBP-groei naar verwachting verder aan, tot 1¾%. Aan deze groeiversnelling ligt vooral een herstel van de binnenslands geproduceerde uitvoer ten grondslag. Pas in de tweede helft van volgend jaar groeit de economie naar verwachting weer zodanig snel, dat de output gap wat kleiner wordt.

3.1.1 Conjunctuurpatroon

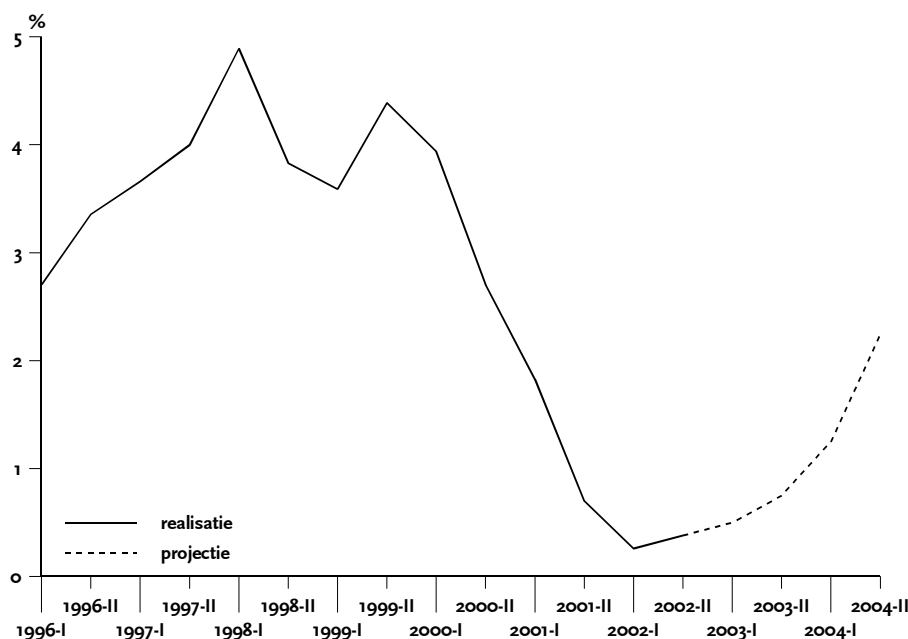
In economisch opzicht kent de 21-e eeuw een trage start. In de eerste vier jaren (2001-2004) groeit bij de huidige inzichten het BBP-volume gemiddeld met ongeveer 1% per jaar. In de gehele na-oorlogse periode heeft zich maar één vierjaarsperiode voorgedaan waarin de gemiddelde BBP-groei lager was, te weten de crisis in het begin van de jaren tachtig. De periode 1980-1983 bevatte zelfs twee jaren met negatieve economische groei, waardoor de gemiddelde groei op slechts 0,3% per jaar uitkwam.

Hoewel de investeringsquote van bedrijven in dit en volgend jaar waarschijnlijk nauwelijks hoger uitkomt dan het dieptepunt in 1982, staat de economie er op dit moment aanzienlijk beter voor dan destijds. In de periode 1980-1983 liep bijvoorbeeld het werkloosheidspercentage met 6%-punten op tot bijna 10%, terwijl nu een stijging van 3%-punten in drie jaar tijd tot 6¼% in het verschiets ligt. Ook de geschatte evenwichtswerkloosheid liep toentertijd scherp op en bereikte in 1983 een top van circa 11%, waar deze nu ongeveer de helft bedraagt. De arbeidsinkomensquote in de marktsector bedroeg toen circa 95%, terwijl het huidige niveau circa 10%-punten lager ligt. Ook het EMU-tekort was destijds met 6,6% van het BBP aanzienlijk omvangrijker dan de 2,4% die nu zonder nader beleid voor 2004 wordt voorzien.

Daar staat tegenover dat de gemiddelde groei van de productie in de marktsector in de periode 2001-2004 (krap ¾%) slechts ½%-punt hoger ligt dan destijds. De groei van het BBP-volume in de huidige vierjaarsperiode komt dan ook voor de helft voor rekening van de collectieve sector, waarvoor met name de sterk gestegen uitgaven aan zorg en onderwijs in 2001 en 2002 verantwoordelijk zijn. Zonder de forse groei van de overheidsbestedingen zou de gemiddelde BBP-groei in de periode 2001-2004 nauwelijks hoger zijn geweest dan tijdens de crisis van begin jaren tachtig.

Afgemeten aan de BBP-groei (ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar) ligt het dieptepunt van de conjunctuur in de eerste helft van vorig jaar (zie figuur 3.1). De BBP-groei in de tweede helft van vorig jaar en de eerste helft van dit jaar komt waarschijnlijk nauwelijks hoger uit. Zo beschouwd heeft het conjunctuurverloop meer de vorm van een emmer ('bucket shape') in plaats van de gebruikelijke V-vorm. De voornaamste reden voor dit specifieke conjunctuurpatroon is gelegen in de opeenvolgende internationale schokken (terroristische aanslagen van 11 september 2001, boekhoudschandalen en oorlogsdreiging in het Midden-Oosten), die het ontluikende internationale herstel steeds weer de kop indrukten. In geval van een langdurige oorlog in Irak en terroristische aanslagen in de Westerse wereld kan zich dit in 2003 nogmaals voordoen en zou de Nederlandse economie zelfs in een recessie kunnen komen (zie het betreffende kader in paragraaf 1.2). In de centrale projectie duurt het vanaf de eerste helft van dit jaar naar verwachting ongeveer anderhalf jaar voordat de economie weer zodanig snel groeit dat de output gap kleiner wordt.

Figuur 3.1 Groei van het BBP-volume op halfjaarsbasis, 1996-2004^a

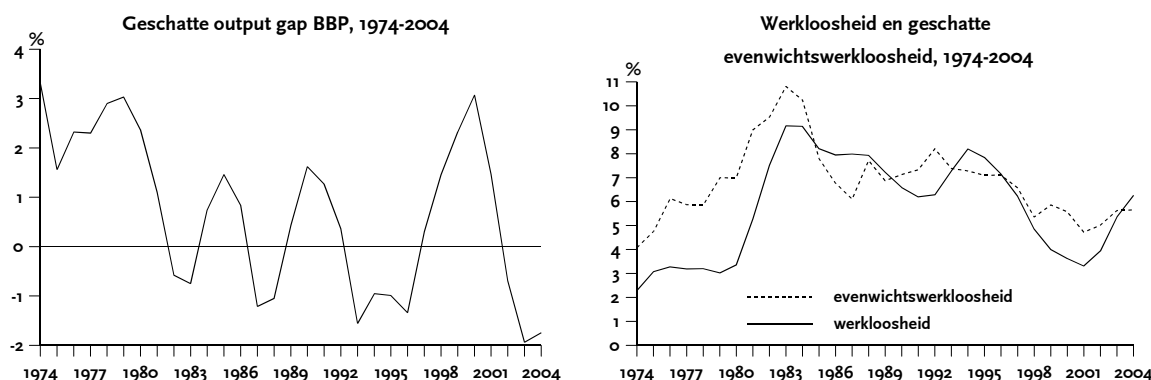

^a Groei ten opzichte van overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

In de periode 2000-2003 wordt de output gap van ruim 3% in 2000 in snel tempo kleiner tot ongeveer -2% in dit jaar, waarbij de daling vorig jaar (met maar liefst ruim 2%-punt) het grootst was. Deze daling werd overigens niet alleen veroorzaakt door de lage groei van het feitelijke BBP, maar ook door de betrekkelijk hoge potentiële groei als gevolg van de wigverkleining (en de daaruit voortvloeiende verlaging van de evenwichtswerkloosheid) door de invoering van het

nieuwe belastingstelsel in 2001. Volgend jaar zal de output gap naar verwachting weer wat kleiner worden (zie figuur 3.2). Dit wordt volledig veroorzaakt doordat de markt voor goederen en diensten iets minder ruim wordt, wat tot uiting komt in een stijging van de bezettingsgraad van de kapitaalgoederenvoorraad in de marktsector. De output gap slinkt volgend jaar echter maar beperkt, doordat de stijging van het feitelijke werkloosheidspercentage, met naar verwachting 1%-punt, ruimschoots uitgaat boven die van de evenwichtswerkloosheid.

Figuur 3.2 Spanningsindicatoren

Uit de halfjaarcijfers (tabel 3.1) komt naar voren dat in de huidige conjunctuurfase de particuliere consumptie verreweg de meest stabiele bestedingscategorie is, zij het dat de groei zich op een laag niveau bevindt. In de periode 2002-2004 schommelt de (voor seizoen en koopdagen gecorrigeerde) consumptiegroei tussen $\frac{3}{4}$ en $1\frac{3}{4}$ %. Het conjunctuurverloop wordt voornamelijk bepaald door de uitvoer, waarvan de (geraamde) groei oploopt van -4% in de eerste helft van vorig jaar tot 7% in de tweede helft van volgend jaar. Het verloop van de goederenimport volgt in grote lijnen dat van de goederenuitvoer. In de periode 2002-2004 heeft invoerpenetratie, deels veroorzaakt doordat binnenslands geproduceerde producten relatief duurder zijn geworden, naar verwachting een substantieel opwaarts effect op de goederenimport. Vorig jaar is dat effect echter volledig gecompenseerd doordat de, per definitie volledig geïmporteerde, wederuitvoer van fabrikaten een forse daling liet zien.

Ook de bedrijfsinvesteringen vertonen een duidelijk cyclisch patroon, maar zij laten in de gehele periode 2002-2004 een negatieve of uiterst magere groei zien door de ongunstige productie- en rendementsontwikkeling. Het conjunctuurpatroon van het productievolume komt ten slotte ook duidelijk tot uiting in de werkgelegenheidsontwikkeling, zij het met ongeveer een jaar vertraging. Wanneer in de tweede helft van dit jaar de productiegroei het dieptepunt is gepasseerd en zich langzaam herstelt, neemt de werkgelegenheid juist het sterkst af, om naar verwachting pas in de tweede helft van volgend jaar weer te groeien. Het gevolg is dat de productiviteitsontwikkeling in de periode 2002-2004 in belangrijke mate door de conjunctuur wordt bepaald.

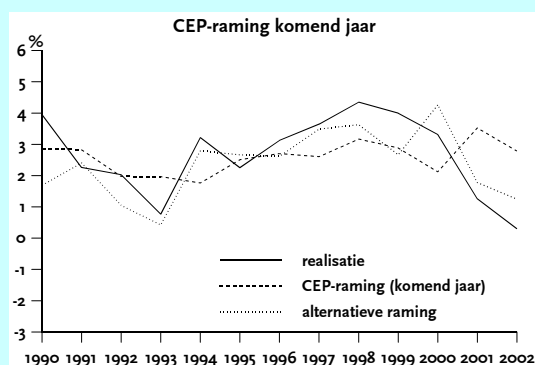
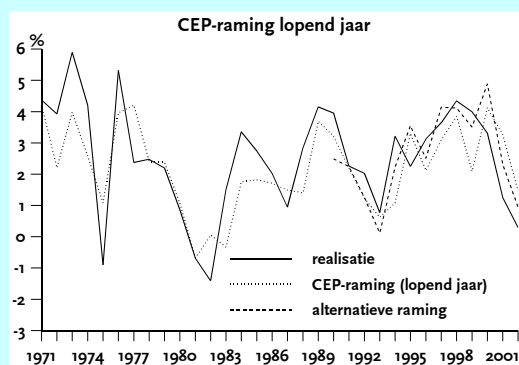
Trefzekerheid van de BBP-groeiramingen

In de huidige raming ligt besloten dat de BBP-groei in 2003 en 2004 zal versnellen ten opzichte van het direct voorafgaande jaar. Hoe trefzeker zijn de CEP-ramingen voor de BBP-groei?^a

Uit de linkerfiguur blijkt dat, ondanks de forse amplitude in de beschouwde periode, de BBP-groei in het lopende jaar in het algemeen redelijk nauwkeurig is geraamd. Gemiddeld gesproken was sprake van een onderschatting van 0,3%; de gemiddelde absolute voorspelfout bedroeg 1%. Ramingen voor het komend jaar worden pas sinds 1990 in of bij het CEP gepubliceerd. Voor de periode 1990-2002 is de groeiraming voor het komend jaar gemiddeld met minder dan 0,1% onderschat, terwijl de gemiddelde absolute fout 1,1% bedroeg (zie rechterfiguur).

Een belangrijke bron van voorspelfouten is de raming van de buitenlandse economische ontwikkeling. In de figuren is aangegeven wat de alternatieve raming, berekend op basis van standaardvarianten, zou zijn geweest als voor het lopend en komend jaar was uitgegaan van de (achteraf gezien) juiste veronderstellingen voor de wereldhandel en de dollarkoers. Voor het lopend en komend jaar zou in de periode 1990-2002 de gemiddelde absolute voorspelfout van de alternatieve raming 20% respectievelijk 33% lager zijn uitgekomen.

En hoe trefzeker zijn de in het CEP geraamde groeiversnellingen en -vertragingen? In de periode 1990-2002 is voor het komend jaar 11 keer een versnelling/vertraging van de BBP-groei ten opzichte van het direct voorafgaande jaar geraamd en twee keer een gelijkblijvende groei. Van deze 11 keer heeft de geraamde versnelling/vertraging van de BBP-groei zich 8 keer daadwerkelijk voorgedaan. De gemiddelde absolute waarde van de geraamde versnelling/vertraging bedroeg 0,65%, terwijl dit achteraf 1,05% blijkt te zijn geweest. In het algemeen wordt de dynamiek van de BBP-groei derhalve onderschat. Het beeld van de geraamde versnelling/vertraging van de BBP-groei in het lopende jaar wijkt hier niet substantieel van af, zij het dat in dat geval de gemiddelde onderschatting beperkt blijft tot 0,2%.

^a Voor een uitgebreide analyse van voorspelfouten bij MEV-ramingen zie H.C. Kranendonk en J.P. Verbruggen, 2002, Trefzekerheid van CPB-prognoses voor de jaren 1971-2001, CPB Memorandum nr. 20.

Ramingen van andere instellingen

Hoe verhouden de CPB-ramingen van de BBP-groei zich tot die van andere instellingen? De onderlinge vergelijkbaarheid van de groeiramingen van de diverse instellingen wordt ernstig belemmerd doordat de berekeningen daarvoor op verschillende momenten worden afgesloten. De informatie waarover kan worden beschikt bij het maken van de ramingen is zodoende niet identiek. Een latere afsluitingsdatum betekent dat gebruik kan worden gemaakt van recentere, al dan niet voorlopige, kwartaal- of maandgegevens over bijvoorbeeld BBP, consumptie, uitvoer of inflatie. Daarnaast is het gebruikelijk om de wisselkoersen in de ramingsperiode vast te prikken op de waarden die gelden op of vlak voor het moment waarop de berekeningen worden afgesloten. In geval van volatiele wisselkoersen kunnen zodoende aanzienlijke verschillen ontstaan ten aanzien van de gehanteerde wisselkoersen, die van invloed kunnen zijn op de ramingen van de BBP-groei. Om die reden worden in onderstaand overzicht ook de afsluitings- en publicatiedata vermeld. In hoofdstuk 2 worden de internationale ramingen van de diverse instellingen vergeleken.

Vergeleken met de meest recente, gepubliceerde projecties van De Nederlandsche Bank, de Europese Commissie en Consensus Forecasts is het CPB voor beide ramingsjaren wat minder optimistisch over de economische groei. De verschillen blijven beperkt tot $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{2}$ %-punt. Van de onderscheiden instellingen was de OESO verreweg het meest optimistisch, met een groeiraming die in beide jaren ongeveer 1%-punt hoger ligt dan die van het CPB. Dit wordt onder andere veroorzaakt doordat het CPB met een duurdere euro en een forsere stijging van de pensioenpremies rekent. Daarnaast speelt mee dat de OESO geen rekening houdt met het onderscheid tussen wederuitvoer en binnenslands geproduceerde uitvoer. Globaal gesproken levert iedere euro binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen 65 eurocent aan bruto toegevoegde waarde op, terwijl dat bij de wederuitvoer slechts 10 eurocent is. In de ramingsperiode ontwikkelt de wederuitvoer zich naar verwachting aanzienlijk gunstiger dan de binnenslands geproduceerde uitvoer, wat bij een gelijke raming voor de totale uitvoer de bijdrage van de uitvoer aan de BBP-groei in de CPB-raming aanzienlijk drukt.

Ramingen van de BBP-groei in 2003 en 2004 van andere instellingen

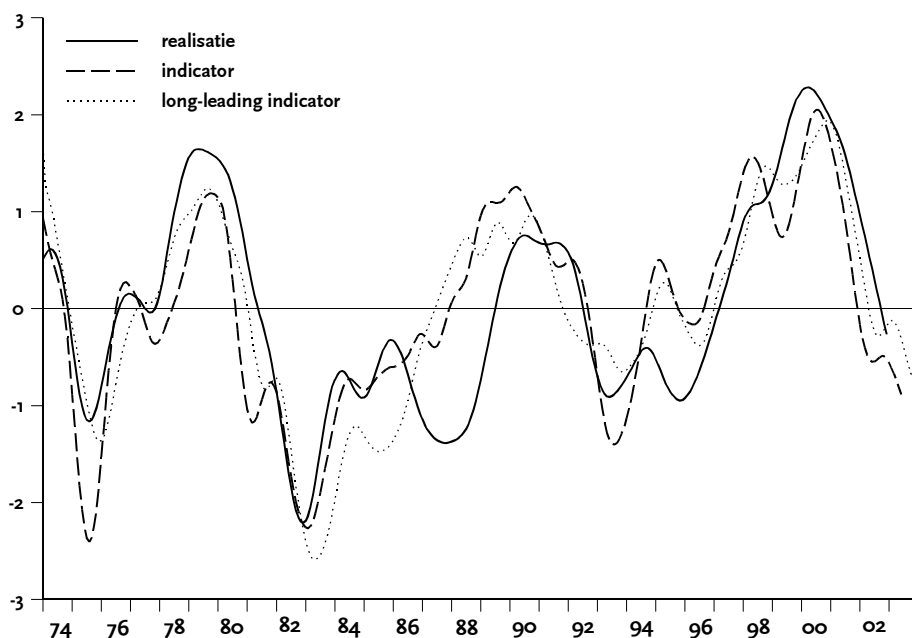
	BBP-groei (in %)		Afsluitingsdatum	Publicatiedatum
	2003	2004		
Europese Commissie	0,9	2,2	begin nov. '02	half nov. '02
OESO	1,6	2,6	begin nov. '02	eind nov. '02
DNB	1,1	2,1	half nov. '02	half dec. '02
Consensus Forecasts	0,8	2,0	begin mrt '03	half mrt '03
CPB	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$	eind febr. '03	eind maart '03

Tabel 3.1 Enige kerncijfers op halfjaarsbasis, 2002-2004

	2002	2003	2004	2002		2003		2004	
				I	II	I	II	I	II
volumemutaties per jaar in % ^a									
Particuliere consumptie	1	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$	1	1	$\frac{3}{4}$	1	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
Investerings in woningen	-3	3	$3\frac{1}{2}$	$-2\frac{1}{4}$	-4	$\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	3	$3\frac{3}{4}$
Overige bedrijfsinvesteringen	-5	-3	$\frac{1}{4}$	$-2\frac{1}{2}$	$-7\frac{1}{2}$	$-5\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
Uitvoer van goederen, exclusief energie	-2	$2\frac{1}{2}$	$5\frac{3}{4}$	-4	$\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$	3	$4\frac{1}{2}$	7
Overheidsbestedingen	$3\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	1	$3\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{2}$	1	$-\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
Invoer van goederen	$-2\frac{1}{4}$	3	$5\frac{3}{4}$	-5	$\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{2}$	5	$6\frac{1}{2}$
Bruto binnenlands product	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{4}$
Werkgelegenheid (personen)	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$	0	$1\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$

^a Ten opzichte van overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

Voorlopende indicatoren schetsen een beeld dat in redelijke mate met het bovenstaande overeenkomt. In het derde kwartaal van vorig jaar vertoonde de CPB-conjunctuurindicator een verbetering (zie figuur 3.3), die ook enigszins zichtbaar werd in de voorlopige kwartaalcijfers van het CBS.

Figuur 3.3 CPB-conjunctuurindicator, 1974-2003^a

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en trendmatige niveau van de productie (BBP). Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan gemiddeld gedurende de laatste conjunctuurgolf. De toppen en dalen duiden momenten aan waarop de conjunctuur is omgeslagen.

De stijgende lijn van de conjunctuurindicator duidde overigens op een BBP-groei die boven de potentiële groei zou uitgaan. Daarvan was absoluut geen sprake.

De opleving van de conjunctuurindicator is van korte duur gebleken. De terugval is vooral te wijten aan de verslechtering van de IFO-indicator voor de Duitse economie en van de voorlopende indicator van de OESO voor Europa, de koersstijging van de euro en de scherpe daling van het consumentenvertrouwen. Zowel de kort- als de lang-voorlopende CPB-conjunctuurindicator laten voor respectievelijk het eerste en tweede kwartaal van dit jaar weer een gestaag dalende lijn zien. Dit betekent dat voorlopig de BBP-groei zich nog substantieel onder de trendmatige groei bevindt, overeenkomstig het conjunctuurpatroon in de centrale projectie.

3.1.2 Bijdragen aan de groei

Zonder de forse groei van de overheidsbestedingen zou het BBP-volume vorig jaar met 0,5% zijn gekrompen (zie tabel 3.2). Vanuit conjunctureel gezichtspunt gezien kwamen de intensiveringen in met name zorg, onderwijs en veiligheid vorig jaar bijzonder goed van pas. In 2003 komt een einde aan een periode van zes jaar met een substantieële bijdrage van de overheidsbestedingen aan de BBP-groei van gemiddeld 0,7%-punt per jaar. Dit jaar is de groeibijdrage van de overheidsconsumptie vermoedelijk nihil. Bij de beleidsuitgangspunten van het Strategisch Akkoord is de bijdrage ook volgend jaar beperkt van omvang. Hoewel ook de groei van de uitkeringen in natura, voornamelijk bestaande uit zorguitgaven in het kader van ZFW en AWBZ, in dit en volgend jaar sterk terugvalt in vergelijking met vorig jaar, levert deze categorie van alle collectieve uitgaven in de ramingsperiode nog de grootste groeibijdrage. De bijdrage aan de BBP-groei van overheidsinvesteringen en door de overheid betaalde salarissen is naar verwachting dit en volgend jaar, in tegenstelling tot de afgelopen jaren, verwaarloosbaar klein.

Ondanks de aanzienlijk geringere bijdrage van de overheidsbestedingen komt de BBP-groei dit jaar naar verwachting toch hoger uit dan vorig jaar. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de uitvoer. Niet zozeer de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer, die dit jaar net als vorig jaar naar verwachting licht zal dalen, maar vooral het herstel van de uitvoer van diensten en de wederuitvoer liggen hieraan ten grondslag. Hoewel iedere euro wederuitvoer slechts circa 10 eurocent aan bruto toegevoegde waarde oplevert, is het positieve effect van het herstel van de wederuitvoer op de BBP-groei wel degelijk merkbaar. Dit wordt veroorzaakt door de forse omvang van het geraamde herstel van de wederuitvoer; daalde vorig jaar de wederuitvoer nog met 4¼%, voor dit jaar wordt een groei van 6% voorzien. Daarnaast dragen de investeringen in woningen naar verwachting dit jaar positief bij aan de BBP-groei en is het drukkend effect op de groei door de bedrijfsinvesteringen kleiner dan vorig jaar.

In de projectie voor volgend jaar wordt het economisch herstel duidelijker zichtbaar in de BBP-groei. De groeiversnelling ten opzichte van dit jaar kan grotendeels op het conto van de uitvoer worden geschreven, die ondanks een gematigde groei volgend jaar wel de motor van de economie vormt. Voor het eerst sinds 2000 zal de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer dan weer een positieve bijdrage aan de BBP-groei leveren, van naar verwachting krap ½%-punt. Volgend jaar zal ook de bijdrage van uitvoer van diensten waarschijnlijk nog wat groter zijn dan dit jaar. De bedrijfsinvesteringen leveren volgend jaar voor het vijfde jaar op rij geen positieve bijdrage aan de economische groei. De particuliere consumptie levert naar verwachting een bescheiden groeibijdrage van ½%-punt.

Tabel 3.2 Bijdragen aan de BBP-groei, 1999-2004^a						
	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	bijdragen in %-punt					
Particuliere consumptie	1,4	0,4	0,3	0,2	¼	½
Investerings in woningen	0,2	- 0,1	- 0,1	- 0,1	¼	¼
Bedrijfsinvesteringen	0,6	- 0,1	- 0,1	- 0,4	-¼	0
Overheidsbestedingen	0,6	0,4	0,8	0,8	0	¼
Uitvoer	1,3	2,6	0,3	- 0,1	½	1
w.v. binnenslands geprod. goederen	0,6	1,7	- 0,2	0,0	0	½
wederuitvoer	0,2	0,4	0,1	- 0,1	¼	¼
diensten en energie	0,6	0,5	0,4	0,0	¼	½
Totaal	4,0	3,3	1,3	0,3	¾	1¾

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de betreffende afzetcategorieën.

3.2 Gezinnen

Dankzij lagere invoerprijzen en een beperkte stijging van de arbeidskosten per eenheid product neemt de inflatie dit jaar naar verwachting af tot 2¼%; voor 2004 wordt een verdere afname voorzien tot 1%. Vanwege de lagere inflatie en de stijging van de werkloosheid vlakt de contractloonstijging eveneens af, tot 2¾% in 2003 en 1¾% in 2004. Mede door hogere pensioenpremies en lagere loonkostensubsidies stijgt de loonvoet dit jaar nog steeds sterk. De koopkracht van werknemers daalt naar verwachting dit jaar met 1¾%; de daling voor uitkeringsgerechtigden en 65-plussers is minder groot. Door de voorziene daling van de koopkracht en de werkgelegenheid blijft de consumptiegroei dit jaar naar verwachting beperkt tot ¾%. In de projectie voor volgend jaar ontwikkelt zowel de koopkracht als de particuliere consumptie zich gunstiger.

3.2.1 Inflatie

In de centrale projectie neemt de inflatie in snel tempo af. Na stijgingen van de consumentenprijsindex (CPI) in 2001 en 2002 van respectievelijk 4,5% en 3,5%, wordt voor

2003 en 2004 een afname voorzien tot respectievelijk $2\frac{1}{4}\%$ en 1% . Deze gunstige ontwikkeling zou evenwel in gevaar kunnen komen indien door toenemende internationale spanningen de olieprijs fors zou toenemen (zie kader in paragraaf 1.2). Bij een hogere dan geraamde eurokoers zou daarentegen het inflatietempo nog sneller kunnen afnemen. De geprojecteerde daling van de inflatie ten opzichte van vorig jaar is voor ongeveer $0,2\%$ -punt toe te schrijven aan de basisverlegging (zie kader). Terwijl een gelijktijdige ongunstige ontwikkeling van arbeidskosten, invoerprijzen en indirecte belastingen afgelopen jaren leidde tot een hoge inflatie, lijkt een gelijktijdige gunstige ontwikkeling van dezelfde factoren met name volgend jaar te leiden tot een lage inflatie.

De afnemende stijging van de consumptieprijs is dit jaar vooral te danken aan een minder sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product en een daling van de invoerprijzen (zie tabel 3.3). De arbeidskosten per eenheid product ontwikkelen zich meer gematigd dan de afgelopen twee jaar, door het conjuncturele herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei. De daling van de invoerprijzen hangt vooral samen met de lang verwachte depreciatie van de dollar. De verhoging van de energiebelasting op groene stroom en van de accijns op sterke drank alsmede de afschaffing van de premieregeling voor zuinige auto's leiden tot een verhoging van de indirecte belastingen. Ook de stijging van de gasprijs heeft dit jaar een opwaarts effect op de inflatie. De brutomarge verbetert doordat de afnemende groei van de arbeidskosten per eenheid product en de daling van de invoerprijzen voor een deel pas volgend jaar worden doorberekend in de prijzen.

Tabel 3.3 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	bijdragen in %-punten				
Invoer	2,2	0,7	0,2	$- \frac{3}{4}$	$- \frac{1}{4}$
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,2	1,9	0,6	1	0
Arbeidskosten	1,4	2,7	2,4	$1\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Bruto-margeverbetering ^a	- 1,3	- 0,6	0,2	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
Consumptieprijs	3,5	4,6	3,4	$2\frac{1}{4}$	1
	mutaties per jaar in %				
Consumentenprijsindex (CPI)	2,6	4,5	3,5	$2\frac{1}{4}$	1
Idem, afgeleid ^b	2,1	3,6	3,4	2	$1\frac{1}{4}$
Onderliggende inflatie ^c	2,0	3,5	3,7	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	2,3	5,1	3,9	$2\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

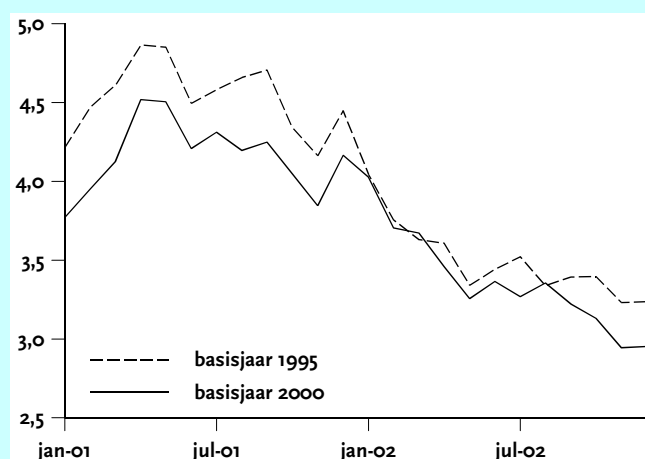
^b CPI exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van indirecte en consumptiegebonden belastingen.

^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

Basisverlegging draagt bij aan afname van de gemeten inflatie

Het CBS is voor de meting van de inflatie dit jaar overgegaan op een nieuw mandje van goederen en diensten. Het mandje dat gebaseerd was op het consumptiepatroon van 1995 is vervangen door een mandje voor het jaar 2000. Ten opzichte van 1995 besteedden consumenten in 2000 vooral meer aan computers, telecommunicatie (mobiele telefonie), kleding en vervoer. De prijzen van deze producten stegen in de afgelopen twee jaar minder dan het gemiddelde. Dankzij de hogere weging van deze producten komt de inflatie op basis van het nieuwe pakket van goederen en diensten iets lager uit (zie grafiek). Voor de jaarommutatie van de consumentenprijsinflatie (CPI) bedroeg het verschil in 2001 0,3%-punt en in 2002 0,2%-punt.

Inflatie volgens basisjaar 1995 en 2000 (in %)

Vanaf dit jaar zal het CBS het mandje van goederen en diensten jaarlijks herzien. Met de invoering van een jaarlijkse basisverlegging speelt het CBS in op de zogenoemde Boskin-problematiek.^a De commissie Boskin kwam tot de conclusie dat de gemeten inflatie in de VS waarschijnlijk te hoog was, onder meer doordat onvoldoende rekening werd gehouden met de introductie van nieuwe producten. Het ontbreken van nieuwe producten leidt tot een onzuivere meting van de inflatie, omdat aan het begin van de productlevenscyclus de prijzen dikwijls minder dan gemiddeld stijgen of zelfs dalen. Bekende voorbeelden hiervan zijn elektronische apparaten, zoals computers, cd-spelers en dvd-spelers. Bij een jaarlijkse herziening bevat het mandje meer nieuwe producten dan bij een vijfjaarlijkse herziening. Met de jaarlijkse basisverlegging wordt in ieder geval een van de mogelijke meetfouten in de inflatie verminderd.

Met ingang van de basisverlegging staakt het CBS de maandelijkse publicatie van de inflatie voor werknemers naar inkomensniveau. Daarmee vervalt onder andere de reeks 'CPI afgeleid laag', voor werknemers met een inkomen onder de mediaan. De afgeleide CPI voor alle huishoudens, die hier nauwelijks van verschilt, dient als alternatief. De afgeleide CPI, waaruit het effect van veranderingen in de tarieven van productgebonden belastingen en subsidies en van consumptiegebonden belastingen is geëlimineerd, wordt onder meer gebruikt voor prijscompensatie in cao's.

^a M.J. Boskin, E.R. Dulberger, R.J. Gordon, Z. Griliches en D.W. Jorgenson, 1996, Toward a more accurate measure of the cost of living, Final report to the Senate finance committee from the Advisory commission to study the consumer price index.

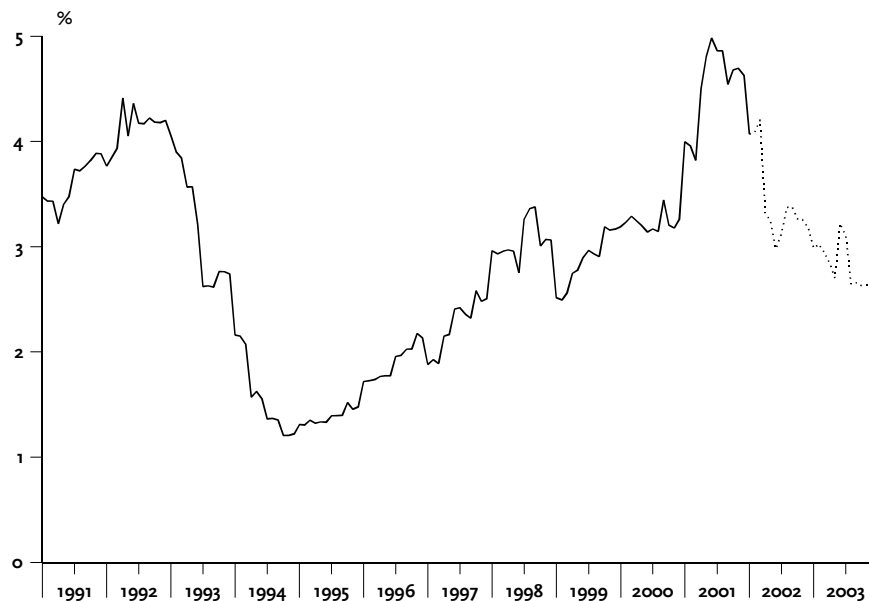
De inflatie neemt volgend jaar naar verwachting verder af, dankzij een omslag in de ontwikkeling van de gasprijs en van de indirecte belastingen en een gunstig verloop van de arbeidskosten per eenheid product. Terwijl de ontwikkeling van de gasprijs en van de indirecte belastingen dit jaar beide nog een opwaarts effect hebben op de inflatie van $\frac{1}{4}\%$ -punt, hebben zij volgend jaar beide een effect van $-\frac{1}{4}\%$ -punt. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat niet zeker is of het nieuwe kabinet het beleidsvoornemen om de benzineaccijns te verlagen overneemt. De bijdrage van de arbeidskosten per eenheid product aan de inflatie is volgend jaar naar verwachting zeer gering. De stijging van de loonvoet vlakt immers af en de groei van de arbeidsproductiviteit trekt verder aan. De brutomarge herstelt zicht volgend jaar naar verwachting verder.

De afgeleide inflatie valt dit jaar naar verwachting $\frac{1}{4}\%$ -punt lager en volgend jaar $\frac{1}{4}\%$ -punt hoger uit dan de inflatie, doordat het effect van de indirecte belastingen geen rol speelt in deze maatstaf. De onderliggende inflatie ligt naar verwachting dit jaar zelfs $\frac{1}{2}\%$ -punt onder en volgend jaar $\frac{1}{2}\%$ -punt boven de inflatie, doordat de effecten van de indirecte belastingen en van de gasprijs in deze maatstaf niet doorwerken. De onderliggende inflatie blijft dit jaar en volgend jaar naar verwachting onder de 2%. De conjuncturele spanning, die de inflatie opstuwde, is volledig weggeëbd.

3.2.2 Lonen

De stijging van de contractlonen in de marksector vlakt in de projectie duidelijk af. Na stijgingen in 2001 en 2002 van respectievelijk 4,5% en 3,7%, wordt voor 2003 en 2004 een stijging van respectievelijk $2\frac{3}{4}\%$ en $1\frac{3}{4}\%$ voorzien. De contractloonstijging neemt dit jaar af door de daling van de inflatie en de snelle stijging van de werkloosheid. De contractloonstijgingen in nieuw af te sluiten cao's liggen naar verwachting rond het inflatieniveau. Vanwege de doorwerking van eerder gemaakte cao-afspraken blijft de afname van de contractloonstijging op jaarbasis hierbij enigszins achter.

De stijging van de contractlonen in de reeds voor heel 2003 afgesloten cao's, die betrekking hebben op ongeveer een kwart van de werknemers in de marktsector, bedraagt gemiddeld 3%. Mede in het licht van het sociaal akkoord van 28 november 2002 wordt in de raming verondersteld dat in nieuw af te sluiten cao's gemiddeld een contractloonstijging op het niveau van de verwachte inflatie ($2\frac{1}{4}\%$) wordt overeengekomen. De gemiddelde contractloonstijging die in 2002 is overeengekomen ligt in het algemeen hoger. Aangezien de meeste cao's in het voorjaar worden vernieuwd, wordt de mutatie van de contractlonen in de eerste maanden van 2003, ten opzichte van de overeenkomstige maanden in 2002, nog bepaald door afspraken uit 2002. Deze overloopeffecten en de afgesloten contracten verklaren waarom de contractloonstijging in 2003 op jaarbasis naar verwachting hoger uitkomt dan de niveaustijging in nieuw af te sluiten contracten.

Figuur 3.4 Mutatie cao-lonen, 1991-2003^a

^a De cijfers voor 2002 en 2003 zijn voorlopig en hebben uitsluitend betrekking op reeds afgesloten contracten.

De contractloonstijging neemt in 2004 naar verwachting verder af tot 1¾%. De afname hangt samen met de verdere daling van de inflatie en de sterke stijging van de werkloosheid. Hier staat tegenover dat het herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei een opwaarts effect heeft op de contractloonstijging. De overloop van de geraamde contractloonstijgingen in 2003 naar 2004 zorgt voor een contractloonstijging in 2004 van ongeveer 1%. De raming voor de contractloonstijging op jaarbasis van 1¾% impliceert een stijging op niveaubasis in nieuw af te sluiten contracten van gemiddeld 1¼%. Vanwege deze overloopeffecten uit 2003 en neerwaartse nominale loonstarheid is de ruimte voor verdere matiging van de contractloonstijging in 2004 beperkt.

Tabel 3.4 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 2000-2004

	2000	2001 ^a	2002	2003	2004
	mutaties in %				
Contractloon (incl. overloop)	3,2	4,5	3,7	2¾	1¾
Incidenteel	1,4	1,9	0,5	½	½
Brutoloon	4,6	6,4	4,3	3¾	2¾
Sociale lasten werkgevers	0,3	- 1,3	0,7	¾	½
Loonvoet marktsector	4,9	5,1	5,0	4	2½
Effect loonkostensubsidies	0,0	0,0	0,0	¼	¼
Loonvoet inclusief loonkostensubsidies	5,0	5,1	5,0	4¾	2¾

^a De brutering van de overhevelingstoeslag in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

Effect van de pensioenproblematiek op de loonontwikkeling

Dekkingsgraadproblemen bij sommige pensioenfondsen, pensioenpremies onder kostendekkend niveau en de opbouw van adequate beleggingsbuffers noodzaken tot een sterke stijging van de pensioenpremies. Dit leidt tot een forse verhoging van de arbeidskosten juist op een moment dat matiging gewenst is. Op verschillende manieren zou de stijging van de pensioenpremies beperkt kunnen worden. Daarbij kan onder meer gedacht worden aan beperking van de indexerings van pensioenuitkeringen, versobering van pensioenregelingen en aanpassing van de samenstelling van de beleggingsportefeuille. Versobering van regelingen zou bijvoorbeeld tot stand kunnen komen door eindloonregelingen om te zetten in middelloonregelingen of door de spilleeftijd in prepensioenregelingen te verhogen.

Hoe is de pensioenproblematiek ontstaan? Afgemeten aan de MSCI World Net Dividend Index (in euro's) zijn de aandelenkoersen met ruim 50% gedaald sinds september 2000. Dit heeft de vermogens van pensioenfondsen doen slinken. Hierdoor voldoen niet alle pensioenfondsen meer aan de wettelijke eis om te allen tijde aan hun pensioenverplichtingen te kunnen voldoen. Vanwege deze eis moeten pensioenfondsen van de toezichhoudende Pensioen- en Verzekeringskamer (PVK) buffers aanhouden om waardedalingen van beleggingen te kunnen opvangen. Vooruitlopend op een nieuw financieel toetsingskader wil de PVK dat een fonds een waardedaling in aandelen kan opvangen tot 40% van de hoogste stand van de relevante koersindex in de afgelopen 48 maanden. Door de reeds gerealiseerde koersdaling is momenteel echter het voorschrift actueel dat een fonds minimaal in staat moet zijn om een daling op te vangen tot 10% onder de laagste koers in de voorafgaande 12 maanden. Voor de beleggingen in vastrentende waarden dient een fonds bij een marktrente van 4% een buffer van 10% van de waarde van die beleggingen aan te houden. Bij een hogere rente mag de buffer kleiner zijn. Bij een rente van 6% of hoger hoeft geen buffer voor vastrentende waarden aanwezig te zijn. De noodzakelijke totale beleggingsbuffer is dus afhankelijk van de beleggingsmix: naarmate het aandelenpakket relatief groter is, dient de totale buffer omvangrijker te zijn. Daarnaast moet elk fonds over een algemene reserve beschikken ter grootte van 5% van de verplichtingen, hetgeen een dekkingsgraad van minimaal 105% vereist.

In de tweede helft van de jaren negentig leidde het hoge aandelenrendement tot een zodanig goede vermogenspositie bij vele pensioenfondsen dat pensioenpremies onder kostendekkend niveau werden vastgesteld. Echter, de PVK heeft er vorig jaar op gewezen dat pensioenpremies in principe kostendekkend dienen te zijn. In 2001 lagen de pensioenpremies volgens de PVK in totaal zo'n 5 miljard euro onder kostendekkend niveau. Op basis hiervan kan de kostendekkende premie bij bedrijven gemiddeld op circa 13% van het brutoloon worden geschat. Gegeven rente, aandelenkoersen en portefeuilleverdeling bedraagt de benodigde dekkingsgraad volgens de huidige PVK-regels ultimo 2002 gemiddeld bijna 119%.¹ Om deze dekkingsgraad te realiseren is in principe een termijn van 8 jaar (tot 2010) toegestaan. Maatwerk is echter mogelijk. De gemiddelde dekkingsgraad ligt ultimo 2002 naar schatting op circa 105%, zodat het vermogenstekort dan op ruim 50 mld euro becijferd kan worden. In de projectie is aangenomen dat pensioenfondsen hun dekkingsgraad gaan opvijzelen via stijging van de pensioenpremies, niet via beperking van de indexerings. Bij de meeste pensioenfondsen is de jaarlijkse premiestijging begrensd zodat de benodigde verhoging van de pensioenpremies in stappen plaatsvindt. Dit is in de prognose van toepassing: uitgedrukt in procenten van het brutoloon stijgt de pensioenpremie bij bedrijven van 10½% in 2002 tot bijna 13% in 2003 en tot 14% in 2004. Werkgevers betalen het grootste deel van de pensioenpremies. Voor hen stijgt de premielast van gemiddeld 8% van het brutoloon in 2002 naar 9½% in 2003 en naar 10¼% in 2004. Deze premieverhoging bepaalt bijna een derde van de stijging van de loonsom per werknemer.

¹ Zie A. van Vuren, 2003, Financiële consequenties PVK-regels, CPB Memorandum no. 56 (www.cpb.nl). De benodigde dekkingsgraad blijkt gevoelig te zijn voor het feitelijk koersverloop. Bij de huidige portefeuilleverdeling kan de benodigde dekkingsgraad oplopen tot bijna 130%.

De loonvoet in de marktsector, die de afgelopen drie jaar met 5% per jaar is gestegen, stijgt dit jaar naar verwachting nog fors; voor volgend jaar wordt een meer gematigde ontwikkeling voorzien (zie tabel 3.4). De stijging van de loonvoet wordt mede veroorzaakt door hogere bijdragen voor ziektekosten en hogere pensioenpremies (zie kader). Bovendien worden de loonkostensubsidies dit jaar en bij de vigererende beleidsvoornemens ook volgend jaar verminderd door de verlaging van de afdrachtskortingen voor laagbetaalden (SPAK) en voormalig langdurig werklozen (VLW) en vermindering van de subsidies voor instroom-doorstroom-banen (ID-banen). De beperking van de faciliteit voor bedrijfssparen verlicht de lasten voor werkgevers.

Koopkracht

De koopkracht, die vooral in 2001 sterk is gestegen, neemt dit jaar fors af. De contractloonstijging ligt met 2¼% weliswaar boven de inflatie van 2¼%, maar de lasten voor gezinnen stijgen per saldo met 3½ miljard euro. De grootste lastenverzwaring komt terecht bij de werkenden, die er gemiddeld 1¼% op achteruit gaan. Uitkeringsgerechtigden en 65-plussers gaan er met een koopkrachtdaling van 1¼% respectievelijk ½% relatief minder op achteruit.

Bijna alle huishoudens ondervinden nadeel van de verhoging van de tarieven van de eerste twee schijven met 0,55%-punt, ondanks de daarmee samenhangende verhoging van de algemene heffingskorting met 59 euro. Ook de sterke stijging van de nominale ziektekostenpremies voor zowel particulier verzekerden als ZFW-verzekerden (zie kader) is zeer ongunstig voor de koopkracht. Daarnaast neemt de verschuldigde inkomstenbelasting toe door het vervallen van de basisaftrek lijfrente en de verhoging van de belaste werkgeverspremie ZFW.

Werkenden ondervinden verder nadeel van de verhoging van de AWF-premie met 0,85%-punt, de beperking van het bedrijfssparen en de stijging van de pensioenpremies. De voordelen van de stijging van de arbeidskorting met 120 euro en de combinatiekorting met 17 euro wegen daar niet tegenop. Huishoudens met kinderen en een laag inkomen profiteren van de verhoging van de extra aanvullende kinderkorting met 89 euro; deze verhoging hangt samen met het vervallen van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002.

Voor 65-plussers is de verhoging van de algemene ouderenkorting met 46 euro gunstig, voor alleenstaande ouderen wordt dit deels weer teniet gedaan door een verlaging van de aanvullende ouderenkorting met 24 euro. In tegenstelling tot afgelopen jaren ontwikkelt de koopkracht van particuliere 65-plussers zich dit jaar gunstiger dan van ZFW-verzekerde 65-plussers. De premiestijging van de particuliere standaardpakketpolis is relatief beperkt. De ZFW-verzekerde 65-plussers worden geconfronteerd met een verhoging van de nominale premie en van de procentuele premie.

De koopkrachteffecten voor standaardhuishoudens staan in tabel 3.5. De mediane koopkrachteffecten voor een steekproef van huishoudens staan in tabel 3.6. De bijbehorende puntenwolken (figuur 3.5) geven een beeld van de mate van spreiding.

Tabel 3.5 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	idem ^b	2004
	mutaties in %					
Modaal	1,0	6,8	0,2	- 1¼	(- 2)	1
Modaal, alleenstaand	0,5	5,5	0,0	- 1¼	(- 2)	1
Tweeverdieners, 1½ modaal	1,1	6,8	0,3	- 1	(- 1¾)	1
Minimum plus ^a	2,0	9,2	1,8	0	(- ½)	1½
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	1,4	4,3	2,0	- ¾	(- 1¼)	1¼
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen ^a	0,8	3,1	0,5	- 1¾	(- 1¾)	1

^a De koopkracht van een deel van deze huishoudens neemt in 2002 met ¼ %-punt minder toe door de afschaffing van de koopkrachttoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002. De afschaffing van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002 betekent dat de koopkracht van een deel van deze huishoudens in 2002 en 2003 met ½ %-punt minder toeneemt.

^b Tussen haakjes: inclusief koopkrachteffect door afschaffing kindertoeslag in de huursubsidie en gemiddeld effect grondslagverbreding wegens beperking van bedrijfssparen en afschaffen van basisafrek lijfrente, fietsafrek en feestdagenregeling.

Tabel 3.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2003-2004

Bruto huishoudinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b	
	2003 ^c	2004	2003 ^c	2004	2003 ^c	2004
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	- 1¼	1¼	} - 1¼	} 1	- 1¼	1
150-250% WML	- 1½	1			- 1½	¾
> 250% WML	- 1½	¾	- 1½	¾	- 1½	½
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	- 1¼	1¼	} - 1¼	} 1	- 1	1
> 120% WML	- 1¼	1¼			- 1	1
65-plussers						
< 120% AOW	} - ½	} 1	- ¾	1¼	- ½	1¼
> 120% AOW			- ½	¾	0	½

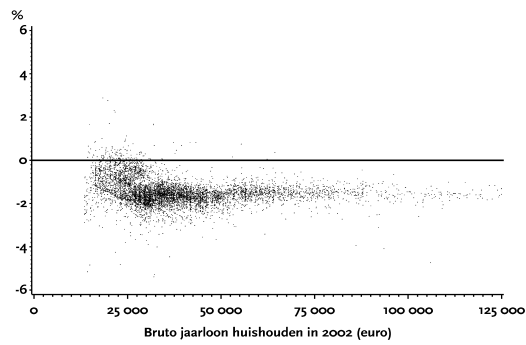
^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering ; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.

^b Inclusief alleenstaande ouders.

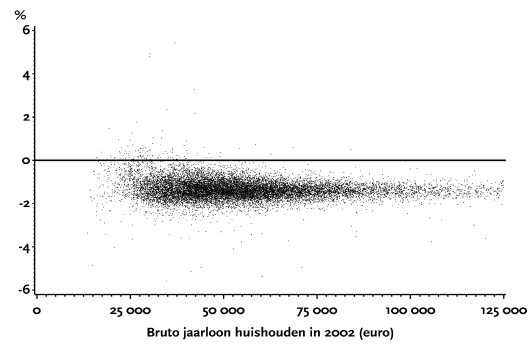
^c Het vervallen van de basisafrek lijfrente; de fietsafrek en de feestdagenregeling is niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect op de koopkracht is -¼%.

**Figuur 3.5 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2003
(mutaties in %)**

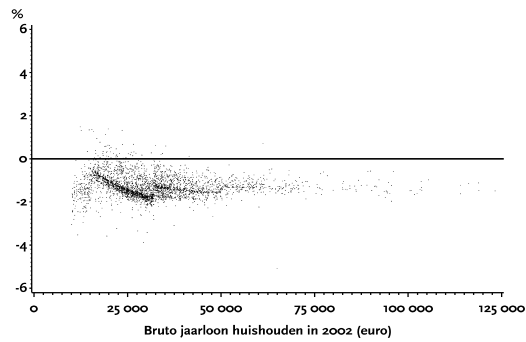
Werkenden alleenverdieners

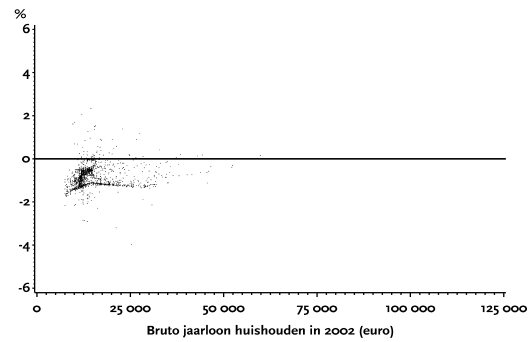
Werkenden tweeverdieners

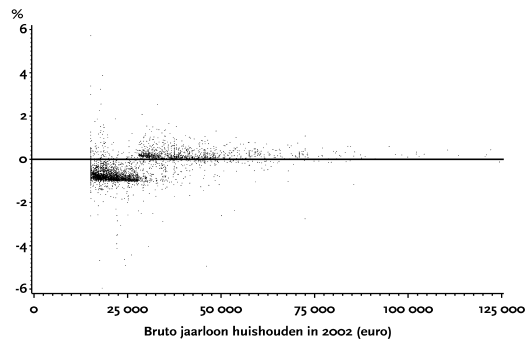
Werkenden alleenstaanden

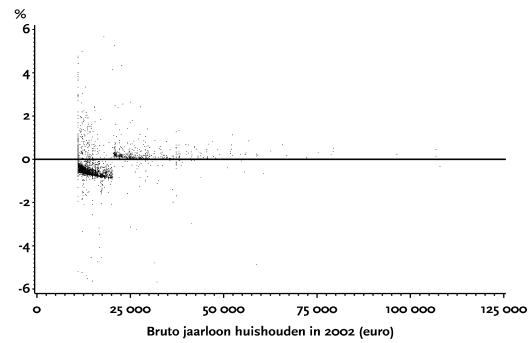
Uitkeringsgerechtigden alleenstaanden

65-plussers tweeverdieners

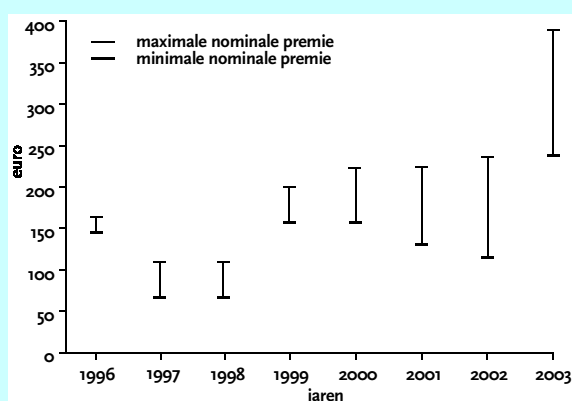
65-plussers alleenstaanden

Premieverschillen tussen ziekenfondsen nemen toe

De ziekenfondsen mogen sinds 1996 een deel van de nominale premie (de opslagpremie) zelf vaststellen. De bandbreedte tussen het goedkoopste en het duurste ziekenfonds is sindsdien ieder jaar toegenomen (zie figuur). De nominale premie voor volwassenen, die voor alle verzekerden bij hetzelfde ziekenfonds gelijk is, loopt dit jaar uiteen van 240 euro per jaar bij het goedkoopste ziekenfonds tot 390 euro bij het duurste fonds. De toename van de premieverschillen wordt mede veroorzaakt doordat de ziekenfondsen meer risicodragend zijn geworden. De mate van financieel risico is, via een vermindering van de nacalculatie, stapsgewijs verhoogd van 3% in 1995 tot ongeveer 50% in 2002.

Bandbreedte nominale ZFW-premie (in euro's per jaar)

Het aantal mensen dat zich bij een ziekenfonds verzekerde werd, in ieder geval tot voor kort, nauwelijks bepaald door de hoogte van de nominale premie. Dit betekent overigens niet dat ZFW-verzekerden ongevoelig zijn voor de hoogte van de premie; het kan ook zijn dat zij het voordeel van een lagere premie te gering vinden in verhouding tot de tijd en moeite die het kost om een overstap te regelen. Dit wordt bevestigd door het feit dat bij de keuze van zelfstandigen voor een ziekenfonds, die door een beleidswijziging werd afgedwongen, de hoogte van de premie een significante invloed had.^a

De toename van de premiebandbreedte, wellicht in combinatie met de economische teruggang, lijkt dit jaar voldoende prikkel te zijn geweest voor een groter aantal ZFW-verzekerden om over te stappen naar een ander ziekenfonds. De transparantie van de markt is bovendien toegenomen, door de mogelijkheid om de voorwaarden van de aanvullende verzekering via internet met elkaar te vergelijken. Een bewust keuzegedrag van verzekerden is van belang voor het welslagen van de voorgenomen stelselherziening in de zorg, waarin de verzekeraars een belangrijke rol gaan spelen bij de bevordering van de doelmatigheid.^b

^a Zie F.T. Schut, 2001, Prijsconcurrentie ziekenfondsen nog niet effectief, *Economisch Statistische Berichten*, blz. 172-175.

^b CPB, 2003, Zorg voor concurrentie: een analyse van het nieuwe zorgstelsel, CPB document 28.

Volgend jaar verbetert de koopkracht, bij de beleidsuitgangspunten conform het Strategisch Akkoord, met gemiddeld 1%. De verwachte inflatie is 1%, terwijl de contractlonen, het wettelijk minimumloon en de uitkeringen met circa 1¼% toenemen. De geraamde koopkrachttoename is voor lage inkomens iets gunstiger dan voor hogere inkomens.

De koopkracht van werkenden wordt positief beïnvloed door de stijging van de arbeidskorting met 39 euro en de combinatiekorting met 12 euro. Ook betalen alle huishoudens minder belasting omdat de grenzen van de belastingschijven en de kortingen worden geïndexeerd met een vertraagde prijsstijging, die volgend jaar hoger is dan de contractloonstijging. De hoge inflatie van de afgelopen jaren levert zo nog een voordeel op. De verhoging van de AWBZ-premie leidt echter tot een stijging van 0,1%-punt van de tarieven van de eerste twee schijven. Verder is de stijging van de pensioenpremies en de particuliere ziektekostenpremies ongunstig voor de koopkracht. Omdat de nominale ZFW-premie volgend jaar vooralsnog nagenoeg gelijk blijft, neemt de koopkracht van ZFW-verzekerden gemiddeld wat meer toe dan die van particulier verzekerden.

De koopkracht van 65-plussers met een aanvullend pensioen is mede afhankelijk van de indexatie van hun pensioen. Vermogenstekorten bij de pensioenfondsen nopen sommige fondsen ertoe de indexering te beperken. Het aantal pensioenfondsen dat tot deze maatregel overgaat is weliswaar groter dan vorig jaar, maar nog altijd beperkt. Wel bestaat het risico dat bij aanhoudend lage beurskoersen, meer pensioenfondsen gedwongen zullen worden om in 2004 de indexering te beperken. De 65-plussers, die geen nadeel ondervinden van de stijging van de pensioenpremies, zouden er hierdoor minder in koopkracht op vooruit kunnen gaan.

De koopkrachtmutatie van ambtenaren werkzaam bij Rijk, onderwijs, defensie en rechterlijke macht komt in de raming lager uit dan de gemiddelde koopkrachtmutatie. De verdere stijging van de pensioenpremies is ook in 2004 zeer nadelig voor hun koopkracht. Ten eerste beperkt de stijging van de pensioenpremie die ten laste komt van de werkgever de ruimte voor de contractloonstijging in de nog niet afgesloten cao's. In de raming ligt de contractloonstijging net boven het niveau van de inflatie. Ten tweede zorgt de stijging van de pensioenpremie die de ambtenaren zelf betalen voor een beperkte stijging of zelfs een daling van de koopkracht.

3.2.3 Particuliere consumptie

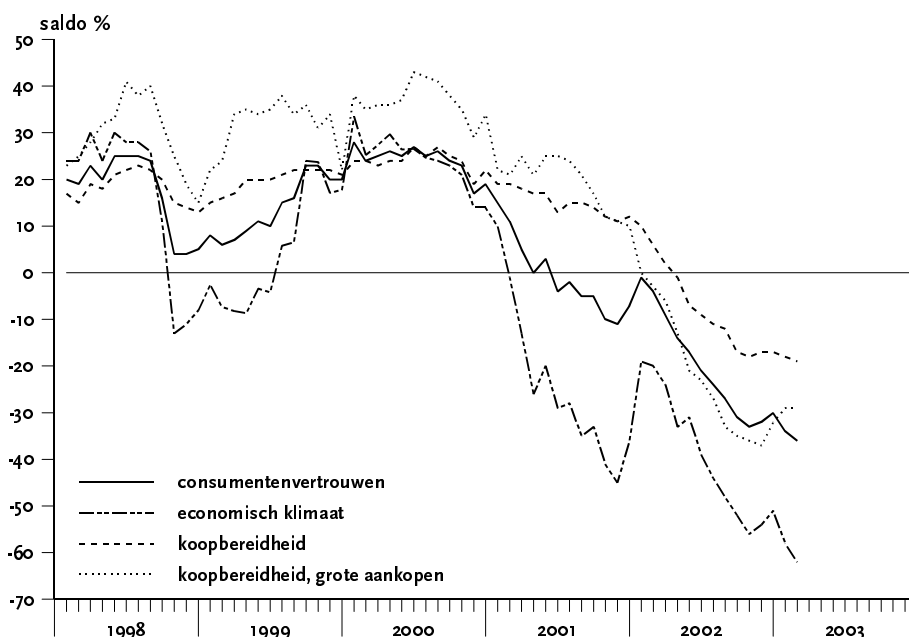
Consumenten zijn nog steeds erg somber gestemd. Na een licht herstel in de laatste maanden van 2002 nam het consumentenvertrouwen begin dit jaar weer af (zie figuur 3.6). Gezinnen waren met name pessimistischer over het economische klimaat en de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. In februari bevond het consumentenvertrouwen zich op het laagste niveau sinds 1983.

Ook begin vorig jaar nam het consumentenvertrouwen sterk af. Dat hing vooral samen met de invoering van de euro, die in de perceptie van consumenten tot sterke prijsstijgingen had geleid. De gevoelsinflatie lag aanzienlijk hoger dan de gemeten inflatie. Later in het jaar gingen ook de verdere daling van de aandelenkoersen en de oplopende werkloosheid een rol spelen. Het effect van de euro op de gevoelsinflatie lijkt nu wat weg te ebben; tegelijk met de gemeten inflatie daalde ook het percentage gezinnen dat vindt dat de prijzen sterk gestegen zijn. Maar

hier staan nieuwe sombere tijdingen tegenover. De dreiging van oorlog in Irak zal de onzekerheid over de economie vergroot hebben. Bovendien werden gezinnen geconfronteerd met forse stijgingen van de pensioen- en ziektekostenpremies.

Of het lage vertrouwen zich ook zal vertalen in een lagere consumptiegroei is zeer de vraag. De laatste jaren is de relatie tussen de twee op z'n zachtst gezegd niet erg duidelijk. Al sinds begin 2001 daalt het consumentenvertrouwen stevig, maar tegelijk lieten de consumptieve bestedingen een redelijk stabiele groei zien.

Figuur 3.6 Consumentenvertrouwen, 1998 - februari 2003

De particuliere consumptie ontwikkelde zich vorig jaar met een groei van 1% matig, maar stabiel (zie tabel 3.7). Ondanks de oplopende werkloosheid, de slechtere koopkrachtontwikkeling, de verdere daling van aandelenkoersen en de voortgaande afvlakking van de huizenprijsstijging was dat maar weinig lager dan in 2001. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat een daling van de beurskoersen of de huizenprijsstijging het eerste jaar meer effect heeft dan daarna. In de tweede helft van 2000 kwam aan de uitbundige stijging van de beurskoersen en huizenprijzen abrupt een einde, waarna gezinnen snel hun bestedingen neerwaarts aanpasten. Omdat gezinnen al ingecalculeerd hadden dat het feest voorbij was, was het negatieve effect op de consumptie in 2002 al wat geringer dan in 2001.

Dit jaar hebben gezinnen te kampen met een daling van de koopkracht als gevolg van de loonmatiging en de sterke stijging van de pensioen- en ziektekostenpremies. Samen met de

dalende werkgelegenheid en de forse oploep van de werkloosheid leidt dit ertoe dat het reëel beschikbaar gezinsinkomen nauwelijks zal toenemen.

Tabel 3.7 Aspecten van de particuliere consumptie, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	mutaties in %				
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	211,0	2,2	5,2	1,8	- ¼	1½
Uitgekeerd winstinkomen ^a	6,2	- 31,2	- 10,4	- 16,5	16	23¼
Totaal gezinsinkomen ^a	217,1	0,6	4,7	1,3	¼	2¼
Particuliere consumptie, volume	212,9	3,6	1,2	1,0	¾	1¾
w.v. voedings- en genotmiddelen	30,1	1,3	- 0,1	0,8	¾	1¼
duurzame consumptiegoederen ^b	46,8	5,7	- 0,6	1,5	½	1¾
vaste lasten ^b	42,9	0,7	1,9	2,2	2¾	2
overige goederen en diensten	93,2	4,6	2,3	0,3	0	1¾
		in % beschikbaar gezinsinkomen				
Individuele besparingen	4,2	- 1,3	1,8	2,1	1½	2

^a Reëel beschikbaar, gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

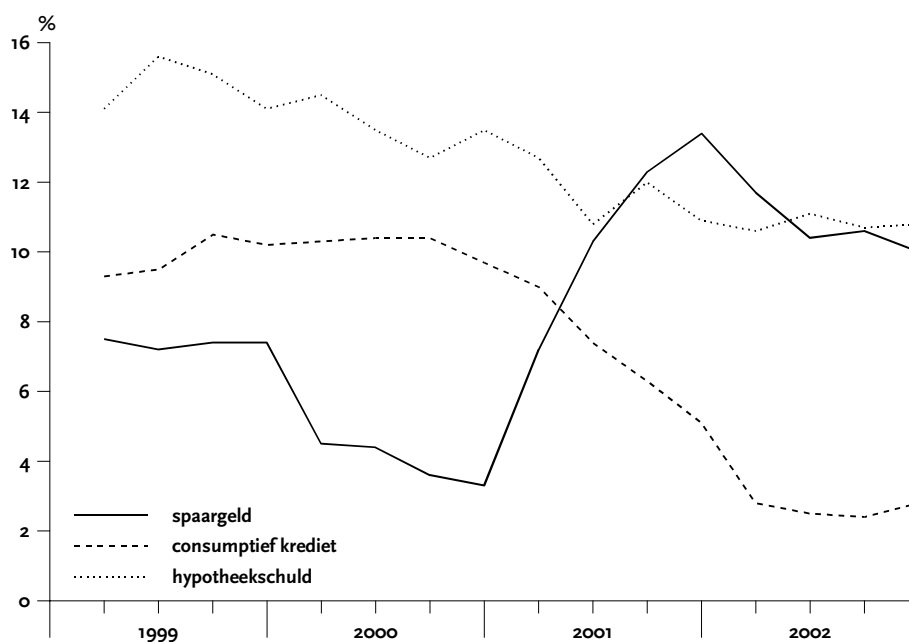
De lage inkomensgroei zal naar verwachting niet volledig tot uitdrukking komen in een lagere consumptiegroei. Een eerste reden is dat consumenten hun consumptie zoveel mogelijk over hun leven willen spreiden ('consumption smoothing'). Gezinnen proberen hun bestedingen op peil te houden door minder te sparen in de verwachting dat in de toekomst de inkomensgroei wel weer wat florissanter zal zijn. Een tweede reden is dat in januari zo'n 2½ mld euro aan spaarloontegoeden vervroegd is vrijgegevallen. Aangenomen is dat gezinnen 15% van deze extra liquide middelen voor consumptie zullen aanwenden. Dat is in lijn met een recente enquête van het NIBUD, waarin 15% van de respondenten aangeeft het geld op te zullen maken. Begin dit jaar is tevens de spaarloonregeling versoerd en is de premiespaarregeling afgeschaft. Deze lastenverzwaring heeft een negatieve invloed op de consumptie.¹

De consumptiegroei zal volgend jaar weer wat kunnen aantrekken, van ¾% tot 1¾%. Het gezinsinkomen zal wat sterker toenemen door een wat minder slechte werkgelegenheidsontwikkeling en een wat hogere reële loonstijging. Bovendien ligt voor gezinnen – bij ongewijzigd beleid – enige lastenverlichting in het verschiet, zoals bijvoorbeeld

¹ Op bladzijde 70 van de *Macro Economische Verkenning 2003* is in een kader uitgebreid aandacht besteed aan de effecten van het spaarloon op de consumptie. Merk op dat destijds nog rekening werd gehouden met het afschaffen van de spaarloonregelingen. Later werd bekend dat alleen de premiespaarregeling werd afgeschaft en dat de spaarloonregeling slechts werd versoerd.

de verhoging van de arbeidskorting. Ten slotte ligt in de projectie besloten dat de beurskoersen begin dit jaar hun dieptepunt bereikt hebben en dat de huizenprijsstijging verder afvlakt, maar nog wel positief blijft (een kader in hoofdstuk 1 belicht de gevolgen van een eventuele daling van de huizenprijzen).

Figuur 3.7 Spaargeld, consumptief krediet en hypotheekschuld, 1999-I - 2002-IV^a

^a Procentuele groei ten opzichte van overeenkomstig kwartaal in voorafgaand jaar.

Het uiteenspatten van de zeepbel op de aandelenmarkten heeft gezinnen in 2001 aangezet hun besparingen flink op te schroeven. De individuele besparingen sloegen om van -1,3 tot +1,8% van het beschikbaar inkomen, oftewel een stijging met circa 7 mld euro (zie tabel 3.7). Vorig jaar nam de spaarquote zelfs nog wat verder toe. De toegenomen spaarzin komt tot uiting in de sterke toename van de spaartegoeden sinds 2001 (zie figuur 3.7). Door het beroerde beursklimaat zijn gezinnen meer gaan sparen via spaarrekeningen in plaats van bijvoorbeeld een beleggingsfonds. Bovendien leveren koerswinsten op aandelen sinds de belastingherziening geen fiscaal voordeel meer op boven rente en dividend.

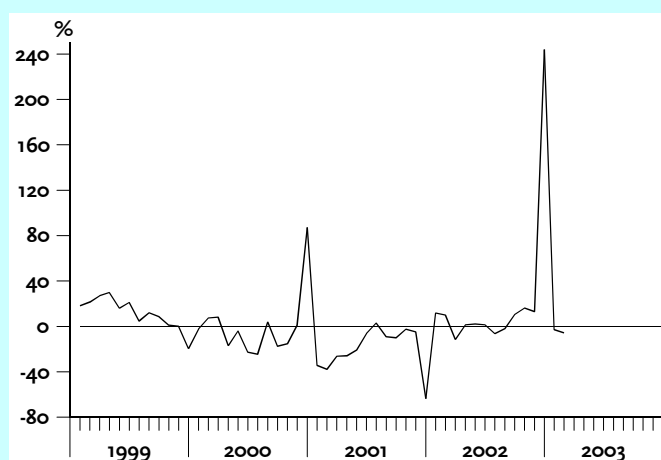
De groei van het uitstaande consumptief krediet nam met de lagere consumptiegroei en de hogere besparingen juist af. Ook de groei van de uitstaande hypotheekschuld nam verder af, zij het dat die groei met meer dan 10% zeer sterk bleef. Het is opvallend dat de toename van de hypotheekschuld vorig jaar de huizenprijsstijging overtrof (zie ook het kader in paragraaf 3.6.2). Dit betekent immers dat een groter deel van de waarde van de eigen woning met schuld is belast. Door de lage hypotheekrente vorig jaar nam het aantal afgesloten hypotheeken toe, vooral door oversluitingen en tweede hypotheeken.

Anticipatiegedrag bij de aankoop van personenauto's

Wijzigingen in belasting- en subsidiëtarieven worden doorgaans ruim van tevoren aangekondigd. In de media krijgen de financiële gevolgen bovendien veel aandacht, waardoor de consument goed in staat is zijn koopgedrag hierop aan te passen. Dit zogenoemde anticipatiegedrag van consumenten komt duidelijk tot uiting in de aankopen van personenauto's door gezinnen.

In onderstaande figuur is een duidelijke piek in de autoverkoop zichtbaar in december 2000. De consument kocht toen, in anticipatie op de BTW-verhoging per 1 januari 2001, ruim 5 500 (oftewel 87%) meer auto's dan in december 1999. De eerste maanden van 2001 lagen de verkopen laag, en de mutatie in december 2001 toont de echo van de piek in 2000. Vervolgens is op 1 januari 2003 de subsidie op zuinige auto's afgeschaft. Dit heeft eind vorig jaar tot een run op kleine, zuinige auto's geleid. In december werden maar liefst ruim 10 750 (oftewel 244%) meer personenauto's verkocht dan in december 2001.

Aankopen van personenauto's door gezinnen, 1999-januari 2003^a

^a Procentuele groei ten opzichte van overeenkomstige maand in voorafgaand jaar.

Hoe beïnvloedt dit anticipatiegedrag van consumenten de macro-economische cijfers? Ervan uitgaande dat ook in de maanden oktober en november al enige anticipatie-aankopen hebben plaatsgevonden, is het additionele effect op de totale particuliere consumptie in 2002 te becijferen op 0,1%. De anticipatie-aankopen van eind vorig jaar leiden tot minder aankopen in dit jaar, aangezien een deel van de auto's die normaal gesproken dit jaar zouden worden aangeschaft reeds eind vorig jaar is gekocht. Door de anticipatie ligt het niveau van de aankopen door gezinnen vorig jaar wat hoger en dit jaar wat lager dan zonder anticipatie het geval zou zijn geweest. Beide effecten tezamen leiden ten opzichte van 2002 tot 0,2% minder groei van de particuliere consumptie dit jaar. De echo van de lagere verkopen dan normaal in 2003 impliceert weer een positief effect van 0,1% op de consumptie-ontwikkeling van volgend jaar. Vervolgens moet worden bedacht dat de betreffende personenauto's vrijwel niet in Nederland worden gemaakt en dus nagenoeg allemaal worden geïmporteerd. Hierdoor is het uiteindelijke effect van de anticipatie-aankopen van personenauto's door gezinnen op de BBP-groei in de jaren 2002-2004 gering; het BBP-effect wordt hoofdzakelijk bepaald door de ontwikkeling van de bijbehorende handelsmarges.

De consumptie van voedings- en genotmiddelen is doorgaans nauwelijks gevoelig voor de conjunctuur. Mensen blijven immers eten en drinken. Dat in 2001 de groei toch negatief was had te maken met de BSE- en MKZ-crisis en de misoogsten in Zuid-Europa, die tot sterke prijsstijgingen van voedingsmiddelen leidden. Vorig jaar liet de consumptie van voedings- en genotmiddelen alweer een normale groei zien van bijna 1% (zie tabel 3.7). Ongeveer dezelfde groei wordt ook voor dit en volgend jaar voorzien.

Het grillige verloop van de consumptie van duurzame goederen in de eerste jaren van dit millennium wordt in hoge mate veroorzaakt door de autoverkopen. Eind 2000 namen de autoverkopen sterk toe omdat consumenten de BTW-verhoging, die gepaard ging met de belastingherziening, wilden ontlopen. Dit resulteerde in 2001 tot een lagere en vorig jaar tot een hogere groei. Met het besluit om de subsidie op milieuvriendelijke auto's per 1 januari 2003 af te schaffen, diende zich een nieuw anticipatie-effect aan. Het schrappen van de subsidie veroorzaakte eind vorig jaar een sterke stijging van de autoverkopen. Hierdoor zullen dit jaar minder auto's verkocht worden, waardoor de groei in 2004 vervolgens weer hoger zal uitkomen (bijgaand kader gaat uitgebreider in op dit anticipatie-effect en de gevolgen voor de macro-economische cijfers). Ondanks de sterke toename van de autoverkopen bleef de consumptiegroei van duurzame goederen vorig jaar nog beperkt. De meeste andere onderdelen presteerden zeer zwak.

De kledingverkopen bleven gelijk en de uitgaven aan woninginrichting en huishoudelijke artikelen daalden flink. De consumptie van huishoudelijk apparaten groeide nog wel door de forse prijsdalingen van elektronica.

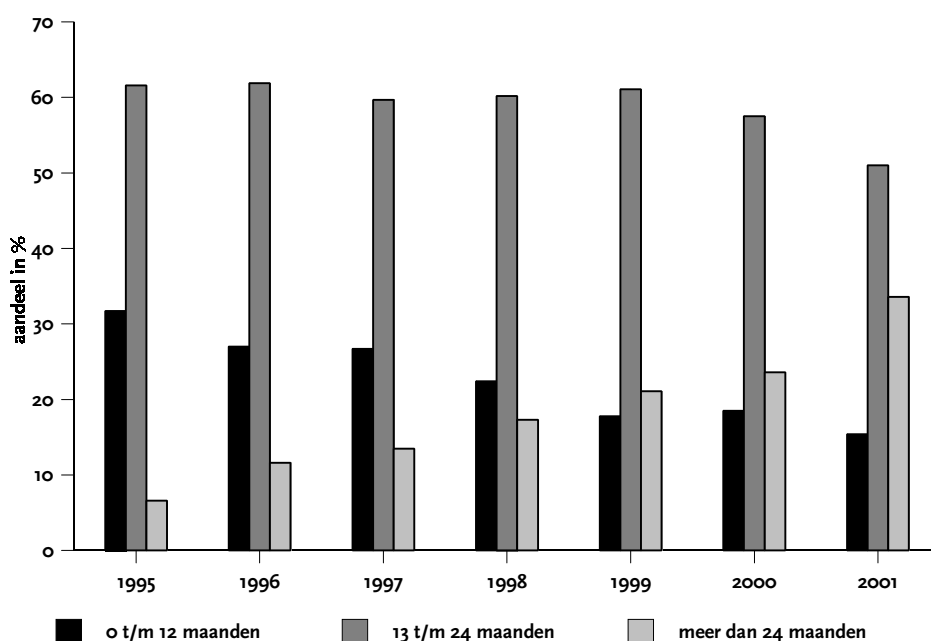
Bij de consumptie van diensten scoorden de communicatiediensten vorig jaar boven gemiddeld. Vooral de mobiele communicatie was daar verantwoordelijk voor. Het aantal mobiele gebruikers heeft met 12 miljoen zijn maximum zo ongeveer wel bereikt, maar het aantal belminuten per gebruiker nam vorig jaar nog met 12 procent toe. Dit en volgend jaar zal de datacommunicatie waarschijnlijk de grootste groeier zijn met een verdere toename van het aantal breedband-aansluitingen. De consumptie van financiële en zakelijke diensten presteert matig, onder andere vanwege het slechte beursklimaat waardoor consumenten weinig handelen op de beurs. De horeca lijkt zich in z'n eigen voet geschoten te hebben met de sterke prijsverhogingen na de introductie van de euro: het horecabezoek daalde fors in 2002. Bij een gematigder prijsontwikkeling kan het horecabezoek de komende tijd weer licht aan trekken. Het bioscoopbezoek groeide vorig jaar wel met kaskrakers als Harry Potter en Lord of the Rings. Het toerisme van Nederlanders in het buitenland trok vorig jaar weer wat aan na het rampjaar 2001, maar de groei blijft naar verwachting gering door de toegenomen vrees voor terrorisme en de beperkte bestedingsmogelijkheden.

3.2.4 Woningbouw

In 2002 namen de investeringen in woningen af als gevolg van de daling van het aantal opgeleverde nieuwbouwwoningen. De opleving van de woningbouwproductie in 2001 bleek van korte duur te zijn. In 2002 bereikte de productie met 63 000 nieuwbouwwoningen een naoorlogs dieptepunt. De daling van de investeringen in woningen werd nog versterkt door de afname van de overdrachtskosten als gevolg van een lager aantal verkopen op de woningmarkt. Daartegenover stond wel een stijgende kwaliteit van de nieuwbouw alsmede een toename van de herstel- en verbouwactiviteiten. Woningcorporaties namen het merendeel van de uitgaven aan herstel- en verbouwactiviteiten voor hun rekening; consumenten hielden de hand op de knip voor wat betreft uitgaven voor onderhoud en verbeteringen van hun woning.

De prijsstijging van de investeringen in woningen vlakte vorig jaar enigszins af tot 4½% onder invloed van de geringere schaarste aan werknemers en materialen in de woningbouwsector. Zo liep het aantal openstaande vacatures in vergelijking met 2001 behoorlijk terug. In vergelijking met andere takken stonden er overigens nog steeds relatief veel vacatures open. Ook de beperkte toename van het gemiddeld bedrag aan overdrachtskosten speelde een rol bij de lagere prijsstijging van investeringen in woningen. De woningmarkt koelde enigszins af, maar de spanning bleef groot: de huizenprijzen stegen gemiddeld met 6¼%.

Figuur 3.8 Vergunningen geordend naar doorlooptijd (in maanden), 1995-2001

Na drie jaren van gestage daling nemen naar verwachting dit en komend jaar de investeringen in woningen met respectievelijk 3% en 3½% toe. Hierdoor zal in 2004 het bouwvolume terugkeren naar het niveau in 1999. In de afgelopen vier jaren werd capaciteit van de

woningbouw naar de utiliteitsbouw overgeheveld als reactie op de sterke toename van de vraag naar bedrijfsgebouwen. Dit uitte zich in een drastische toename van de doorlooptijd van een vergunning, dat wil zeggen de tijd tussen afgifte en daadwerkelijke oplevering (zie figuur 3.8).

Om de continuïteit te waarborgen zijn vergunningen aangevraagd met als doel deze pas in productie te nemen na het voldoen aan de vraag naar bedrijfsgebouwen. Wettelijke voorschriften bepalen echter dat de bouw binnen een vastgestelde periode gestart dient te worden. Om dit te omzeilen zijn er populair gezegd diverse bordjes in de grond geslagen met de mededeling 'hier wordt gebouwd', wat heeft geleid tot een vergroting van de doorlooptijd van vergunningen (zie figuur 3.8).

De leegstand op de kantorenmarkt maakt het aantrekkelijk om dit en komend jaar een begin te maken met het aanspreken van de voorraad vergunningen. Het interen op de voorraad leidt ertoe dat de nieuwbouwproductie hoger ligt dan op basis van de vergunningenafgifte van 2002 verwacht zou worden. De investeringen in woningen krijgen ook een impuls van de toename van de herstel- en verbouwactiviteiten van woningcorporaties. Het volume van de overdrachtskosten, oftewel het aantal verkochte woningen, stabiliseert naar verwachting in dit en volgend jaar.

Tabel 3.8 Aspecten van investeringen in woningen, 2001-2004				
	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd			
Verleende bouwvergunningen	62,3	57,5	66	70
w.v. huur	11,1	10,0	11	12½
koop	52,2	47,5	55	57½
	volumemutaties in %			
Investerings in woningen (=1+2+3)	- 1,2	- 3,1	3	3½
1)bijdrage nieuwbouw (= a+b+c)	- 1,7	- 3,3	2¼	2¾
a) aantal woningbouwvergunningen	- 3,3	- 4,4	1½	2
b) kwaliteit	2,5	0,9	½	1½
c) overige factoren (weer, marge architecten etc.)	- 0,9	0,2	¼	- ¾
2) bijdrage herstel en verbouw	1,2	0,7	¾	¾
3) bijdrage overdrachtskosten	- 0,7	- 0,5	0	0
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,8	5,3	4½	4½

Het aandeel van de overdrachtskosten in de investeringen in woningen steeg in de periode 1995-2000 flink; in een periode van 6 jaar zijn deze (nominaal) ruimschoots in waarde verdubbeld. Hierdoor nam het aandeel in de investeringen in woningen met 7,5%-punt toe tot 18% in 2001. Dit is vooral toe te schrijven aan de forse prijsstijging van woningen waardoor het

gemiddeld bedrag aan overdrachtskosten bijna verdubbelde. De overdrachtskosten bestaan voor 80% uit overdrachtsbelasting en voor 20% uit kosten voor notarissen en makelaars voor zover ze betrekking hebben op de overdracht en financiering van een woning. Voor beide posten geldt dat de totale kosten afhangen van de waarde van de woning. Ook de stijging van het aantal transacties op de woningmarkt met bijna 23% in de periode 1995-2000 speelde een rol.

De prijsstijging van de investeringen in woningen vlakt naar verwachting verder af, tot respectievelijk 3¼% dit jaar en 2¾% komend jaar. Naar verwachting zal het tekort aan werknemers en materialen verder afnemen. Ook de afvlakking van de prijsstijging van woningen, en dus van de groei van de overdrachtskosten, speelt een rol. De gemiddelde stijging van de huizenprijzen zal naar verwachting dit en komend jaar beperkt zijn. De verslechtering van de koopkracht alsmede de toename van de werkloosheid zijn hier debet aan. Daar staat tegenover dat het krijgen van een woning in de (sociale) huursector op korte termijn voor het merendeel van de toetreders op de woningmarkt nagenoeg een onmogelijke zaak blijft. Met als gevolg dat of de eerste stap op de woningmarkt uitgesteld wordt of dat men min of meer gedwongen door omstandigheden gaat kopen in plaats van huren. De historisch gezien lage (nominale) stand van de hypotheekrente alsmede het lage niveau van de nieuwbouwproductie hebben ook een opwaarts effect op de huizenprijs. De daling van de prijzen in het beduidend kleinere, zeer luxe top-segment zet zich waarschijnlijk verder voort, mede als gevolg van de dramatische ontwikkeling op de beurs waardoor aandelenwinsten zijn verdampt en personeelsopties waardeloos zijn geworden.

De neerwaartse risico's op de huizenmarkt zijn toegenomen. Niet uitgesloten is dat als gevolg van de heersende onzekerheid een deel van de aspirantkopers 'het zekere voor het onzekere neemt' en besluit om de aanschaf van een woning uit te stellen. Na enige tijd zullen verkopers dan genoodzaakt zijn om de prijs te laten zakken om zodoende de twijfelaars over de streep te trekken. Ook mogelijke verscherpingen van de eisen van geldverstrekkers spelen een rol ('credit crunch'). Anticiperend op de mogelijkheid dat de woningprijs daalt, kunnen zij besluiten om minder gemakkelijk zogenoemde top-hypotheeklen – waarbij een bedrag tot 125% van de executiewaarde geleend kan worden – te verstrekken. Hierdoor neemt de financierbaarheid van woningen af, wat een neerwaarts effect heeft op de huizenprijs. Een kader in hoofdstuk 1 gaat in op de gevolgen van een eventuele daling van de huizenprijzen.

3.3 Buitenlandse handel

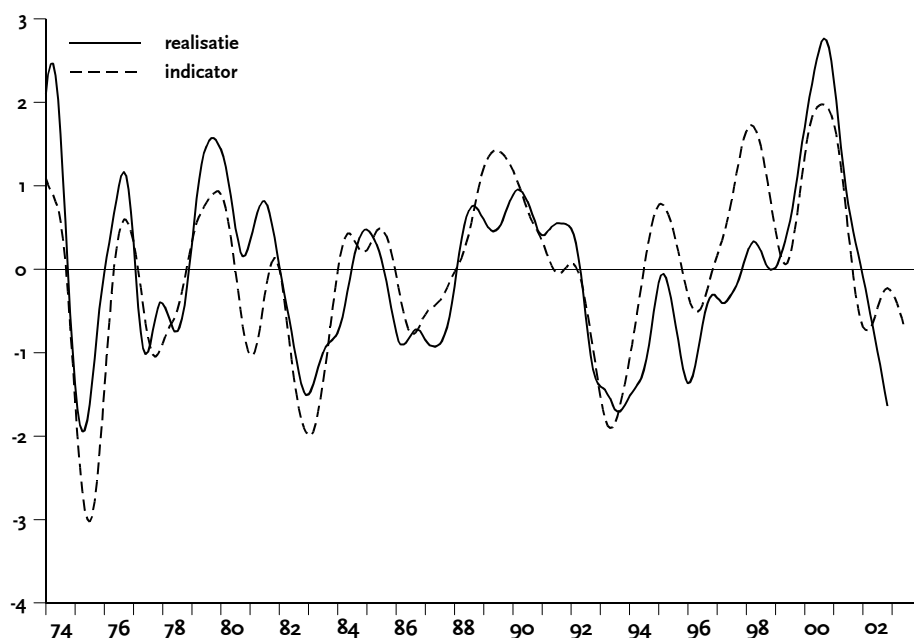
Het beeld van de uitvoerontwikkeling blijft enigszins somber. De uitvoergroei ligt in de centrale projectie dit jaar weliswaar iets hoger dan de afgelopen twee jaren, maar is met 2½% bescheiden. De groei komt vooral voor rekening van de wederuitvoer, die zich herstelt van de sterke krimp in het afgelopen jaar. Drijvende kracht achter dit herstel is de verwachte positieve ontwikkeling van de wereldwijde afzet van ICT-producten. Daarentegen zijn de vooruitzichten voor de binnenslands geproduceerde uitvoer teleurstellend. Dit jaar krimpt het uitvoervolume naar

verwachting voor het derde opeenvolgende jaar. Pas volgend jaar zorgt de aantrekkende wereldhandel naar verwachting voor een groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer, die echter ver zal achterblijven bij die van de relevante wereldhandel. Vooral de sterk verslechterde prijsconcurrentiepositie speelt de Nederlandse exporteurs dit en volgend jaar parten.

3.3.1 Uitvoervolume

Ondanks een licht herstel van de groei zijn de vooruitzichten voor de uitvoer verre van florissant. De voor de export belangrijke Duitse economie groeit nauwelijks en ook de economische ontwikkeling in de Verenigde Staten sputtert. Bovendien is de koers van de euro ten opzichte van de dollar opgelopen, waardoor Nederlandse producten duurder worden ten opzichte van producten uit de dollarlanden. De voorlopende indicator van de buitenlandse handel wijst erop dat het herstel dat zich aanvankelijk leek af te tekenen niet doorzet. Dit betekent dat de uitvoerontwikkeling dit jaar waarschijnlijk gematigd zal blijven. De verwachting is dat het uitvoervolume van goederen, ongerekend energie, dit jaar $2\frac{1}{2}\%$ hoger uitkomt dan het jaar ervoor. Na de uitbundige groei in het jaar 2000 is dit het derde jaar op rij met een bescheiden groeicijfer. Vorig jaar kromp het uitvoervolume zelfs, wat sinds het midden van de jaren zeventig niet meer was voorgekomen. Pas volgend jaar zal de groei van de goederenuitvoer door de aantrekkende wereldhandel naar verwachting een wat robuustere omvang van $5\frac{3}{4}\%$ hebben.

Figuur 3.9 Indicator voor de uitvoer, 1974-2003^a

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en trendmatige niveau van de uitvoer. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de feitelijke groei hoger (lager) is dan de trendmatige groei.

Het sombere beeld voor de uitvoer van goederen wordt in de eerste plaats veroorzaakt door de matige ontwikkeling van de internationale conjunctuur. In de centrale projectie groeit de relevante wereldhandel naar verwachting dit jaar met $5\frac{1}{4}\%$, terwijl deze in de twee jaar ervoor zelfs met maar 2% per jaar groeide. In de tweede helft van de jaren negentig groeide de relevante wereldhandel jaarlijks gemiddeld met ongeveer 7%. In geval van een langdurige oorlog in Irak en grote terroristische aanslagen zal de groei van de (relevante) wereldhandel met name dit jaar waarschijnlijk aanzienlijk lager uitkomen (zie paragraaf 2.5).

De ontwikkeling van de relevante wereldhandel maskeert het verschil in ontwikkeling tussen goederengroepen. In de tweede helft van de jaren negentig groeide vooral de wereldhandel van ICT-producten sterk. Voor Nederland resulteerde dit in een sterke groei van de wederuitvoer van met name computers en mobiele telefoons. Ook werd de wederuitvoer gestimuleerd door het wegvallen van de binnengrenzen van de EU in 1993. Veel buitenlandse ondernemingen hebben destijds distributiecentra in ons land gevestigd. Vooral door deze twee aspecten was de wederuitvoer jarenlang de motor van de uitvoergroei.

Sinds het begin van deze eeuw is de ICT-markt ingestort, waardoor ook de wederuitvoer sterk is gedaald. Vorig jaar kromp het wederuitvoervolume zelfs met 4,2%. De verwachting is dat de handel in ICT-producten vanaf dit jaar wereldwijd weer gaat aantrekken en dat de verkoop van mobiele telefoons sterk gaat groeien. Een aanwijzing hiervoor is de wereldwijde afzet van halfgeleiders, een belangrijke indicator voor de ontwikkeling van de wederuitvoer. Halfgeleiders worden niet alleen gebruikt in computers, maar ook in auto's, televisies en andere elektronica. Deze producten vormen eveneens een belangrijk onderdeel van de wederuitvoer. Mede op basis van de aantrekkende afzet van halfgeleiders wordt verwacht dat de wederuitvoer dit jaar groeit met 6% en volgend jaar met $9\frac{3}{4}\%$. In twee jaar tijd neemt de groei van de wederuitvoer dus toe met ongeveer 16%. Hoewel een euro wederuitvoer slechts een gering bedrag (circa 10 eurocent) aan bruto toegevoegde waarde oplevert, leidt dit geraamde forse herstel van de wederuitvoer ertoe dat het BBP-volume uit dien hoofde volgend jaar bijna $\frac{1}{2}\%$ hoger uitkomt dan in 2002.

Het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen, ongerekend energie, zal dit jaar naar verwachting $\frac{1}{4}\%$ lager uitkomen dan vorig jaar. Voor het derde jaar op rij is er sprake van krimp. Naast de tegenvallende ontwikkeling van de relevante wereldhandel wordt de daling van de binnenslands geproduceerde uitvoer vooral veroorzaakt door de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse bedrijven. Deze zal naar verwachting dit en komend jaar verder verslechteren, vooral omdat de sterke prijsstijgingen van de afgelopen twee jaar nog vertraagd doorwerken.

Het sombere beeld geldt niet voor alle bedrijfstakken. De binnenslands geproduceerde uitvoer van chemieproducten stijgt naar verwachting dit en volgend jaar sterk. Dit komt doordat de productiecapaciteit van de chemie in Nederland wordt uitgebreid. Een groot deel van deze

capaciteit is bestemd voor de export. De metalelektro-industrie heeft het daarentegen moeilijk door de verslechterde prijsconcurrentiepositie en verplaatsing van productiecapaciteit van Nederland naar het buitenland. Wel kan de Nederlandse metalelektro-industrie dit jaar en komend jaar naar verwachting profiteren van de aantrekkende internationale markt voor halfgeleiders.

Een belangrijke determinant van de prijsconcurrentiepositie is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie. Vorig jaar zorgde een combinatie van sterk stijgende lonen en een matige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit voor een toename van de arbeidskosten per eenheid product met 4,3%, terwijl deze bij de concurrenten in het eurogebied met 2,5% stegen (zie tabel 3.9). Dit jaar zal de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse industrie gunstiger zijn, doordat de werkgelegenheid bij een stijgende industriële productie sterk afneemt. Hierdoor stijgen de arbeidskosten per eenheid product dit jaar naar verwachting minder sterk. Omdat de arbeidskosten van de euroconcurrenten zich naar verwachting nog trager ontwikkelen, blijft de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie verslechteren. Sinds 1997 zijn de arbeidskosten per eenheid product van Nederlandse industriële producten in 2003 ongeveer 9% meer gestegen dan die van de euroconcurrenten.

In de projectie voor volgend jaar dalen de Nederlandse arbeidskosten per eenheid product, vooral door het conjuncturele herstel van de arbeidsproductiviteit. Na zeven jaren zullen de Nederlandse arbeidskosten per eenheid product zich volgend jaar waarschijnlijk voor het eerst wat gunstiger ontwikkelen dan die van de concurrenten uit het eurogebied. Omdat deze ontwikkeling met enige vertraging doorwerkt in de afzetprijzen, die op hun beurt vertraagd doorwerken op de afzetontwikkeling, heeft deze gunstige ontwikkeling volgend jaar nog slechts een beperkte positieve invloed op de prijsconcurrentiepositie en de binnenslands geproduceerde uitvoer. Voor een merkbare verbetering van de uitvoerprestatie zullen de arbeidskosten per eenheid product zich enkele jaren achtereen gunstiger moeten ontwikkelen dan bij onze concurrenten.

Ten opzichte van de concurrenten buiten het eurogebied verslechtert de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie naar verwachting dit jaar fors. Anders dan bij de euroconcurrenten spelen hier ook wisselkoersfluctuaties een rol. Aan het einde van de jaren negentig werden de oplopende arbeidskosten per eenheid product nog gecompenseerd door de dalende koers van de euro ten opzichte van de dollar. Dit jaar zal de koers van de euro naar verwachting net als vorig jaar stijgen, wat het effect van de voor Nederland toch al ongunstige arbeidskostenontwikkeling verder versterkt. In de projectie voor volgend jaar is het wisselkoerseffect nihil, zodat de Nederlandse arbeidskosten per eenheid product zich dan gunstiger ontwikkelen dan die van de concurrenten buiten het eurogebied.

Omdat relatieve prijsverschillen vertraagd doorwerken op de binnenslands geproduceerde uitvoer, worden de effecten van de verslechterde prijsconcurrentiepositie van de afgelopen jaren nu pas goed zichtbaar. Dit jaar is het geraamde negatieve effect van de vertraagde relatieve-prijsontwikkeling op de binnenslands geproduceerde uitvoer zelfs ruim $4\frac{1}{4}\%$. Een dergelijk groot effect is zeker tien jaar niet meer voorgekomen.

Volgend jaar verslechtert de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van alle concurrenten naar verwachting nog steeds, maar aanzienlijk minder dan dit jaar. Verder trekt de groei van de wereldhandel in de projectie aan tot $7\frac{3}{4}\%$. De geraamde volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer is met $2\frac{1}{2}\%$ dan ook substantieel groter dan dit jaar. Wel blijft deze stijging fors achter bij de groei van de relevante wereldhandel, zodat de Nederlandse industrie opnieuw marktaandeel verliest.

Tabel 3.9 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 1998-2004							
	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %						
Nederland							
Loonsom per werknemer ^a	3,9	3,3	4,8	4,7	5,1	$4\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$
Arbeidsproductiviteit	2,5	1,9	4,7	- 0,2	0,8	$3\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$
Arbeidskosten per eenheid product	1,4	1,4	0,1	4,9	4,3	$\frac{1}{2}$	- $1\frac{3}{4}$
Euroconcurrenten							
Loonsom per werknemer ^a	2,1	2,8	3,3	3,1	3,3	3	$2\frac{1}{4}$
Arbeidsproductiviteit	3,2	2,3	4,6	- 0,4	0,8	$3\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Arbeidskosten per eenheid product	- 1,1	0,3	- 1,2	3,4	2,5	- $\frac{1}{4}$	- 1
Niet-euroconcurrenten							
Loonsom per werknemer ^a	3,9	2,7	3,6	2,2	2,8	$4\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$
Arbeidsproductiviteit	2,2	3,6	4,2	1,2	2,4	$2\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	2,4	- 4,6	- 11,3	2,0	4,3	$10\frac{1}{2}$	0
Arbeidskosten per eenheid product	- 0,8	4,0	12,0	- 0,9	- 3,7	- 8	- $\frac{3}{4}$
Alle concurrenten							
Loonsom per werknemer ^a	3,0	2,8	3,5	2,7	3,1	$3\frac{3}{4}$	3
Arbeidsproductiviteit	2,7	2,9	3,9	0,4	1,4	$2\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	1,3	- 2,1	- 5,4	1,0	2,2	5	0
Arbeidskosten per eenheid product	- 1,0	2,1	5,2	1,3	- 0,5	- 4	- 1

^a In nationale valuta.

3.3.2 Uitvoerprijzen

De prijzen van de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer, ongerekend energie, zullen dit jaar naar verwachting met 2% afnemen. Dit komt vooral door dalende invoerprijzen en doordat ondernemers interen op hun winstmarge. De arbeidskosten per eenheid product hebben daarentegen een opwaarts effect op de uitvoerprijzen. Ook in de afgelopen twee jaar leverden de

arbeidskosten al een positieve bijdrage aan de uitvoerprijs van Nederlandse producten, zodat moest worden ingeteerd op de winstmarge om nog enigszins concurrerend te blijven. Desalniettemin verslechterde de prijsconcurrentiepositie en dit jaar is dat naar verwachting in nog sterkere mate het geval. De wereldhandelsprijs daalt met 5½% in euro's namelijk nog sterker dan die van Nederlandse producten. Naast de kostenontwikkelingen wordt deze voor Nederland ongunstige ontwikkeling veroorzaakt door de oplopende euro-dollar koers.

Tabel 3.10 Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	5,0	12,3	0,9	- 2,0	2½	5¾
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	3,3	10,8	- 0,8	- 0,3	- ¼	2½
wederuitvoer	7,6	14,4	3,2	- 4,2	6	9¾
Relevant wereldhandelsvolume	5,1	10,7	2,2	1,9	5¼	7¾
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	- 1,8	0,1	- 3,0	- 2,2	- 5½	- 5¼
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer ^a						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	- 0,5	2,7	1,2	- 0,2	- 1¼	¼
Energiekosten	- 0,4	1,9	- 0,3	- 0,4	- ¼	- ¼
Arbeidskosten	0,1	0,6	2,2	1,8	½	- ¾
Bruto margeverbetering ^b	- 2,5	0,3	- 1,0	- 2,3	- 1¼	¾
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	- 2,5	5,5	2,2	- 1,1	- 2	0
Prijs wederuitvoer	- 1,3	5,5	0,4	- 1,3	- 2½	- ¼
Uitvoerprijs	- 2,0	5,5	1,4	- 1,2	- 2¼	- ¼
Relevante wereldhandelsprijs	- 1,1	7,4	0,6	- 3,0	- 5½	- ¼
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	1,4	1,9	- 1,6	- 1,9	- 3½	- ¼
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	- 2,1	- 5,4	0,7	2,4	6	0

^a Bijdragen in %-punt.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

Volgend jaar is de uitvoerprijsontwikkeling naar verwachting minder ongunstig voor de uitvoer van Nederlandse producten. De prijs van binnenslands geproduceerde uitvoer neemt weliswaar niet af, maar omdat de relevante wereldhandelsprijs naar verwachting ook amper daalt, verslechtert de prijsconcurrentiepositie veel minder dan dit jaar. Omdat de arbeidskosten per eenheid product door een gunstige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit teruglopen, is er ruimte voor ondernemers om hun winstmarge te verbeteren. Deze verbetert volgend jaar naar verwachting met ¾%-punt. Een nadeel van deze strategie is wel dat de groei van de in Nederland geproduceerde uitvoer opnieuw achterblijft bij die van de relevante wereldhandel. Naar verwachting zullen exporterende bedrijven er volgend jaar echter voor kiezen om marktaandeel te verliezen in ruil voor een wat hogere winstmarge.

3.3.3 Invoer

Het volume van de invoer van goederen neemt dit jaar naar verwachting met 3% toe. De ontwikkeling van de invoer weerspiegelt voor een belangrijk deel de ontwikkeling van de wederuitvoer. Deze goederen worden immers eerst ingevoerd in Nederland voordat ze worden geëxporteerd. Mede door het inzakken van de wederuitvoer kromp het invoervolume vorig jaar zelfs met 2,3%. Het herstel van de wederuitvoer dit jaar zal zich volgend jaar in versterkte mate voortzetten. Derhalve neemt de invoergroei volgend jaar nog wat verder toe, tot 5¼%.

De invoer van goederen wordt verder beïnvloed door de groei van de binnenlandse consumptie en de investeringen. Daarnaast speelt de ontwikkeling van relatieve prijzen een rol. Nederlandse producten zijn de laatste paar jaren flink in prijs gestegen ten opzichte van buitenlandse. Dit maakt het voordelig buitenlandse producten in te voeren voor het productieproces; er vindt imports substitutie plaats. Dit jaar is het verwachte substitutie-effect historisch gezien bijzonder groot door vertraagde doorwerking van de prijsstijgingen uit 2000 en 2001. Volgend jaar ontwikkelt de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie zich naar verwachting wat minder ongunstig dan dit jaar. De imports substitutie is dan ook waarschijnlijk iets kleiner, maar nog steeds fors.

De consumptieve bestedingen zullen naar verwachting licht groeien. Dit heeft dit jaar en volgend jaar een klein positief effect (respectievelijk ¾% en 2½%) op de invoer van consumptiegoederen. De investeringen leveren dit jaar nog een negatieve bijdrage, maar de verwachting is dat bedrijven volgend jaar in het licht van de iets aantrekkende conjunctuur weer iets meer zullen investeren. Door de imports substitutie is de invoerontwikkeling van consumptie- en investeringsgoederen positiever dan op grond van de ontwikkeling van de binnenlandse afzet verwacht zou mogen worden. Het invoervolume van consumptiegoederen neemt in dit en volgend jaar naar verwachting met ¾% en 4¼% toe. De invoer van investeringsgoederen neemt dit jaar naar verwachting met 1½% af, terwijl het volume in de projectie voor volgend jaar met 5% stijgt.

3.3.4 Betalingsbalans

In tegenstelling tot vorig jaar verandert het saldo op de goederenbalans, ongerekend energie, dit en volgend jaar naar verwachting weinig. De uitvoer stijgt weliswaar iets minder dan de invoer, maar hier staat een forse ruilvoetverbetering tegenover als gevolg van de appreciatie van de euro. Vorig jaar steeg het goederensaldo met 1,7 miljard euro, doordat de invoer veel sterker afnam dan de uitvoer. Dit laatste weerspiegelt het feit dat de Nederlandse economie zich toen relatief ongunstig ontwikkelde vergeleken met andere landen. De vraag naar Nederlandse exportproducten daalde daardoor minder dan de Nederlandse vraag naar buitenlandse producten. Een groeiend goederensaldo is dan ook geen goed teken voor de economische situatie van een land.

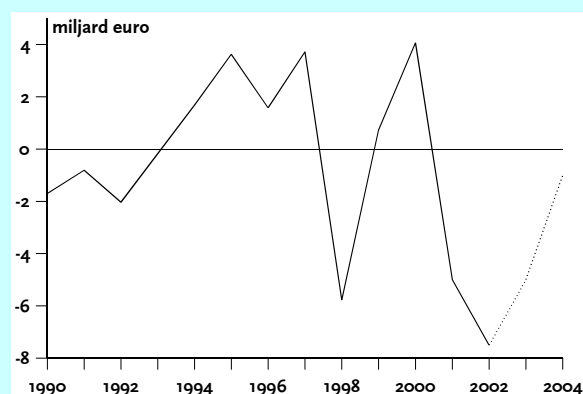
Nederlandse inkomsten uit het buitenland fluctueren sterk

De fluctuaties in het saldo primaire inkomens, de inkomens voortvloeiend uit arbeid en kapitaal, zijn de afgelopen 15 jaar toegenomen. Zowel het niveau van de inkomsten als dat van de uitgaven van Nederland is in die tijd bijna verdubbeld. Dit is deels een reflectie van de voortschrijdende globalisering van met name de financiële markten. De primaire inkomens van en naar het buitenland bestaan voor het grootste deel uit de rente- en dividendinkomsten die voortvloeien uit het bezit van buitenlandse aandelen en obligaties en de inkomsten uit directe investeringen in het buitenland. Deze laatste groep omvat uitgekeerde en ingehouden winsten en de rente op leningen. Voor Nederland is het saldo van de inkomsten uit buitenlandse aandelen en obligaties de laatste jaren negatief. Nederland betaalt meer dividend en rente dan het ontvangt. Voor het aandelenbezit is dit al de afgelopen 15 jaar het geval. Dit komt doordat het buitenlandse bezit aan Nederlandse aandelen groter is dan het Nederlandse bezit aan buitenlandse aandelen.

In de tweede helft van de jaren negentig zijn de directe investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland sterk toegenomen. Multinationals streefden door overnames naar marktverbreding en een dure dollar maakte investeringen in de Verenigde Staten aantrekkelijk. Aanvankelijk leidde dit ook tot een groeiende stroom inkomsten, waardoor het saldo primaire inkomens in de tweede helft van de jaren negentig over het algemeen positief was. Alleen in 1998 was er een negatief saldo door economische crises in Azië, Zuid-Amerika en Rusland. Na het jaar 2000 is de situatie drastisch veranderd. Sinds vorig jaar daalt de dollarkoers sterk, waardoor de winsten van de investeringen in de Verenigde Staten gerekend in euro's minder waard geworden zijn, en er moest de afgelopen twee jaar soms behoorlijk worden afgeboekt op de betaalde goodwill voor buitenlandse dochters.

Voor dit jaar en volgend jaar wordt verwacht dat het saldo primaire inkomens weer iets minder negatief zal zijn, mede omdat de internationale conjunctuur weer wat gaat aantrekken. Bovendien worden de reorganisatiekosten en afboekingen op goodwill naar verwachting kleiner. De positieve ontwikkeling van het saldo primaire inkomens heeft een gunstig effect op de ontwikkeling van het netto nationaal inkomen, het inkomen dat verdiend wordt door Nederlanders. Het nationaal product wordt berekend door het saldo primaire inkomens op te tellen bij het binnenlands product. Om het reële nationaal inkomen te bepalen, moet vervolgens nog worden gecorrigeerd voor de ontwikkelingen van de ruilvoet. Als de ruilvoet stijgt, nemen de bestedingsmogelijkheden van Nederlanders in reële termen ten opzichte van buitenlanders toe. Ook de ruilvoet verbetert naar verwachting dit en volgend jaar. Door de positieve ontwikkelingen van het saldo primaire inkomens en de ruilvoet groeit het nationaal inkomen dit jaar en komend jaar in reële termen naar verwachting met respectievelijk 2% en 2¾%. Deze groeicijfers zijn aanmerkelijk groter dan die van het BBP-volume.

Ontwikkeling saldo primaire inkomens, 1990-2004

De toename van het goederensaldo was de afgelopen twintig jaar bijvoorbeeld erg groot in 1981 en 1993. Dit waren voor Nederland juist jaren van economische teruggang. Het dienstensaldo vertoont dit jaar en volgend jaar naar verwachting eveneens een stijgende tendens. Ook hier spelen de ruilvoetontwikkeling en de in vergelijking met andere landen lage economische groei in Nederland de belangrijkste rol. De energiebalans vertoont zowel dit als volgend jaar naar verwachting een negatief saldo van ongeveer 1 miljard euro, wat veroorzaakt wordt door de naar verwachting stijgende olieprijs.

In tegenstelling tot het saldo op de goederen- en dienstenbalans is het geraamde saldo van de primaire inkomens dit jaar negatief. Vergeleken met vorig jaar is het verschil tussen de inkomende en uitgaande betalingen wel minder groot en voor volgend jaar wordt een verdere verbetering verwacht, hoewel ook dan het saldo nog negatief blijft. Het ongunstige beeld is vooral te wijten aan tegenvallende inkomsten uit buitenlandse investeringen van Nederlandse bedrijven. Deze inkomsten zorgen sinds de tweede helft van de jaren negentig voor sterke fluctuaties in het saldo primaire inkomens (zie kader).

Ook het saldo van de secundaire inkomensoverdrachten is dit en komend jaar naar verwachting negatief. Dit is al sinds 1976 het geval en het verschil wordt steeds nadeliger voor Nederland. Een groot deel van de secundaire inkomensstromen bestaat uit ontvangsten van en afdrachten aan de Europese Unie. Nederland is één van de rijkere landen binnen de EU en is de laatste jaren een netto betaler.

De resultante van deze ontwikkelingen is dat het saldo op de lopende rekening dit jaar naar verwachting netto ongeveer 5 miljard toeneemt ten opzichte van vorig jaar. Voor volgend jaar wordt er een toename van 4¼ miljard verwacht. Geschaald naar het bruto binnenlands product is het saldo voor dit jaar en volgend jaar respectievelijk 3¾% en 4½%.

3.4 Bedrijven

Onder invloed van het verwachte herstel van de voor ons land relevante wereldhandel neemt het groeitempo van het productievolumen van bedrijven dit jaar enigszins toe van 0,0% vorig jaar tot ¾% dit jaar. Voor volgend jaar wordt een productiegroei van 2% verwacht. Productiegroei in de industrie blijft dit jaar nog uit. Vooral de metaalektro-industrie heeft nog moeite zich te herstellen van de forse terugval van de productie in 2002. Volgend jaar zal de industriële productie wel substantieel kunnen toenemen. De winstgevendheid zal dit jaar nog niet verbeteren, maar voor volgend jaar ligt wel enig winstherstel in het verschiet. De arbeidsproductiviteit in de marktsector trekt naar verwachting krachtig aan. Vooral volgend jaar neemt de arbeidsproductiviteit in de raming sterk toe, doordat de productie substantieel stijgt bij een nog krimpende werkgelegenheid. Het volume van de bedrijfsinvesteringen daalt nog in de projectie voor dit jaar, al is de daling geringer dan die van vorig jaar. Onder invloed van de verwachte verdere opleving van de economie zal aan de daling van de investeringen van bedrijven volgend jaar een einde komen.

3.4.1 Productie

Het aarzelende conjunctuurherstel dat voor dit jaar wordt voorzien, komt tot uiting in groeierstel van het productievolume van bedrijven van 0,0% vorig jaar tot ¾% dit jaar. De oorzaak hiervan is vooral de oplevende buitenlandse vraag naar goederen en diensten. De afzet van binnenslands geproduceerde goederen naar het buitenland blijft nog onder druk staan vanwege de scherpe concurrentie van buitenlandse aanbieders op de belangrijkste afzetmarkten.

Tabel 3.11 Productievolume ^a bedrijven, 2000-2004						
	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Landbouw	10,3	- 1,7	- 2,2	0,9	- 1	2
Industrie excl. aardolie	58,9	4,9	0,0	-1,9	¼	2
w.o. Metalelektro-industrie	20,0	8,1	- 1,4	- 5,2	- ¼	2¼
Chemische industrie	10,1	6,1	2,9	2,8	2	2½
Energie	20,4	0,6	6,0	0,4	2¾	- 1¾
Bouwnijverheid	23,2	3,5	2,2	- 1,0	¾	¼
Tertiaire diensten	204,7	4,0	1,2	- 0,1	½	2½
w.o. Handel en reparatie	51,2	4,6	0,2	- 0,3	- ¼	2
Transport	18,3	1,7	- 1,3	0,9	1	3
Post en telecommunicatie	9,5	20,7	8,8	3,3	3	4¼
Uitzendbranche ^b	11,0	2,2	- 0,1	- 1,6	¼	3
Overige tertiaire diensten ^c	60,3	4,9	2,8	- 0,6	¾	2¾
Zorg	30,4	2,2	2,1	5,5	1¾	¾
Totaal bedrijven	333,7	3,8	1,1	0,0	¾	2
Marktsector ^d	262,1	4,4	0,8	- 0,7	¼	2½
w.o. ICT-sector	23,0	15,7	4,0	-2,0	½	3¾

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten.
^b Inclusief huishoudelijke diensten.
^c Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.
^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

Voor de marktsector is het groeierstel wat markanter (van -0,7% vorig jaar naar ¼% dit jaar), maar de groei blijft bescheiden. De oorzaak van deze verschillen is vooral gelegen in de productie-ontwikkeling van de bedrijfstak zorg, waar beleidsintensivering ter bestrijding van de wachtlijstproblematiek vorig jaar een groei-impuls gaven en voor dit jaar weer een lagere groei wordt verwacht. Binnen de marktsector groeien de energiesector, de bouwnijverheid en de tertiaire diensten dit jaar meer dan gemiddeld. De oorzaken hiervan lopen uiteen van een veronderstelde terugkeer naar normale, lagere temperaturen (energie), een toename van de overheidsinvesteringen in grond-, weg- en waterbouw (bouw) tot herstel van de vraag naar zakelijke dienstverlening (tertiaire diensten). De industrie heeft nog moeite zich te herstellen

van de productiedaling van vorig jaar, die vooral in de metaalektro-industrie dramatisch was. Voor deze industrietak blijft het beeld ook dit jaar nog somber vanwege voortgaand verlies van marktaandeel aan buitenlandse concurrenten en verplaatsing van productie naar landen met lagere arbeidskosten.

Voor volgend jaar wordt een verder aantrekken van de productiegroei van de marktsector verwacht, naar 2½% op jaarbasis. Dit is het gevolg van een verdere opleving van de buitenlandse vraag naar goederen en diensten en van groeiherstel van de binnenlandse consumptieve bestedingen. Tabel 3.11 biedt een overzicht van de verwachte volume-ontwikkeling van de productie in de verschillende bedrijfstakken.²

Industrie

Voor de industrie wordt dit jaar nauwelijks groei voorzien. Weliswaar verbetert de situatie in vergelijking met vorig jaar, waarin de productie met bijna 2% afnam, maar een substantiële groei van het productievolume zal naar verwachting pas volgend jaar volgen.

Voor de metaalektro-industrie was vorig jaar een zeer slecht jaar met een productiedaling van ruim 5%. Sinds 1977 is een dergelijke afname niet meer voorgekomen. Vooral in de elektrotechnische industrie was de daling aanzienlijk (10%). De oorzaken hiervan zijn zowel de aanhoudende malaise bij de afzet van ICT-producten als de relatief hoge arbeidskosten, waardoor productie van minder ingewikkelde producten als gloeilampen, huishoudelijke apparaten en het bulksegment van de halfgeleiders werd verplaatst, onder andere naar de toekomstige EU-lidstaten in Oost-Europa. Ook in de overige branches van de metaalektro-industrie daalde vorig jaar de productie, met 3 à 4%. Dit jaar zal in de elektrotechnische industrie het proces van productieverplaatsing naar landen met lagere arbeidskosten naar verwachting nog doorgaan. Het verwachte herstel van de afzet van ICT-producten (computers en mobiele telefoons) zal de productiedaling niettemin dempen, tot zo'n 2%. Voor volgend jaar wordt in deze branche herstel van de productiegroei voorzien.

Voor de metaalproducten- en machine-industrie tekent zich een sneller herstel af. De binnenlandse afzet draagt hieraan bij doordat het verbruik van halffabrikaten naar verwachting zal stijgen, terwijl de voorraadintering bij afnemers zal eindigen. De aantrekkende marktgroei in het buitenland biedt verdere mogelijkheden tot groei, al zal voortgaand marktverlies aan concurrenten vermoedelijk niet kunnen worden voorkomen.

Bij de auto-industrie blijft de productiegroei dit jaar waarschijnlijk beperkt; voor volgend jaar zijn de perspectieven gunstiger. Voor producenten van vrachtauto's zijn er dit jaar al goede afzetmogelijkheden doordat de wereldhandel versnelt waardoor meer vervoerscapaciteit gevraagd wordt, zowel in binnen- als buitenland. Daarbij komt dat deze industrie een goede

² Meer gedetailleerde bedrijfstakgegevens staan in bijlagen C en D.

uitgangspositie heeft met een sterk concurrerend kwaliteitsproduct. De personenautoproductie daarentegen zal dit jaar naar verwachting hinder ondervinden van de overgang naar een nieuwe productielijn, die voor volgend jaar juist groeiherstel belooft. Bij de overige transportmiddelen-industrie ondervindt de scheepsbouw steeds meer hinder van buitenlandse, gesubsidieerde concurrentie. Sinds het laatste kwartaal van vorig jaar zijn in de Europese Unie productiesubsidies toegestaan als antwoord op de dumpingpraktijken van werven in Zuidoost-Azië. Schoorvoetend heeft de Nederlandse overheid voor dit jaar ook steun toegezegd, voor een bedrag van 60 mln euro. Mede hierdoor en door kwaliteit en specialisatie kan de scheepsbouw zich nog redelijk handhaven.

Ondanks de economische malaise en de geringe wereldhandelsgroei behaalde de chemie vorig jaar nog een productiegroei van 2,8%. Dit kwam vooral doordat de export, ongeveer driekwart van de totale afzet, flink toenam. De exportgroei van petrochemicaliën en primaire kunststoffen herstelde zich van de lage groei in 2001. Door het in gebruik nemen van een nieuwe ethyleenkraker in Terneuzen is de totale productiecapaciteit van ethyleen in Nederland fors gestegen. Ook de buitenlandse vraag naar eindproducten zoals verf, cosmetica en materialen van kunststof steeg flink. De uitvoer van farmaceutische producten en grondstoffen stagneerde daarentegen, onder andere door vertragingen bij de ontwikkeling en goedkeuring van nieuwe geneesmiddelen. De binnenlandse vraag naar chemische grondstoffen en naar halffabrikaten zoals bouwmaterialen van kunststof nam vorig jaar iets af.

De groei van het export- en productievolume zal zich ook dit jaar en volgend jaar voortzetten door verdere capaciteitsuitbreidingen in de basischemie en door de aantrekkende buitenlandse vraag. Zo zal dit jaar in Rotterdam een nieuwe grootschalige productie-eenheid voor primaire kunststoffen in gebruik worden genomen. Verdere inkrimping van de binnenlandse markt door een mogelijk tegenvallende afzet van halffabrikaten wordt niet voorzien. Toch blijven er nog veel onzekerheden, met name op het gebied van de internationale ontwikkelingen. De chemische industrie is hiervoor gevoelig, ook al is de winstgevendheid van de basischemie minder afhankelijk van het niveau van de prijs van ruwe olie dan men wellicht zou denken (zie kader).

De voedingsmiddelenindustrie is vorig jaar nauwelijks gegroeid. In het kielzog van de contractie van de dierlijke landbouw was er sprake van een krimp in de zuivel-, de vlees- en de veevoerindustrie. De onderdelen van de voedingsmiddelenindustrie die niet of minder afhankelijk zijn van de Nederlandse landbouw alsmede de dranken- en tabaksindustrie lieten een kleine groei zien. Die groei was vooral gebaseerd op een toename van de uitvoer.

Bijdrage ICT-sector aan economische groei onder druk

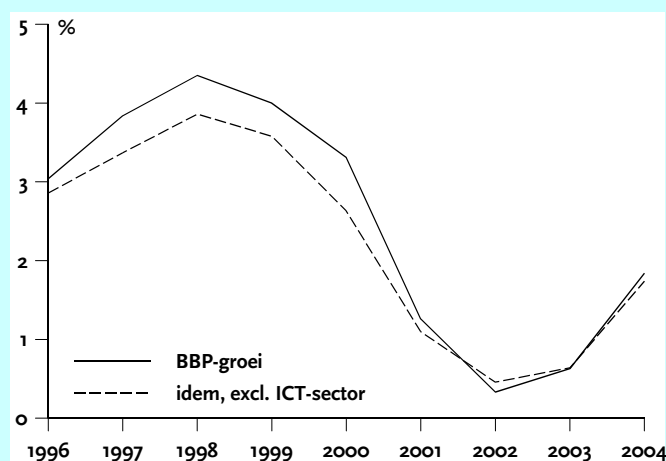
Jarenlang profiteerde de Nederlandse economie van de gunstige ontwikkelingen in de Nederlandse ICT-sector. Ondanks zijn geringe omvang nam de sector gemiddeld genomen bijna een vijfde deel van de groei van het BBP in de periode 1996-2000 voor zijn rekening. Daarna is de bijdrage fors afgenomen. Vorig jaar was deze zelfs negatief door de lagere productie van de ICT-sector. Wereldwijd lijken de hoogtijdagen van de ICT-sector voorbij, maar aan de einder gloort de zon alweer. Weliswaar zal de toekomstige groei naar verwachting niet meer zo uitbundig zijn, maar een groei die boven het gemiddelde van het bedrijfsleven uitkomt is zeker mogelijk.

De tweede helft van de jaren negentig waren uitzonderlijk, omdat de sector flink kon profiteren van de opkomst van het ICT-gebruik. Een groeiend aantal bezitters van mobiele telefoon- en internetaansluitingen en het groeiend gebruik ervan zorgden voor een sterke omzetstijging bij de telecomsector. Daarnaast moesten bedrijven zich voorbereiden op mogelijke problemen rond de millenniumwisseling en de invoering van de euro. Dit alles stuwde de vraag naar ICT-producten en diensten sterk op.

In de nieuwe eeuw veranderde het beeld snel. De terugval in economische groei deed de vraag naar ICT sterk afnemen. Door het hoge niveau van (vervangings)investeringen in de voorliggende periode en verzadigingseffecten bij consumenten is de behoefte aan nieuwe ICT-producten en -diensten op dit moment niet groot. Nederland wordt bovendien dubbel getroffen vanwege het grote aandeel van ICT-producten in de wederuitvoer. Aangezien veel ICT-producenten Nederlandse distributiecentra en logistiek gebruiken om producten over Europa te verspreiden, mist Nederland door het fors terugvallen van deze handel ook de opbrengsten hiervan. Ruwe berekeningen duiden erop dat het in 2002 zou gaan om een verlies van circa 0,15%-punt BBP-groei.

De verwachtingen voor de middellange termijn blijven echter gunstig. De technische mogelijkheden op ICT-gebied zijn nog lang niet uitontwikkeld. Vooral bij datacommunicatie en beveiligingssoftware is naar verwachting nog veel mogelijk. Hiernaast bieden toepassingen van bestaande ICT-producten nog volop mogelijkheden voor productiviteitswinsten bij Nederlandse bedrijven.

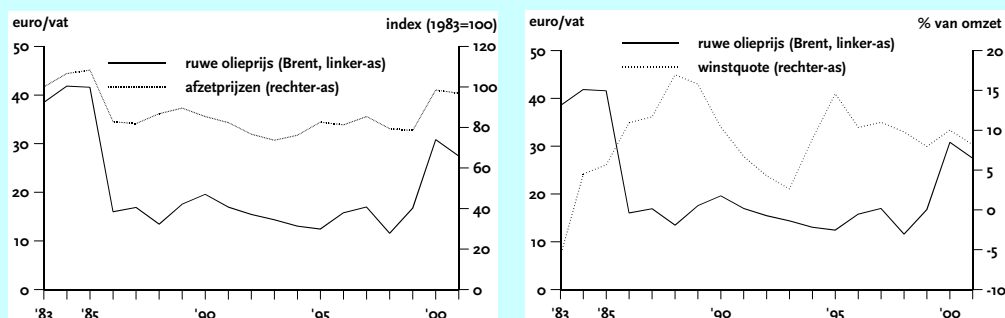
Ontwikkeling BBP in- en exclusief ICT-sector, 1996-2004

Winst basischemie sterk bepaald door andere factoren dan olieprijs

De belangrijkste grondstof voor de basischemie is nafta, een direct product van ruwe aardolie. De ontwikkeling van de olieprijs is met grote onzekerheden omgeven. Wat zijn de repercussies van olieprijsveranderingen op de prijs- en winstontwikkeling van de basischemie? De ontwikkelingen uit het verleden geven enkele aanknopingspunten.

Olieprijzen en prijs- en winstontwikkeling in de Nederlandse basischemie, 1983-2001

De olieprijs heeft een duidelijke invloed op de prijs van de basischemie (linker figuur). De heftige schokken in de olieprijs in 1985-1986 en 2000 leidden tot een overeenkomstig prijsverloop, maar meer gedempt onder de invloed van andere kostencomponenten (het kostenaandeel van olieproducten is circa 15%). De stabiele olieprijsen gedurende 1987-1999 leidden tot stabiele chemieprijzen. Hogere olieprijsen leiden ook tot lagere winst, wegens onvolledige doorberekening van de olieprijs en minder vraag naar chemieproducten. Toch is de invloed op de winstquote^a nauwelijks zichtbaar (rechter figuur). Kennelijk worden de winsten van de basischemie ook sterk door andere factoren bepaald, zoals de wereldconjunctuur en de bouw van nieuwe en efficiëntere chemiecomplexen.

^a Met de winstquote wordt hier het overig inkomen bedoeld als percentage van de bruto productiewaarde.

Ook dit jaar en volgend jaar zullen de groeicijfers van de bedrijven die tot de voedings- en genotmiddelensector worden gerekend bescheiden zijn. Enerzijds zal de stagnatie in de dierlijke landbouw haar stempel blijven drukken op de zuivel-, vlees- en veevoerbranches. Anderzijds bemoeilijken marktverzadiging en geringe inkomensgroei in de belangrijkste afzetlanden een serieuze expansie van de bedrijven die geen last hebben van de perikelen in de binnenlandse landbouw. Bovendien zal de lage dollar een drukkend effect op de uitvoer uitoefenen, vooral op die van de drankensector.

De ontwikkelingen in de overige industrieën, zoals de grafische industrie en de textiel- en meubelindustrie, worden voor een belangrijk deel bepaald door de conjunctuur. Pas volgend jaar wordt voor deze sectoren groeiherstel verwacht. De grafische industrie heeft daarnaast te kampen met structurele problemen zoals de continue daling van dagbladoplagen, en met de overgang van “papieren” naar elektronische producten. De textielindustrie en de meubelproducenten worden gehinderd door toenemende internationale concurrentie op de

binnenlandse markt, waardoor het marktaandeel van de concurrerende invoer van consumptiegoederen toeneemt ten koste van de afzet uit binnenlandse productie. De verkopen van de houtindustrie aan de meubelindustrie nemen daardoor af. Door de vraag van de bouwnijverheid zal de binnenlandse afzet van de bouwmaterialenindustrie dit jaar evenals volgend jaar kunnen toenemen. Het omzetvolume in de papier- en kartonwarenindustrie is vorig jaar gedaald, vooral door een afname van de uitvoer. Voor dit jaar wordt enig herstel verwacht door een stijging van de binnenlandse afzet. Dit herstel zet zich in de raming voor volgend jaar sterker voort.

Bouw

Na de zeer forse productietoename in de jaren 1997-2001, nam de bedrijvigheid in de bouw vorig jaar af. Hiermee is een periode ten einde gekomen waarin de bouwnijverheid op de top van de capaciteit werkte en schaarste ontstond aan materieel, materialen en werknemers. De forse stijging van de investeringen in bedrijfsgebouwen en de toename van projecten in de grond-, weg- en waterbouw (GWW) waren verantwoordelijk voor de hausse. De sterke groei van de investeringen in gebouwen ging ten koste van de woningbouw, waardoor de toename hiervan beperkt bleef. De teruglopende conjunctuur heeft geleid tot een verminderde vraag naar bedrijfsgebouwen en bepaalde GWW-werken, zoals bekabeling. De bouwnijverheid reageert met een zekere vertraging op veranderingen in het economisch klimaat vanwege de lange doorlooptijd van bouwkundige projecten. Dankzij de GWW-investeringen van de overheid is de productiedaling vorig jaar beperkt gebleven.

Voor dit jaar wordt een lichte opleving verwacht. Dit is vooral te danken aan de overheid die meer uitgeeft aan GWW-projecten. De afname van de bouw van bedrijfshuisvesting leidt ertoe dat meer geïnvesteerd wordt in woningbouw. Hierdoor blijft per saldo de groei in de burgerlijke en utiliteitsbouw beperkt. Volgend jaar zal de bedrijvigheid van de bouw nauwelijks meer toenemen. Het aflopen van een aantal grote projecten leidt tot een daling van het bouwvolume in de GWW, terwijl de investeringen in bedrijfsgebouwen naar verwachting verder af zullen nemen in reactie op de toename van de leegstand. Hiertegenover staat een stijgende productie van nieuwbouwwoningen en een groei bijdrage van de renovatie-activiteiten van woningcorporaties. Tenslotte zal naar verwachting de versnelling van de economische groei leiden tot een verhoging van de consumentenuitgaven aan woningverbetering en -onderhoud.

Tertiaire diensten

Het aarzelend karakter van het voor dit jaar verwachte economische herstel weerspiegelt zich ook in een geringe stijging van het productievolume van de tertiaire dienstverlening ($\frac{1}{2}\%$). Voor volgend jaar wordt een substantiëlere stijging verwacht, van $2\frac{1}{2}\%$.

Prijsverlaging na de bouwenquête?

De parlementaire enquêtecommissie Bouwnijverheid heeft vorig jaar inzicht gegeven in een diepgeworteld gebruik van illegale afspraken in het vooroverleg bij aanbestedingen van bouwprojecten. Het onderzoek richtte zich vooral op de grond-, weg- en waterbouwsector, maar stuitte ook op soortgelijke afspraken in andere sectoren van de bouw (installatie, beton). Tijdens de openbare verhoren gaven bouwondernemers een kijkje in de keuken van het vooroverleg: vernuftige systemen van marktverdeling, prijszetting en het vastleggen van onderlinge vergoedingen. De vraag is of, en zo ja, in welke mate de prijs van aanbestedingen in de toekomst zal dalen. Het antwoord op deze vraag is nog niet eenduidig te geven.

In de eerste plaats is de vraag in welke mate de afspraken tot prijsverhogingen hebben geleid, nog niet goed te beantwoorden. Het bestaan van een illegaal boekhoudsysteem geeft op zich al aan, dat dit systeem lucratief moet zijn geweest voor de bouwbedrijven. De onderlinge concurrentie tussen bouwbedrijven blijft hierbij groot, maar de voordelen hiervan komen niet ten gunste van de opdrachtgever in de vorm van lagere aanbestedingsprijzen. De enquêtecommissie heeft op basis van de Bos-boekhouding becijferd, dat het boekhoudsysteem tot een prijsverhoging van bijna 9% kan hebben geleid. De Commissie wijst erop, dat dit getal gezien de beperkte steekproef niet zonder meer mag worden geëxtrapoleerd. Bovendien is dit cijfer gebaseerd op het verschil tussen de laagste inschrijfprijs van de kartellenden en de prijs waarvoor een buitenstaander de opdracht wist te verwerven. Hierdoor wordt mogelijk onvoldoende rekening gehouden met anticiperend gedrag bij de eerste inschrijving. De hoogte van de inschrijfprijs geeft ook de mate aan waarin een bouwonderneming de opdracht wil verkrijgen, en hoeft daarom niet direct verband te houden met de werkelijke bouwkosten.

In het afgelopen jaar zijn de aanbestedingsprijzen in bepaalde segmenten gedaald. Deze daling mag echter niet geheel aan de dreiging van de gevolgen van de parlementaire enquête worden toegeschreven. De huidige economische situatie laat ook de GWW-sector niet onberoerd. Na jarenlang op topcapaciteit te hebben geproduceerd verlaagt ook deze sector de prijzen vanwege minder orders.

Een ander onzeker aspect is in welke mate bouwondernemers hun vertrouwd gebruik van afspraken tijdens vooroverleg loslaten. Het belangrijkste mededingingsinstrument om illegale afspraken tegen te gaan is het opleggen van hoge boetes (tot 10% van de jaaromzet). Zowel de Nederlandse Mededingingsautoriteit als het Openbaar Ministerie hebben hun onderzoeken nog niet afgerond. Al is het bewijs al wel door de enquêtecommissie geleverd, de praktijk moet nog uitwijzen in hoeverre en in welke mate sancties worden opgelegd.

Voorlopig blijft dan ook grote onzekerheid bestaan over de structurele prijsverlaging als gevolg van het bestraffen van illegale afspraken. Gelet op de focus van het onderzoek op de GWW-sector zullen eventuele sancties vooral neerslaan in die sector. De overheid is hier de belangrijkste opdrachtgever en profiteert direct van een prijsverlaging. Gegeven de grote onzekerheden is in de huidige centrale projectie voorsnog afgezien van een structureel prijsverlagend effect van de bouwenquête.

In de horeca nam de afzet in volumetermen vorig jaar af. Dit was ook in 2001 al het geval door een terugval in het bezoek van buitenlandse toeristen. Vorig jaar was het vooral de Nederlandse consument die het liet afweten. De onzekere economische en politieke situatie, de beperkte koopkrachtstijging en de commotie over de prijsverhogingen in de horeca hebben de afzet van

de horecasector negatief beïnvloed. Het, in vergelijking met 2001, redelijk herstelde buitenlandse toerisme voorkwam een nog grotere productiedaling. Vooral Duitsers bezochten ons land weer vaker. Herstel van het toerisme vanuit de Verenigde Staten bleef echter nog uit.

Verwacht wordt dat de horeca-afzet zich dit jaar en volgend jaar weer enigszins zal herstellen, vooral door een meer gematigd prijsbeleid. De inflatiecijfers van het CBS voor januari van dit jaar laten zien dat de gebruikelijke prijsverhogingen aan het begin van het nieuwe jaar lager zijn dan die van vorig jaar. Gegeven de internationale spanningen zullen meer toeristen van andere continenten een bezoek aan Europa voorlopig nog uitstellen. Voor de duurdere hotels is het wegblijven van met name Amerikanen een tegenvaller.

De afzet van de andere onderdelen van de niet-zakelijke commerciële dienstverlening (zoals de recreatiesector en de overige dienstverlening van bijvoorbeeld kappers) nam vorig jaar in volumetermen nog enigszins toe. De sportvereniging en de kapper horen meer dan café- en restaurantbezoek tot de 'vaste uitgaven' en hierop wordt minder snel bezuinigd, al waren de prijsstijgingen ook in deze sectoren bovengemiddeld. Ook theaters, concertzalen en bioscopen hebben een redelijk goed jaar achter de rug, vooral dankzij de ruime belangstelling voor zogenaamde 'dance'-evenementen, musicals en een aantal kassuccessen bij de speelfilms. Omdat de consument niet zo snel geneigd is op deze diensten te bezuinigen, wordt voor de komende jaren, in lijn met de bescheiden koopkrachtontwikkeling, nog uitgegaan van een geringe afzetgroei.

Voor de uitzendbranche was vorig jaar, net als 2001, teleurstellend. De krapte op de arbeidsmarkt trof de uitzendbranche feitelijk dubbel. Enerzijds was er minder aanbod van uitzendkrachten vanwege de concurrentie van vacatures met een vast dienstverband. Anderzijds hielden bedrijven personeel langer vast dan op basis van een efficiënte bedrijfsvoering verwacht mocht worden, om maar verzekerd te zijn van geschikte arbeidskrachten voor het geval de economie weer zou aantrekken. Deze arbeidsbuffer zorgt ervoor dat bedrijven bij conjunctuurherstel in eerste instantie kunnen volstaan met hun eigen personeel en minder snel een beroep hoeven doen op de uitzendbureau's. Nu intussen een flinke arbeidsuitstoot plaats heeft, zal naar verwachting eind dit jaar, begin volgend jaar de vraag naar uitzendwerk, vooruitlopend op een verder conjunctuurherstel, weer aantrekken. Knelpunten bij het aanbod van uitzendkrachten zullen zich in veel mindere mate voordoen dan in de afgelopen jaren vanwege de stijging van het aantal werkzoekenden. Voor detachering, waarbij het gaat om uitzendwerk voor langere tijd, wordt pas in de loop van volgend jaar herstel voorzien.

Ook voor de handel- en reparatiesector was 2002 een moeilijk jaar. Groot- en detailhandel hadden last van de stagnerende economie. Ook de autohandel had een vrij slecht jaar, hoewel de autoverkopen vorig jaar uiteindelijk minder afnamen dan aanvankelijk werd gedacht door anticipatie-aankopen vanwege de afschaffing van premies voor energie-zuinige auto's (zie ook

het kader in paragraaf 3.2.4). Voor dit jaar wordt voor de verkopen van nieuwe personenauto's nog geen herstel voorzien. De anticipatie-aankopen van vorig jaar en de verwachte stijging van de aanschafkosten als gevolg van Europese concurrentie-bevorderende wetgeving zijn hiervoor de redenen. De Europese verordening is ingegaan op 1 oktober vorig jaar en kent een overgangsregeling tot 1 oktober van dit jaar voor reeds aangegane overeenkomsten. Als gevolg van de liberalisatie van de automarkten zullen de zogenaamde af-fabriek prijzen binnen de lidstaten min of meer dezelfde worden. Voor Nederland zijn deze prijzen in het verleden door producenten relatief laag gehouden ter compensatie van onze relatief hoge belastingen (BPM en BTW). Verwacht wordt daarom, dat de uniformering van de autoprijzen af-fabriek voor Nederland een stijging van de invoerprijzen zal inhouden, van circa 5%. Dit heeft een opwaarts effect op de inflatie van 0,1 à 0,2%-punt.

Ook vorig jaar presteerde de telecommunicatiesector weer goed. Net als in voorgaande jaren waren de ontwikkelingen op de markt voor mobiele communicatie grotendeels verantwoordelijk voor de bovengemiddelde groei van de gehele sector. De groei werd hier niet zozeer bereikt door een toename van het aantal aansluitingen, maar vooral doordat per aansluiting meer werd gebeld. De markten voor vaste communicatie en het postverkeer groeiden vorig jaar ook, maar duidelijk minder uitbundig dan het mobiele telefoonverkeer.

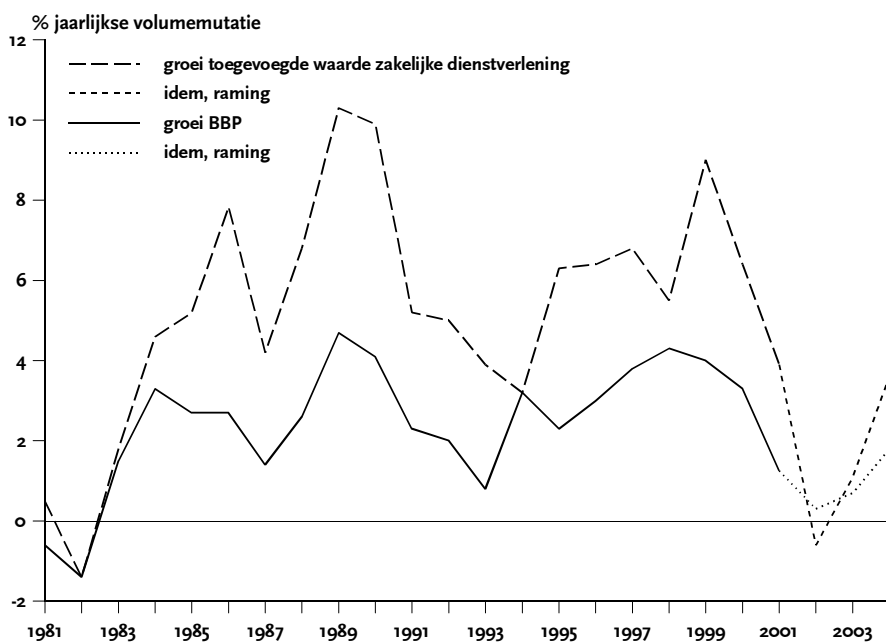
De groei van het datacommunicatie-verkeer zal dit jaar en volgend jaar vermoedelijk bepalend zijn voor een voortzetting van de groei. Enerzijds zorgt de verdere toename van het aantal breedbandige aansluitingen (ADSL, kabel) voor een groter volume internetverkeer over het vaste netwerk. Anderzijds zal een verdere opkomst van het mobiele dataverkeer tot een continuering van de groei leiden in de markt voor mobiele communicatie.

Bij banken en verzekeraars was vorig jaar sprake van een lichte daling van de productie in volumetermen. Dankzij hogere prijzen kon de toegevoegde waarde van de sector toch nog toenemen. Bij het bankwezen liet alleen de rentemarge een licht positieve volumegroei zien. Zowel de markt voor spaargelden, (hypothecaire) leningen als het betalingsverkeer droegen bij aan de groei van de rentemarge. Afnemende volumes in het deviezen- en effectenverkeer en in de emissie-markt zorgden per saldo voor een kleine volumedaling van de productie van het bankwezen. De verzekeraars ontvingen vorig jaar weliswaar meer premie-inkomsten, maar daar stonden toegenomen schadeclaims tegenover.

Het beeld voor 2003 en 2004 zal vermoedelijk niet wezenlijk afwijken van dat van vorig jaar. Zo zullen vanwege de hoge uitkeringen in 2002 de verzekeringspremies naar verwachting dit jaar weer aanzienlijk stijgen (bij een lichte volumegroei van het aantal polissen). Ook in het bankwezen zullen prijseffecten vermoedelijk weer domineren. Als het beursklimaat verbetert, zal ook het productievolume weer kunnen groeien door een toename van de provisie-inkomsten.

Sinds 1984 kon de zakelijke dienstverlening sneller groeien dan de rest van de Nederlandse economie (zie figuur 3.10). Dit gebeurde deels doordat andere bedrijven bestaande interne diensten van de zakelijke dienstverlening gingen betrekken (outsourcing), en deels door de ontwikkeling van nieuwe soorten van dienstverlening. De sterke structurele groei leidde tot toetreding van veel kleine bedrijven in de zakelijke dienstverlening. Veel daarvan waren éénpersoonsbedrijven, de zogenoemde zzp-ers (zelfstandigen zonder personeel).

Figuur 3.10 Procentuele volumemutatie productie zakelijke dienstverlening en binnenlands product, 1981-2004

De stagnatie bij de zakelijke dienstverlening in het afgelopen jaar heeft een conjunctureel en een structureel aspect. Het conjuncturele aspect komt hierin tot uiting, dat afnemers bezuinigen op kosten voor adviseurs en ICT-ontwikkeling die op korte termijn niet-essentieel worden geacht. Het jaar 2002 markeert ook een verandering van mogelijk meer blijvende aard, namelijk de overgang van een verkopersmarkt naar een kopersmarkt. In tegenstelling tot wat jaren het geval was, is marktgroei in de zakelijke dienstverlening niet langer het goudgerand mechanisme dat voor iedere nieuwkomer een plaats garandeert, ongeacht diens productiviteit of innovativiteit. De concurrentie in de bedrijfstak verscherpt. Marginale bedrijven krijgen het moeilijker, wat vorig jaar tot uiting kwam in een stijging van het aantal faillissementen met een derde, tot 1200. De keerzijde hiervan is dat dit op termijn ten goede zal komen aan de productiviteitsontwikkeling in de branche vanwege de vergroting van mededinging en productieschaal. De veelheid van kleine toetreders heeft de algehele productiviteitsgroei van de

zakelijke dienstverlening gedrukt.³ Dit jaar en volgend jaar zal naar verwachting de productiviteit van de sector belangrijk verbeteren.

De marktgroei voor zakelijke diensten zal vanaf 2003 naar verwachting de groei van de totale marktsector weer te boven gaan. Ook outsourcing zal opnieuw kunnen bijdragen aan de marktgroei. Zo laat recent onderzoek onder de grootste Nederlandse bedrijven zien dat in de projectieperiode belangrijk meer uitbesteding van ICT-diensten mag worden verwacht. Ook activiteiten die gericht zijn op de beveiliging van het betalingsverkeer via internet, op het toepassen van nieuwe jaarverslagrichtlijnen, en op kostenbesparing en innovatie zullen sterk kunnen bijdragen aan de groei. Volgend jaar zal de aantrekkende wereldhandel voor belangrijk meer export zorgen van zakelijke diensten, vooral van advocaten- en accountantskantoren en van computerservicebedrijven.

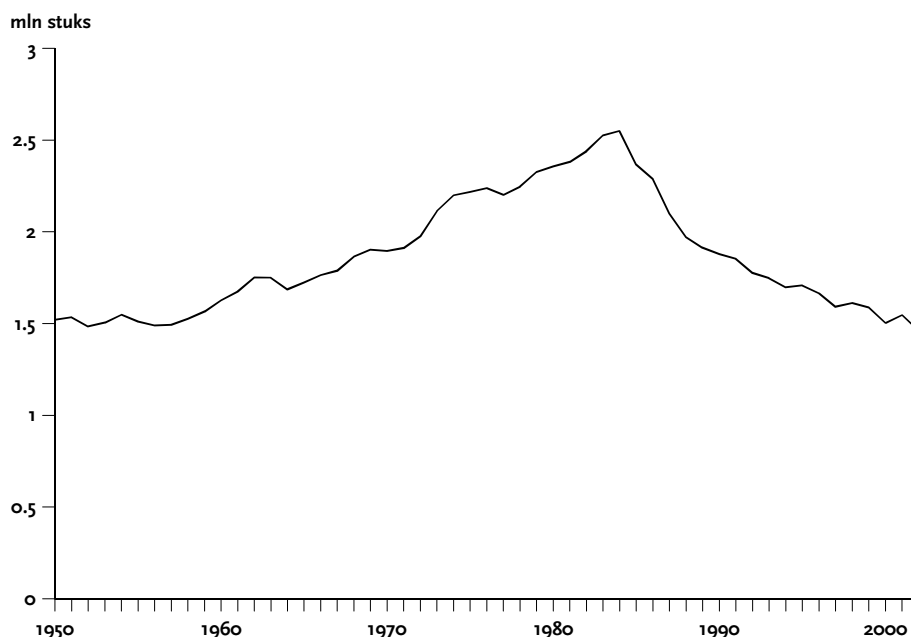
Land- en tuinbouw

Hoewel de verschillende onderdelen binnen de land- en tuinbouw in 2002 uiteenlopende ontwikkelingen kenden, is het algemene beeld er één van een geringe volumegroei van de productie en van lage prijzen.

Tegenover een stagnerende dierlijke sector stond, ook dit jaar weer, een licht groeiende productie in de glastuinbouw. Met een volume-afname van 8% kende de varkenssector verhoudingsgewijs de grootste productiet terugval. De oorzaak van de krimp moet vooral worden gezocht in de maatregelen gericht op een verkleining van de varkensstapel en een afname van het mestoverschot. Het aantal varkens is momenteel gelijk aan dat van begin jaren tachtig; de melkveestapel heeft na jaren van krimp, het niveau van begin jaren vijftig bereikt (zie figuur 3.II).

Het beeld dat de land- en tuinbouw op geaggregeerd niveau oproept, is er eerder één van stagnatie dan van expansie. Toch wordt de sector daarmee onvoldoende recht gedaan. Achter het geaggregeerde beeld vinden namelijk ingrijpende processen van schaalvergroting en herstructurering plaats. Zo nam het aantal bedrijven het afgelopen jaar met ongeveer 4,5% af. Dit betekent dat de gemiddelde productie per bedrijf vorig jaar met zo'n 6% is toegenomen. De groeiverwachtingen voor dit jaar en volgend jaar weerspiegelen de problematische externe omstandigheden waarmee de agrarische sector te maken heeft. Milieumaatregelen, quotumregelingen, maatregelen op het gebied van de ruimtelijke ordening en verzadigingsverschijnselen op de belangrijkste afzetmarkten zijn er de oorzaak van dat het volume van de bruto productie nauwelijks zal groeien. De processen van schaalvergroting zullen daarentegen onverminderd doorgaan.

³ Zie CEP 2002 (hoofdstuk 4) en H. Kox, *Growth challenges for the Dutch business services industry international comparison and policy issues*, CPB Special Publication No. 40, 2002.

Figuur 3.11   Aantal melk- en zoogkoeien in Nederland, 1950-2002

De op 1 maart uitgebroken vogelpest is een onzekere factor in de ramingen van de landbouw. Wel kan worden opgemerkt dat, gezien de bescheiden economische omvang van de sector, de mogelijke schade, macro-economisch gezien, betrekkelijk gering zal zijn. In dit opzicht is de ziekte minder bedreigend dan de varkenspest, BSE of mond- en klauwzeer. Voor de direct betrokkenen ligt dit natuurlijk heel anders.

De bruto productie waarde van de Nederlandse pluimveesector bedroeg de afgelopen jaren gemiddeld zo'n 1,2 miljard euro. Hiervan wordt zo'n 75% rechtstreeks (eieren, eendagskuikens) of via de verwerkende industrie (pluimveevlees, ei-producten) uitgevoerd. Vooral door het hoge gebruik van (ingevoerd) veevoer lag de toegevoegde waarde, die gemiddeld zo'n 200 miljoen euro per jaar bedraagt, op een aanmerkelijk lager niveau. Omdat de pluimveesector als knooppunt fungeert in een web van toeleverende en verwerkende bedrijven, reikt de economische schade echter verder dan de pluimveehouderij alleen. Met behulp van input-outputgegevens kan de totale bijdrage van het pluimveecomplex aan het BBP op ongeveer 1,4 miljard euro worden geschat, ofwel op ongeveer 0,35%. In termen van werkgelegenheid gaat het in totaal om iets minder dan 25 000 arbeidsplaatsen.

Deze getallen geven de bovengrens aan van de schade. Het is de schade die zou ontstaan indien er het gehele jaar niet of nauwelijks zou worden geproduceerd in de pluimveesector en de verwerkende en toeleverende bedrijven plaats zou vinden. Vooralsnog ziet het er naar uit dat de uitbraak beperkt blijft tot enkele gebieden en enkele maanden. In dat geval zal de macro-economische schade enige honderdsten van een procent bedragen.

Hervorming EU-landbouwbeleid: ont koppeling van de directe inkomenssteun

De recente voorstellen van de Europese Commissie voor hervorming van het landbouwbeleid zijn opnieuw een stap naar meer marktgerichtheid. Eerdere hervormingen bestonden uit een verlaging van de prijssteun met een gedeeltelijke compensatie voor de boeren, uitgekeerd als toeslagen per hectare en per dier. Deze toeslagen worden, niet helemaal terecht, directe inkomenssteun genoemd. Het meest in het oog springende element van de nieuwe voorstellen is de ont koppeling van deze directe inkomenssteun van productieprikkels. Dit gebeurt door het toekennen van één enkele toeslag per bedrijf, gebaseerd op een referentiebedrag van in het verleden ontvangen steun. Boeren kunnen hun productiebeslissingen nemen zonder dat dit invloed heeft op de toeslag. De toeslag is wel gebonden aan enige randvoorwaarden, zoals het in goede staat houden van landbouwgrond. De ont koppeling werkt minder handelsverstorend zodat de EU haar positie in de handelsbesprekingen in WTO-kader verbetert.

De gevolgen voor de landbouwsector als geheel zullen per saldo bescheiden zijn, zij het dat er uiteenlopende effecten zijn voor verschillende producten en regio's. Door de ont koppeling verliezen producten waarvoor nu gekoppelde toeslagen bestaan (granen, oliezaden, rund- en schapenvlees) iets van hun aantrekkelijkheid ten opzichte van de producten waarvoor momenteel geen toeslagen worden gegeven zoals aardappelen en varkens- en kippenvlees. Een toename van de productie van deze laatste categorie zal leiden tot prijsdalingen. Dit prijseffect zal de substitutie door deze producten overigens beperken. Voor de producten waarvoor de bestaande toeslagen worden losgekoppeld geldt in principe het omgekeerde: afname van de productie en mogelijk enige prijsstijgingen. Echter, dit zijn juist de producten waarvoor ook prijssteun bestaat, in de vorm van bescherming aan de grens, interventieaankopen en exportsubsidies. Afname van de productie resulteert dan in een afname van de netto exporten, met hoogstens een gering prijseffect op de wereldmarkt. Voor rundvlees speelt de binnenlandse EU-markt een belangrijker rol en zal er een sterker prijseffect optreden. Ook betekent de ont koppeling meer ruimte voor de boeren voor het leveren van (groene) diensten op landbouwgrond.

De gevolgen voor de economie buiten de landbouw zullen eveneens beperkt in omvang zijn. Vanwege de tegengestelde prijseffecten kan er slechts weinig voordeel voor de consumenten verwacht worden. De hervorming is wat betreft de directe inkomenssteun budgetneutraal. De afname van de exportsubsidies leidt tot een klein voordeel voor de belastingbetaler. Modelberekeningen^a laten zien dat er, per saldo, voor de EU-15 als geheel sprake zal zijn van een positief effect van enkele miljarden euro's. Deze modelberekeningen zijn gebaseerd op de Commissievoorstellen van juli 2002. Gewijzigde voorstellen van januari 2003 bevatten onder andere een zwaardere hervorming van het zuivelbeleid, met aanzienlijke gevolgen voor de zuivelsector.

^a CPB en SOW-VU, 2003, *The CAP-reform Proposal of the Mid-term Review: Decoupling with strings attached*, studie voor de Europese Commissie, beschikbaar via haar website: europa.eu.int/comm/agriculture.

Energie

Vorig jaar werd minder gas gewonnen dan in 2001 door een lagere afzet aan binnenlandse afnemers die slechts ten dele door extra uitvoer werd gecompenseerd. Het verbruik van kleinverbruikers lag lager dan in 2001, omdat 2002 warmer was dan (het ook al warme) 2001, terwijl de vraag naar gas door bedrijven onder druk stond van de geringe economische groei. Dit jaar neemt de aardgasproductie voor het temperatuurgevoelige kleinverbruik toe, als dit jaar tenminste weer normale temperaturen worden bereikt. De olieproductie nam vorig jaar

ongekend sterk toe door het in gebruik nemen van een nieuw olieveld op het Nederlandse deel van de Noordzee.

Volgend jaar verliest het binnenslands geproduceerde aardgas naar verwachting aandeel op de kleinverbruikersmarkt, omdat dan ook kleinverbruikers met gas uit het buitenland beleverd mogen worden. In beide ramingsjaren verliest het Nederlandse aardgas nog enig aandeel in de markt voor grootverbruikers. De uitvoer van aardgas zal daarentegen de komende jaren stijgen, mede als gevolg van de geleidelijke opbouw van de uitvoer volgens reeds afgesloten exportcontracten.

De gasdistributiesector ondervindt dezelfde invloeden van de temperatuur als de aardgaswinning. Het industriële gebruik van elektriciteit is vorig jaar afgenomen, doordat de productie bij grote verbruikers stagneerde of zelfs – zoals in de metaalektro-industrie – sterk afnam en vanwege voortgaande verbetering van de energie-efficiëntie. In de ramingsjaren zal het elektriciteitsverbruik naar verwachting weer toenemen door het aantrekken van de bedrijvigheid.

Zorg

De forse intensivering in de zorg hebben het afgelopen jaar een behoorlijke groei van het productievolume van de bedrijfstak zorg⁴ als gevolg gehad. Zo nam het productievolume vorig jaar toe met 5,5%. Die extra middelen waren vooral bedoeld voor het wegwerken van wachtlijsten. De groei van het productievolume voor 2003 en 2004 komt, als de risico's voor de overschrijding van de zorguitgaven (zie paragraaf 3.6) buiten beschouwing worden gelaten, naar verwachting flink lager uit, op respectievelijk 1¾% en ¾%. Dit is niet alleen het gevolg van de beperktere oploop van de intensivering in 2003 en bezuinigingen in 2004, maar ook **van** de verwachte sluiting van asielzoekerscentra in deze jaren.

3.4.2 Winstgevendheid en arbeidsproductiviteit

De winsten van bedrijven blijven dit jaar naar verwachting onder druk staan. De kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, neemt nog wat verder af, nadat de quote de afgelopen twee jaar al sterk was teruggevallen. Oplopende arbeidskosten in combinatie met een hierbij achterblijvende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit leveren dit jaar een opwaarts effect op de arbeidsinkomensquote van 2½%-punt. Dit komt bovenop het cumulatieve effect van meer dan 10%-punt dat de arbeidskosten per eenheid product de afgelopen twee jaar al op de arbeidsinkomensquote hebben gehad. Weliswaar temperen een gunstige ontwikkeling van de externe ruilvoet en inflatie de toename, maar ook dan resteert nog

⁴ De bedrijfstak zorg heeft een iets andere dekking dan de budgettaire sector zorg. Zo wordt de productie van genees- en hulpmiddelen volgens het systeem van de Nationale Rekeningen geboekt bij de industrie en niet bij de bedrijfstak zorg. Asielzoekerscentra daarentegen behoren niet tot de budgettaire sector zorg, maar wel tot de bedrijfstak zorg.

een cumulatieve toename van de arbeidsinkomensquote van 3½% in de jaren 2001-2003. Pas in de projectie voor volgend jaar neemt de arbeidsinkomensquote substantieel af, met 1¼%, vanwege een gunstiger ontwikkeling van arbeidskosten en arbeidsproductiviteit.

Tabel 3.12 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %-punt					
Arbeidsinkomensquote	82,0	82,1	83,9	85,3	85¾	84½
Idem, mutatie	1,0	0,2	1,8	1,4	½	– 1¼
Bijdrage loonkosten per eenheid product	1,2	2,2	5,1	5,0	2½	0
w.v. loonsom per werkende	2,9	4,0	4,2	4,2	3½	2¼
arbeidsproductiviteit ^a	– 1,8	– 1,9	0,9	0,8	– 1	– 2¼
binnenlandse afzetprijs ^b	– 1,1	– 2,0	– 2,8	– 3,3	– 1¼	– 1
externe ruilvoet	0,9	0,0	– 0,5	– 0,3	– 1	– ¼

^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.

^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Omdat in de projectie besloten ligt dat de netto-rentelasten en de belastingdruk dit jaar en volgend jaar nauwelijks veranderen, volgt de winstontwikkeling van de productie in Nederland de ontwikkeling van de kapitaalinkomensquote. Voor dit jaar komt de winstquote naar verwachting uit op 8¼%. Sinds de vorige periode van laagconjunctuur, in 1993, was de winstquote niet meer zo laag. Wel zal de winst uit Nederlandse productie volgend jaar weer toenemen door de afnemende arbeidskosten. Ondanks de vrij substantiële toename van 1¼%-punt blijft de quote nog op een laag niveau.

Door de lage winsten blijft ook de solvabiliteit van bedrijven dit jaar op een relatief laag niveau. Ingehouden winsten vormen namelijk de belangrijkste bron voor het eigen vermogen. Een andere bron vormen de inkomsten uit directe investeringen in het buitenland. Ook deze zijn de laatste twee jaar sterk teruggelopen. Bedrijven hebben fors moeten afboeken op betaalde goodwill. Aan het eind van de jaren negentig, toen de directe investeringen uitbundig toenamen, is achteraf gezien in sommige gevallen kennelijk teveel betaald voor buitenlandse dochters. Bovendien komen reorganisatiekosten van buitenlandse dochters soms voor rekening van de Nederlandse moederbedrijven. Overigens bleven de afboekingen vorig jaar niet beperkt tot de buitenlandse dochters. Door de sterk gedaalde beurskoersen zijn ook Nederlandse bedrijven minder waard geworden. Een manier om het eigen vermogen te verhogen is de uitgifte van nieuwe aandelen. Gezien het slechte beursklimaat zijn aandelenemissies niet erg aantrekkelijk om nieuw kapitaal aan te trekken.

Ondanks de geringe winstgevendheid daalt de solvabiliteit dit jaar niet, omdat ook minder vreemd vermogen wordt aangetrokken. De vermogensbehoefte is teruggelopen. Met de lage bezettingsgraad van het machinepark en de geringe economische groei is er voldoende productiecapaciteit om aan de vraag te voldoen en is de noodzaak om te investeren kleiner. De winst wordt eerder gebruikt om de eind jaren negentig sterk opgelopen schulden te verkleinen en het eigen vermogen te vergroten, dan om te investeren. Bovendien zijn banken minder geneigd kredieten te verlenen in de huidige laagconjunctuur dan aan het einde van de jaren negentig (zie kader).

Door de geraamde hogere winst uit Nederlandse productie zijn er volgend jaar waarschijnlijk meer mogelijkheden het eigen vermogen te verhogen door ingehouden winsten. Bovendien zullen de inkomsten uit buitenlandse investeringen door de aantrekkende internationale economie naar verwachting weer wat toenemen. De solvabiliteit neemt dan ook in de raming toe tot 44¾%.

Aan de terugval van de winstgevendheid van de marktsector komt waarschijnlijk pas volgend jaar een einde. Dit jaar staat de kapitaalinkomensquote op het laagste peil in tien jaar. Volgend jaar is er in alle bedrijfstakken van de marktsector sprake van een voorzichtig winstherstel, met uitzondering van de openbare nutsbedrijven. Vanwege de liberalisatie van de energiemarkt dalen de elektriciteitsprijzen voor consumenten waarschijnlijk sterker dan de productiekosten, hetgeen de winst van de energiebedrijven drukt.

Dit jaar stagneert de stijging van de kapitaalinkomensquote van de bouwnijverheid, omdat de capaciteit van deze sector niet meer overvraagd wordt. Volgend jaar lijkt in de bouw de recente trend van een stijgende quote zich weer krachtig voort te zetten, dankzij de gunstige ontwikkeling van de arbeidskosten die voortvloeit uit een gematigde loonstijging en het afstoten van enkele duizenden hulpkrachten.

Over het geheel genomen zijn het magere jaren voor de landbouwsector. De inkomens van boeren en tuinders, waarin de winstgevendheid tot uiting komt, zijn in 2002 fors gedaald. Deze daling heeft zich geconcentreerd in de melkveehouderij, de varkenshouderij en de akkerbouw. De glastuinbouw zag de inkomens afgelopen jaar toenemen. In het licht van de internationale conjunctuur verslechtert de inkomenspositie dit jaar nog verder, met pas volgend jaar een zeer bescheiden herstel.

Kredietverlening aan bedrijven: na de zeepbel

De bancaire kredietverlening aan bedrijven is in Nederland vorig jaar tot stilstand gekomen. In economisch mindere tijden is het niet ongebruikelijk dat de groei van de kredietvraag afneemt, omdat door overcapaciteit en lage winsten de investeringen afnemen. Een stagnerende kredietgroei is echter uitzonderlijk. De afgelopen twee jaar zijn de investeringen weliswaar afgenomen, maar ze bleven positief zodat de financieringsbehoefte van bedrijven nog steeds toenam.

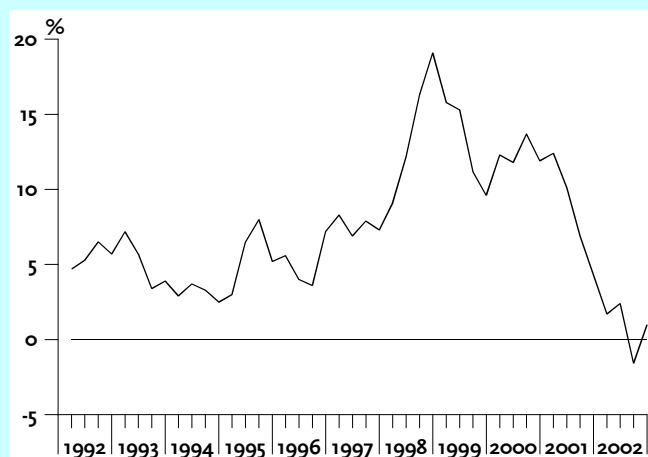
De stagnerende kredietverlening lijkt dan ook moeilijk los te zien van de uitbundige kredietverlening eind jaren negentig. In de jaren 1998-2000 nam de uitstaande schuld met maar liefst 10 à 20% per jaar toe. Bedrijven financierden investeringen en met name overnames in toenemende mate met vreemd vermogen, waardoor de solvabiliteit – het aandeel van het eigen vermogen in het totale vermogen – van het bedrijfsleven sterk afnam.

Een lagere solvabiliteit vergroot de zogenoemde hefboomwerking. In goede tijden verhoogt het de rendementen van aandeelhouders, omdat de winsten toevallen aan weinig ingebracht eigen vermogen. In slechte tijden verlaagt het juist de rendementen, omdat dan de hoge rentelasten – vanwege het vele vreemde vermogen – op het weinige eigen vermogen drukken. Kortom: een lagere solvabiliteit vergroot het risico.

Het is niet onwaarschijnlijk dat bedrijven en banken eind jaren negentig – de tijd dat de bomen tot in de hemel leken te groeien – de hogere risico's veronachtzaamd hebben. Door de hoge groei van de kredietverlening werden de rendementen opgestuwd, maar de klap kwam des te harder aan toen de recessie inzette en de winsten afnamen. Bedrijven zagen door de hoge rentelasten hun solvabiliteit nog verder achteruitgaan, en banken zagen zich geconfronteerd met nog minder kredietwaardige debiteuren en meer slechte leningen.

Bedrijven zijn met hun neus op de feiten gedrukt en zijn nu hun balansen aan het saneren door bijvoorbeeld de investeringen die ze doen vooral uit eigen vermogen te financieren. Tegelijkertijd zijn banken minder toeschietelijk geworden in het verlenen van krediet. Deels omdat de kredietwaardigheid van veel bedrijven is verslechterd, deels omdat zij de risico's weer wat realistischer inschatten.

Bancair krediet aan niet-financiële bedrijven, 1992-2002

Bron: DNB

Tabel 3.13 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	%					
Kapitaalinkomensquote marktsector ^a	18,0	17,9	16,1	14,7	14¼	15½
w.v. Industrie excl. aardolie	27,3	28,5	25,0	21,6	20¼	21½
Bouwnijverheid	14,1	16,2	16,4	17,1	17½	18¾
Tertiaire diensten ^b	22,5	21,7	20,1	20,0	20¼	21¾
w.v. Handel en reparatie	27,0	25,8	23,4	21,8	21½	22¼
Overige tertiaire diensten ^c	17,4	17,1	16,4	16,7	16½	17¾
Kapitaalinkomensquote (gecorrigeerd) ^d	21,1	21,2	19,9	18,5	18½	19½
Netto rentelastenquote	3,6	3,6	4,1	4,7	4½	4¼
Belastingquote	6,2	6,9	6,5	5,5	5½	5¾
Winstquote (van productie in Nederland)	11,3	10,9	9,4	8,4	8¼	9½
Rentabiliteit eigen vermogen	8,8	7,9	5,8	5,0	6½	7¼
Solvabiliteit	46,8	45,7	45,5	44,1	44	44¾
Lange rente	4,6	5,4	5,0	4,9	4	4
Korte rente	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼

^a Inclusief banken en verzekeringswezen. Dit begrip is het complement van de arbeidsinkomensquote.
^b Exclusief verhuur en handel in onroerend goed.
^c Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.
^d De marktsector is hier exclusief banken en verzekeringswezen.

De verwerkende industrie heeft in 2003 en 2004 de grootste moeite zich te herstellen van de ernstige verslechtering in de afgelopen drie jaar (een daling in de kapitaalinkomensquote van zo'n 7%-punt). Dit jaar zakt de winst waarschijnlijk nog wat verder weg; pas in de projectie voor volgend jaar laat de industrie een klein winstherstel zien. Tegen de algehele trend in viel er het afgelopen jaar in de voedingsmiddelenindustrie een winststijging te noteren. Dit weerspiegelt het herstel na de MKZ-crisis, maar ook de relatief sterke marktpositie van deze bedrijfstak. Vanwege de inelastische vraag naar voedings- en genotmiddelen is men hier in staat ook bij een stagnerende vraag en schommelende grondstofprijzen de marges goeddeels op peil te houden.

De chemische industrie en de metaalektro-industrie zijn genoopt hun afzetprijzen en marges te matigen, om marktaandeel terug te kunnen winnen. Vanwege de sterke internationale concurrentie en de euro-appreciatie is winstherstel via hogere prijzen geen reële optie voor deze industrietakken. Bij de chemie wordt zelfs een aanhoudende daling van de afzetprijzen op binnenlandse en buitenlandse markten voorzien. Wel wordt de invloed van een hogere olieprijs op de winstgevendheid dit jaar gedempt door de lagere dollarkoers (zie ook kader in de vorige paragraaf). De chemie en de metaalektro-industrie ontkomen niet aan verdere inkringing van hun arbeidsbestand. Pas volgend jaar leiden deze inspanningen naar verwachting tot het terugdringen van de winsterosie; bij de metaalektro-industrie vooral door lagere loonkosten en

herstel van de afzetgroei, bij de chemie met name door een gematigde ontwikkeling van arbeidskosten en afschrijvingen.

Bij de overige industrieën heeft de grafimedia-sector het afgelopen jaar krachtige reorganisaties in gang gezet die waarschijnlijk reeds dit jaar zullen leiden tot winstherstel. Deze branche weerstaat zo de drukkende effecten van lagere afzet (met name een daling in de oplage van dagbladen) en afkalvende marges (vooral op de overvoerde markt voor drukwerk). De vooruitzichten voor de sociale werkplaatsen, die ook onderdeel uitmaken van de bedrijfstak overige industrie, zijn daarentegen somber. Zowel voor dit jaar als volgend jaar liggen hier verliezen in het verschiet.

De prijsstijgingen in de horeca zijn dit jaar beduidend minder uitbundig dan vorig jaar. Naar verwachting blijven ze achter bij de loonstijging voorzien in de nieuwe cao, zodat de winst – ondanks een licht herstel van de afzet en van de arbeidsproductiviteit – weer wat onder druk kan komen te staan. In de handelssector staan dit jaar de marges onder druk en daarmee ook de winstgevendheid. De matige economische vooruitzichten zetten afnemers aan tot een scherper prijsbewustzijn. De prijzenslag in de supermarkten van begin dit jaar is hiervan een illustratie.

Tabel 3.14 Arbeidsproductiviteit^a, 1999-2004		1999	2000	2001	2002	2003	2004
		mutaties per jaar in %					
Landbouw		6,9	– 0,9	1,3	2,7	1¼	4
Industrie exclusief aardolie		2,6	4,9	0,1	0,7	3½	4¼
Bouwnijverheid		2,1	1,1	– 0,2	– 1,1	¾	1
Tertiaire diensten		2,4	1,4	– 0,8	0,0	1½	2¼
w.v. Handel en reparatie		3,2	2,2	– 1,8	– 1,4	1¼	2¼
Post en telecommunicatie		7,7	9,3	3,2	6,3	5	5
Overige tertiaire diensten ^b		2,7	1,7	– 0,6	– 0,5	1	2¼
Zorg		– 0,4	– 0,4	– 1,7	0,3	¼	¼
Totaal bedrijven		1,5	1,8	– 0,5	0,0	1½	2
Marktsector		2,2	2,5	– 0,6	– 0,1	1¾	2¾
w.v. ICT-sector		5,0	9,0	– 0,2	1,4	3	3¾

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

^b Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

Het effect van de euro-introductie op de transactiekosten en de marges lijkt grotendeels te zijn uitgewerkt. Met de wat aantrekkende economie wordt voor volgend jaar een bescheiden herstel van de handelsmarges voorzien. Alleen voor de autohandelaren en de benzinepompen ligt dat minder voor de hand vanwege de concurrentie-bevorderende hervormingen die voor de automarkt zijn ingevoerd en voor de benzinemarkt worden overwogen. Krappere marges en

fellere concurrentie zijn ook in de andere dienstentakken waarneembaar: om de winsten op peil te houden worden kostensaneringen doorgevoerd (zoals in de bankensector) of worden loonstijgingen getemperd (zoals in de zakelijke dienstverlening).

ICT-potenties zijn geen zeepbel

De huidige conjunctuur heeft het optimisme over de groeipotenties door het toepassen van ICT aardig getemperd. Het lijkt zelfs wel omgeslagen in het tegenovergestelde. Echter, recente CPB-onderzoeken met individuele Nederlandse bedrijfsgegevens wijzen op productiviteitsverbeteringen die zijn te behalen door gebruiken toepassing van ICT.^a

De productiviteit van bedrijven kan allereerst omhoog door investeringen in ICT, zeker bij bedrijven die nog weinig in ICT geïnvesteerd hebben. De gevonden output-elasticiteiten van ICT-kapitaal indiceren dat 10% meer ICT-kapitaal minstens 0,3%-punt hogere arbeidsproductiviteitsgroei kan opleveren. Voor de tertiaire diensten zijn de effecten gemiddeld genomen groter dan voor de industrie. Ook kan de productiviteit omhoog door spill-over effecten van ICT. Het onderzoek duidt er op dat ICT meer dan andere kapitaalgoederen helpt bij het tot stand brengen van product- en procesinnovaties.

De relaties tussen ICT, innovatie en productiviteit zijn nader onderzocht. De uitkomsten ondersteunen het belang van een brede innovatie aanpak van bedrijven, want een combinatie van technologische innovaties en niet-technologische innovaties leidt tot een hogere productiviteit. Het onderzoek wijst ook nadrukkelijk op de samenhang tussen opeenvolgende innovaties en productiviteit. Bedrijven die opeenvolgende innovaties doorvoeren, hebben een hogere productiviteit dan bedrijven die af en toe innoveren.

ICT en innovaties zijn complementair. ICT maakt het voor bedrijven mogelijk om meer informatie te verwerken. Dit bevordert de productiviteit van kenniscreatie en verhoogt de kans op innovatie. Andersom wordt ICT pas echt efficiënt als bedrijven beschikken over het vereiste kennisniveau en de bijbehorende organisatiestructuur. Ook technologische en niet-technologische innovaties hangen samen.

ICT is geen wondermiddel, maar ook geen zeepbel. Dat de Nederlandse economie ook in de nabije toekomst kan profiteren van ICT blijkt ook uit het feit dat er nog veel bedrijven zijn waar ICT nog nauwelijks een plaats heeft in het productieproces. Maar dat is aan het veranderen. In veel van die bedrijven is een inhaalslag bezig. Als men dit combineert met aanpassingen van de organisatiestructuur en management kan dat een hogere productiviteit opleveren.

^a Zie G. van Leeuwen en H.P. van der Wiel, 2003, Relatie ICT en productiviteit; Een analyse met Nederlandse bedrijfsgegevens, CPB memorandum 57, en G. van Leeuwen en H.P. van der Wiel, 2003, ICT, innovaties en productiviteit; Een analyse met Nederlandse bedrijfsgegevens, CPB memorandum (nog te verschijnen).

Na een daling in de afgelopen twee jaar trekt de arbeidsproductiviteit in de marktsector weer krachtig aan. De voor volgend jaar verwachte arbeidsproductiviteitsgroei van 2¼% is de hoogste sinds 1994, eveneens een jaar van conjunctuurherstel. De stijging van de arbeidsproductiviteit wordt veroorzaakt doordat de productiegroei weer aantrekt, terwijl de werkgelegenheid in de marktsector in beide ramingsjaren krimpt, zij het in 2003 sterker dan in 2004. Het is gebruikelijk dat de arbeidsvraag zich met enige vertraging aanpast aan de groei van de productiegroei. Ook in 2004 wordt bij de industrie en in de telecommunicatie het

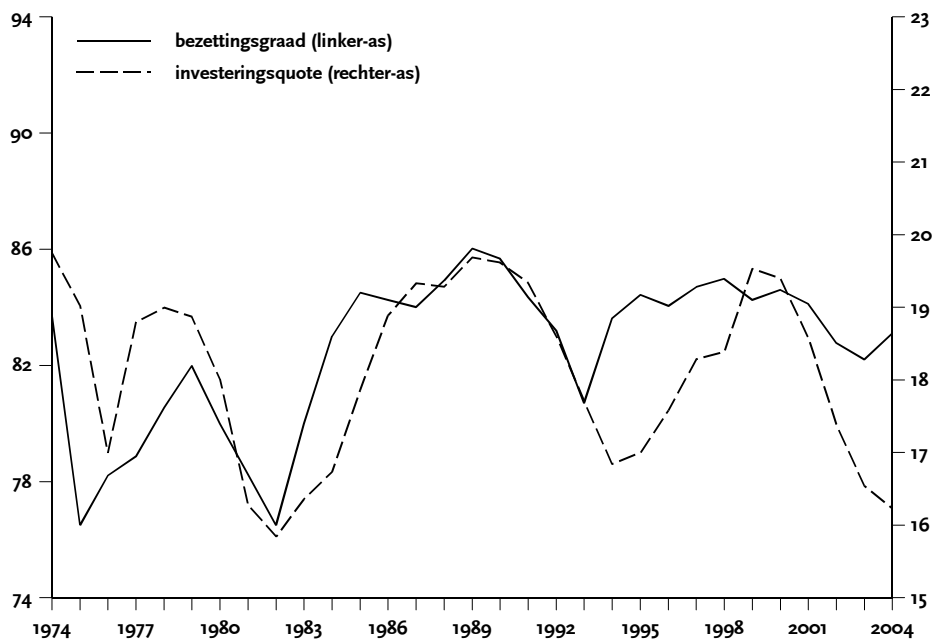
arbeidsbestand nog verder ingekrompen. Vanwege de recente krapte op de arbeidsmarkt waren bedrijven geneigd hun personeel ondanks de tegenvallende groei aan te houden, voor zover de winstgevendheid dat toeliet. Met het herstel in productiegroei wordt deze arbeid direct productief gemaakt. Dit “arbeidsbuffer”-effect lijkt zich nu meer dan voorheen ook voor te doen in de dienstensector. Daarnaast leveren ook schaafeffecten een bijdrage aan de verwachte productiviteitsgroei. Recente capaciteitsuitbreidingen en investeringen worden productiever met de toenemende productie-omvang.

De versnelling in de arbeidsproductiviteitsgroei vindt plaats in de meeste onderdelen van de marktsector, en is in de verwerkende industrie sterker dan bij de tertiaire diensten. In de voedingsmiddelenindustrie en de chemie is echter geen sprake van een versnelling in productiviteit. Capaciteitseffecten zijn hieraan debet, respectievelijk het hergebruik van productiecapaciteit in 2002 na afloop van de MKZ-crisis en de ingebruikneming van nieuwe productie-eenheden in de basischemie. Bij banken en verzekeraars en in de zakelijke dienstverlening stijgt de arbeidsproductiviteit meer dan in het recente verleden gebruikelijk. De herstructureringen, schaalvergrotingen en de omvangrijke ICT-investeringen van de afgelopen jaren lijken hier vruchten af te gaan werpen.

3.4.3 Investeringsvolumen

De verwachtingen voor het investeringsvolume (exclusief woningen) worden al geruime tijd naar beneden bijgesteld. Hiermee komt tot uitdrukking, dat veel bedrijven grote investeringsprojecten uitstellen tot gunstiger tijden. Aangezien in het recente verleden het niveau van de investeringen doorgaans hoog was en de geringe stijging van de vraag momenteel niet of nauwelijks tot capaciteitsuitbreiding noopt, ontbreekt een directe noodzaak om de komende jaren veel te investeren. Bovendien worden de investeringen negatief beïnvloed door de onder druk staande winstpositie. Niettemin vinden vervangingsinvesteringen plaats en zorgen eerder uitgestelde projecten die in de ramingsperiode toch worden uitgevoerd ervoor dat het niveau van de investeringen niet drastisch daalt. Na de afname van het investeringsvolume van bedrijven met 5% vorig jaar wordt voor dit jaar opnieuw een afname voorzien en een ongeveer gelijkblijvend niveau voor volgend jaar. Het verloop van de bezettingsgraad van de industrie ondersteunt dit investeringsbeeld (zie figuur 3.12). Sinds 2000 daalt de bezettingsgraad, waardoor investeringen in de afgelopen jaren minder nodig waren. Ook dit jaar neemt de bezettingsgraad nog af evenals het investeringsniveau. In de projectie voor volgend jaar zet weer een stijging van de bezettingsgraad in en komt aan de daling van het investeringsniveau – maar niet van de investeringsquote – een einde. In geval van het in paragraaf 2.5 geschetste ongunstiger internationale scenario zullen echter ook volgend jaar de investeringen nog een daling vertonen.

Figuur 3.12   Bezettingsgraad industrie en investeringsquote van bedrijven (exclusief onroerend goed), 1974-2004

Vooraf bij de wegvervoermiddelen is het teruglopen van de investeringen goed zichtbaar. Dit wordt deels veroorzaakt door een terugkeer naar een meer normaal niveau van investeringen, na enkele jaren waarin relatief veel wegvervoermiddelen (vooral lease-auto's) zijn aangeschaft. Vorig jaar was er een forse teruggang van de investeringen in wegvervoermiddelen. Het investeringsvolume zal ook dit jaar naar verwachting nog enigszins dalen, waarna volgend jaar een geringe stijging kan volgen vanwege de betere vooruitzichten.

Ook bij de overige vervoermiddelen (treinen, schepen en vliegtuigen) nam het investeringsvolume vorig jaar af. Voor de treinen werd al geruime tijd een stijging verwacht vanwege noodzakelijke capaciteitsuitbreidingen op het spoorwegnet. Vorig jaar werd het grootste deel hiervan gerealiseerd, waardoor de investeringen in de ramingsjaren weer iets teruglopen.

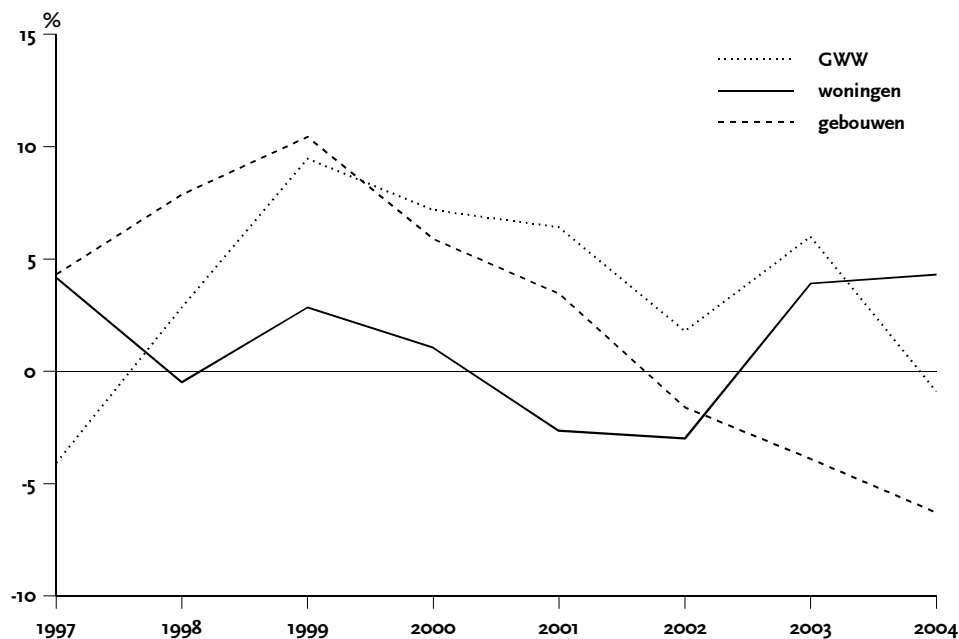
De investeringen in vliegtuigen vertonen een grillig verloop door uiteenlopende ontwikkelingen. De opkomst van budgetmaatschappijen heeft de vraag naar vliegtuigen doen stijgen. Het marktaandeel van deze maatschappijen is echter gering, terwijl ze bovendien vaak eigendom zijn van de traditionele maatschappijen waar ze andere vliegtuigaankopen deels verdringen. Het effect van de opkomst van deze maatschappijen is daarom per saldo gering. De luchtvaartsector heeft nog steeds te maken met de nasleep van de gebeurtenissen van 11 september 2001. De teruglopende vraag naar vliegvervoer heeft geleid tot een geringere investeringsbehoefte bij luchtvaartmaatschappijen in 2002. Bovendien is het aankoopgedrag van de grootste luchtvaartmaatschappij 'counter-cyclical'. Als gevolg hiervan worden in de

ramingsjaren extra investeringen gedaan om de luchtvloot weer op peil te brengen. Het gaat hier voor een belangrijk deel om vervangingsinvesteringen, waartegenover de desinvesteringsofbrengsten staan van de verkoop van de vervangen vliegtuigen. Al met al heeft dit vorig jaar geresulteerd in een forse daling van de totale investeringen in overige vervoermiddelen, waarna voor dit jaar een stijging en voor volgend jaar weer een daling wordt verwacht.

Tabel 3.15 Aspecten investeringen van bedrijven, 2000-2004						
	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Machines en computers	23,4	2,9	- 5,2	- 4,8	- 5¼	3
Bedrijfsgebouwen	13,6	6,1	5,3	- 2,2	- 3½	- 7
Wegvervoermiddelen	5,8	- 6,3	- 6,7	- 21,8	0	3½
Overige vervoermiddelen	1,4	71,8	- 16,9	- 7,0	9½	5½
Immateriële activa	6,2	7,6	2,7	- 0,6	¼	2½
Totaal exclusief woningen	56,5	4,0	- 2,1	- 5,0	- 3	¼
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	51,8	2,8	- 1,5	- 7,2	- 5¼	¼
		%				
Cash flow ^b		124	126	128	133	141
Investeringsquote ^c		19,4	18,6	17,4	16½	16¼

^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.
^b Afschrijvingen plus winst van de productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Uitbreidingsinvesteringen in computers vinden op dit moment nauwelijks nog plaats. Ook de vervangingsvraag blijft achter bij de verwachtingen. Uit deze ontwikkelingen komt een stijging van de verzadigingsgraad naar voren en een verlenging van de vervangingscyclus. Er is dus sprake van zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve verzadiging. Dit beeld is ook te zien bij de investeringen in software, hetgeen opmerkelijk is omdat deze investeringscategorie nu voor het eerst effect lijkt te ondervinden van de conjunctuur. Tot nu toe bleven investeringen in software redelijk op peil, maar het lijkt erop dat verzadigingseffecten deze investeringen meer conjunctuurgevoelig hebben gemaakt. Het wegvallen van de impuls van de overgang naar de euro vorig jaar speelt overigens ook een rol. Ook in overige machines wordt minder geïnvesteerd. Als gevolg hiervan laten de investeringen in machines en computers zowel vorig jaar als dit jaar een gestage afname zien, gevolgd door een lichte stijging volgend jaar.

Figuur 3.13 Procentuele volumegroei van de investeringen in bouwwerken, 1997-2004

Doorgaans reageren investeringen in gebouwen vertraagd op conjuncturele ontwikkelingen. Voor deze investeringscategorie zijn de groeivoorzichten voor de ramingsjaren dan ook matig. Dit komt mede doordat in voorgaande jaren fors in bedrijfsgebouwen en GWW is geïnvesteerd (zie figuur 3.13). Met name de investeringen in bedrijfsgebouwen lopen terug. Hoewel vooral de overheid blijft reorganiseren en herhuisvesten, laten de meeste steden een hogere leegstand van kantoorpanden zien dan in voorgaande jaren, met leegstandpercentages die soms oplopen tot 11%⁵. Hierdoor is het niet waarschijnlijk dat de investeringen in bedrijfsgebouwen op korte termijn toe zullen nemen. Zolang de conjunctuur niet aantrekt, stellen veel bedrijven verhuizingen uit en worden voorlopig minder nieuwe bedrijfsruimten betrokken. Van de investeringen in woningen wordt verwacht dat ze dit jaar en volgend jaar weer zullen toenemen. De investeringen in grond-, weg- en waterbouw (GWW) ondervinden pas volgend jaar last van de groeivertraging, doordat vooral bij de overheid nog veel projecten lopen die in voorgaande jaren reeds zijn gestart. In de centrale projectie wordt overigens geen rekening gehouden met een prijsdaling voor GWW-werken in opdracht van de overheid als gevolg van de bouwenquête (zie kader in paragraaf 3.4.1).

⁵ Volgens de City Reports van Jones Lang LaSalle, geciteerd in het Financieel dagblad, 5 augustus 2002.

Tabel 3.16 Volume bedrijfsinvesteringen naar sectoren, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Landbouw	3,4	- 2,2	- 7,5	- 5,5	- 8½	- 1¾
Industrie exclusief aardolie	8,8	3,3	-8,8	2,9	3½	¼
w.v. Chemische industrie	1,6	2,5	- 33,5	56,0	5¼	-1
Metalelektro-industrie	2,9	5,1	- 12,8	- 19,0	5¼	¾
Energie	3,3	1,7	- 4,2	29,6	25	- ¾
Diensten ^a	41,7	5,7	1,3	- 8,0	- 6½	¾
w.v. Handel en reparatie	6,6	1,0	- 0,7	- 8,5	- 6¾	- ½
Transport	6,6	13,3	- 0,6	- 6,9	- 5¼	2½
Post en telecommunicatie	6,2	5,0	2,5	- 9,8	- 12½	4¾
Andere diensten ^b	19,8	6,5	2,0	- 7,9	- 5¼	0
Bedrijven ^a	56,5	4,0	-2,1	- 5,0	- 3	¼

^a Exclusief investeringen in woningen van de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed.

^b Bank- en verzekeringswezen, overige tertiaire diensten en zorg.

De ontwikkeling van de investeringen in de industrie is beter dan in de meeste andere sectoren. Terwijl de meeste sectoren lage en zelfs negatieve groeicijfers laten zien, wist de industrie de schade vorig jaar te beperken en zal zij dit jaar en volgend jaar waarschijnlijk al weer positieve groeicijfers realiseren. Deze relatief gunstige ontwikkeling wordt voornamelijk veroorzaakt door enkele bedrijfstakken, waaronder de chemische industrie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Voor de chemie speelt mee dat de investeringen in 2001 relatief laag waren, waardoor in de komende jaren een inhaalslag wordt gemaakt. Verder komen enkele grote projecten gereed, waardoor het niveau van de investeringen tijdelijk stijgt. In de metalektro-industrie zijn de investeringen vorig jaar fors gedaald. Deze bedrijfstak heeft te maken met exportdalingen, gestegen arbeidskosten en gebrek aan voldoende geschoold personeel. Nu de economische situatie is verslechterd, zijn veel investeringen uitgesteld en bij de kleinere ondernemingen zelfs afgesteld. De uitgestelde investeringen vinden later alsnog plaats, waardoor de investeringen van deze bedrijfstak zowel dit jaar als volgend jaar naar verwachting zullen stijgen.

Voor dit jaar wordt voor de dienstensectoren een afname van het volume van de investeringen verwacht, gevolgd door een zeer geringe groei volgend jaar. In de bedrijfstak handel en reparatie dalen de investeringen na de jaren waarin investeringen nodig waren voor de millenniumbug en de euroconversie. De tak post en telecommunicatie is druk bezig met reorganisaties, schuldreductie en herstructurering. Ook deze tak laat daardoor naar verwachting dit jaar nog een negatieve investeringsgroei zien. In de transportsector zijn enkele projecten in

uitvoering. Dit betreft vooral infrastructurele projecten, zoals uitbreidingen van havens. De projecten zijn echter niet groot genoeg om het totale investeringsniveau te laten stijgen. De voor volgend jaar verwachte situatie is voor bijna alle takken beter, waardoor aan de daling van de investeringen in de dienstensector een eind kan komen.

De investeringen van de landbouw lopen al een tijd terug. Aanhoudende hervormingen en diverse crises hebben geleid tot een situatie met weinig positieve vooruitzichten. Ook voor de komende jaren lijkt daar weinig verandering in te komen. De afname van de investeringen was vorig jaar weliswaar minder sterk dan verwacht, maar hierdoor blijft het herstel langer uit en wordt ook voor dit en volgend jaar weer een afname verwacht.

Op het gebied van investeringen laat vooral de energie-sector in 2002 en 2003 naar verwachting hoge groeicijfers zien. Dit betreft veelal uitgestelde investeringen en is dus een compensatie voor lage investeringen in het recente verleden. Onzekerheid bij de bedrijven in deze bedrijfstak wegens marktliberalisering en toegenomen concurrentie leidden in voorgaande jaren tot een afwachtende houding en een afname van het investeringsniveau. Ondanks de huidige conjuncturele ontwikkelingen moeten veel van deze uitgestelde investeringen in de komende jaren alsnog plaatsvinden. Vooral bij de olie-industrie en de delfstoffenwinning leidt dit de komende jaren tot forse verwachte groeicijfers voor de investeringen, terwijl ook de nutsbedrijven vermoedelijk meer gaan investeren.

3.5 Arbeidsmarkt

Als gevolg van de lagere economische groei neemt de werkgelegenheid in 2003 naar verwachting met ¾% af, terwijl voor 2004 geen groei wordt voorzien. De ontwikkeling van het arbeidsaanbod vlakt door de ongunstige conjunctuur ook enigszins af, maar deze afvlakking is niet voldoende om een forse toename van de werkloosheid te verhinderen. Het werkloosheidspercentage loopt naar verwachting sterk op, van 3,9% in 2002 tot 6¼% in 2004.

3.5.1 Arbeidsvraag

Het groeitempo van de bedrijvigheid neemt sinds enkele jaren af, en de effecten daarvan op de arbeidsmarkt worden steeds duidelijker zichtbaar. De achterliggende periode 1999-2002 laat een steeds verdere vertraging in de groei van de werkgelegenheid zien. Daar waar deze, gemeten in arbeidsjaren, in 1999 nog met 2,3% toenam, was in 2002 nog slechts sprake van een toename met 0,4%. Voor 2003 wordt zelfs een daling verwacht met ¾%, waarna voor 2004 een gelijkblijvende werkgelegenheid wordt voorzien. De daling in 2003 hangt nauw samen met de lage productiegroei in 2002, terwijl het voorziene herstel van de productiegroei in 2003 onvoldoende is om de werkgelegenheid in 2004 te doen stijgen. De loonstijgingen in de afgelopen jaren hebben een negatief effect op de werkgelegenheid. De groei van de arbeidskosten in Nederland gaat al sinds 1997 uit boven het Europese gemiddelde.

Tabel 3.17 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 1999-2004

	2001	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	dzd	mutaties per jaar in %					
Landbouw	228	0,0	- 0,8	- 3,4	- 1,8	- 2¼	- 2
Industrie exclusief aardolie	964	0,0	0,0	- 0,1	- 2,6	- 3¼	- 2
Bouwnijverheid	490	3,3	2,4	2,4	0,0	0	- ¾
Tertiaire diensten	3357	3,4	2,6	2,1	- 0,1	- 1	¼
w.v. Handel en reparatie	1072	3,7	2,4	2,0	1,1	- 1½	0
Uitzendbureaus	421	1,5	- 0,4	- 2,0	- 2,1	- ½	1¼
Overige tertiaire diensten ^a	1127	3,8	3,2	3,4	- 0,1	- ½	½
Zorg	704	2,4	2,6	3,9	5,2	1½	¾
Totaal bedrijven	5790	2,5	1,9	1,7	0,1	- 1	- ¼
Marktsector ^b	5026	2,5	1,9	1,4	- 0,6	- 1¼	- ¼
Overheid	752	1,2	1,3	2,8	2,9	0	¾
Totaal	6542	2,3	1,9	1,8	0,4	- ¾	0

^a Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

^b Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

Voor de komende jaren worden weliswaar minder sterke loonstijgingen voorzien, maar dan zullen de stijgende pensioenpremies een negatieve uitwerking op de vraag naar arbeid hebben. In de projectie voor 2003 en 2004 laten de landbouw en industrie de grootste teruggang in werkgelegenheid zien (tabel 3.17). Met name in de industrie wordt dit voor een belangrijk deel verklaard doordat bedrijven in voorgaande jaren hebben gewacht met het ontslaan van werknemers in afwachting van betere tijden, die echter nog steeds niet zijn aangebroken (het zogenoemde 'labour hoarding effect'). De zorgsector laat in de ramingsjaren daarentegen een nog altijd flinke groei zien van respectievelijk 1½% en ¾%. De werkgelegenheidsgroei bij de overheid vertoont een kentering ten opzichte van de voorgaande jaren. Als gevolg van de bezuinigingen die zijn overeengekomen in het Strategisch Akkoord neemt de werkgelegenheid bij de overheid dit jaar naar verwachting niet meer toe. Voor volgend jaar wordt een groei van ¾% voorzien. Al met al luidt echter de conclusie dat de werkgelegenheidsgroei gerealiseerd wordt in de collectieve sector, terwijl in de marktsector van groei geen sprake is.

3.5.2 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit naar verwachting in 2003 met 65 000 en in 2004 met 85 000 personen, een groei van krap 1% respectievelijk ruim 1%. Demografische ontwikkelingen hebben een negatief effect op het arbeidsaanbod ter grootte van ongeveer 5 000 personen in 2003 en 10 000 personen in 2004. Het aantal personen in de beroepsgeschikte leeftijd groeit weliswaar nog altijd, maar daar staat tegenover dat het aandeel van ouderen in de beroepsgeschikte bevolking stijgt. De arbeidsdeelname van ouderen is nog altijd zeer laag.

Deeltijd en functieniveau

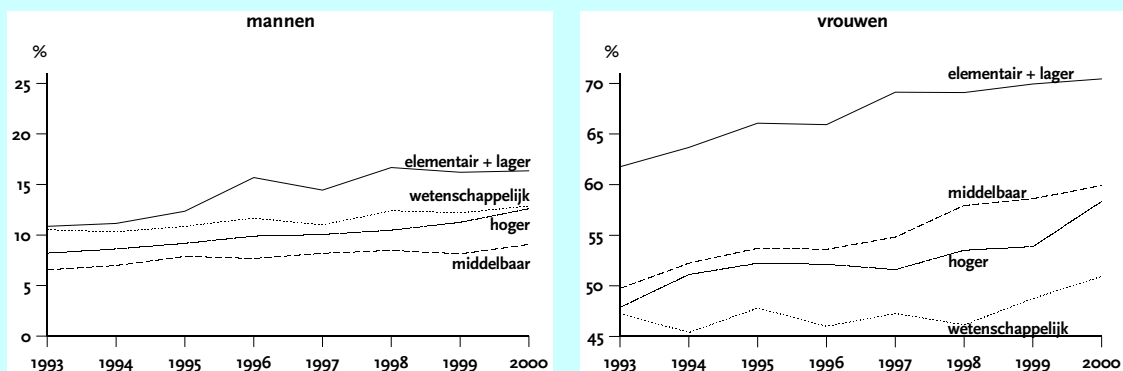
Sinds ruim een decennium verdedigt Nederland met succes de wereldtitel 'kampioen deeltijdwerk'. Werken in deeltijd komt vooral voor op lagere functieniveaus, en in mindere mate op hogere functieniveaus. Kunnen we toch een stijgende trend voor de hogere functieniveaus waarnemen? Of kan een baan met een hoog vereist opleidingsniveau nog altijd alleen in voltijd worden vervuld?

In geen enkel ander land van de OESO wordt zoveel in deeltijd gewerkt als in Nederland: met 33% in het jaar 2000 blijven we Australië (27%), Zwitserland (25%) en het OESO-gemiddelde (15%) ruim voor.^a De onderstaande grafieken laten zien dat vrouwen vaker in deeltijd werken dan mannen, en ook dat op hogere functieniveaus minder in deeltijd wordt gewerkt. Bij vrouwen is de relatie tussen functieniveau en deeltijd eenduidig: hoe hoger het niveau, hoe lager het aandeel deeltijders. Bij mannen is de relatie minder eenduidig.

Bij zowel mannen als vrouwen is sprake van een stijgende trend. Toch blijft voor vrouwen het aantal deeltijdbanen op wetenschappelijk niveau achter bij de andere niveaus, terwijl bij mannen het aandeel deeltijders laag blijft ondanks de groei. Bedacht moet worden dat de grafieken geen uitsluitel geven over de vraag in hoeverre sprake is van keuzes van werknemers: enerzijds worden hogere functieniveaus mogelijk vervuld door werknemers die voltijd willen werken, terwijl anderzijds de werkgevers wellicht deeltijdwerk op hogere niveaus ontmoedigen.

Vanuit het beleid wordt deeltijdwerk vaak gezien als een oplossing voor de combinatie van arbeid en zorg. In het afgelopen decennium is het werken in deeltijd gestimuleerd door verschillende soorten wetgeving. Zo is vanaf 1996 onderscheid tussen werknemers op basis van alleen het aantal gewerkte uren niet meer toegestaan. Het beleid lijkt een succes, omdat ook op hogere functieniveaus het aantal deeltijders stijgt. Toch blijft het aantal deeltijders onder mannen met een hoger functieniveau laag. Verder werken mannelijke deeltijders ook in de meeste recente jaren per week gemiddeld 2 tot 3 uur meer dan vrouwelijke deeltijders. Het verschil tussen de geslachten blijft kennelijk bestaan, en de combinatie van deeltijdwerk en een hoog vereist opleidingsniveau blijft moeizaam. Wellicht zal de recentelijk ingevoerde Wet Aanpassing Arbeidsduur, die de werknemer het recht geeft (onder bepaalde condities) meer of minder uren te werken, daar enige verandering in gaan brengen.

Deeltijdwerk naar functieniveau ^b

^a Bron: OECD Employment outlook 2002. Definitie deeltijd: 30 uur of minder.

^b Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking. Definitie deeltijd: 34 uur of minder.

Tegenover het negatieve demografische effect staan de groei van de participatie van met name vrouwen, en enkele positieve beleidseffecten. Het eerste leidt tot een toename van het arbeidsaanbod met 50 000 personen per jaar. Deze groei komt voor het grootste deel tot stand door het 'cohort-effect': de oudere generaties vrouwen met een relatief lage participatiegraad worden langzaam aan vervangen door nieuwere generaties die relatief veel op de arbeidsmarkt participeren. Als gevolg van beleidsmaatregelen neemt het arbeidsaanbod dit en volgend jaar naar verwachting met 45 000 respectievelijk 60 000 personen toe. De maatregelen hebben onder meer betrekking op de decentralisatie van de ABW, alsmede nieuwe regelgeving voor de WW. De decentralisatie van de ABW leidt ertoe dat gemeenten een groter financieel belang krijgen bij het terugdringen van bijstandsuitgaven. De WW wordt minder aantrekkelijk gemaakt doordat aanvullingen op de werkloosheidsuitkering in het vervolg volledig worden gekort op de uitkering. Beleid met betrekking tot de WAO (premiedifferentiatie en de wet Verbetering Poortwachter) heeft in de beide jaren een positief effect op het arbeidsaanbod van ongeveer 15 000 personen. Er zijn ook beleidsmaatregelen, die zowel positieve als negatieve gevolgen hebben voor het arbeidsaanbod. Dat geldt bijvoorbeeld voor betaald ouderschapsverlof (zie kader).

Tabel 3.18 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1999-2004

	2001	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid							
arbeidsjaren	6542	2,3	1,9	1,8	0,4	- ¾	0
personen totaal	8277	2,6	2,2	1,9	0,7	- ½	¼
personen vanaf 12 uur	7324	2,7	2,5	2,0	0,7	- ½	0
Beroepsbevolking	7575	1,8	2,1	1,7	1,3	1	1
		niveaus in dzd					
Werkloze beroepsbevolking		292	269	251	302	415	490
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
personen		708	624	576	573	695	770
uitkeringsjaren		653	577	547	555	670	740
		niveaus in % van de beroepsbevolking					
Werkloze beroepsbevolking		4,0	3,6	3,3	3,9	5¼	6¼
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
personen		9,7	8,4	7,6	7,5	9	9¾
uitkeringsjaren		8,9	7,7	7,2	7,2	8¾	9½

De conjunctuur, tenslotte, heeft zowel in 2003 als in 2004 een negatief effect op het arbeidsaanbod van 25 000, respectievelijk 15 000 personen. Dit wordt veroorzaakt doordat mensen zich minder snel op de arbeidsmarkt aanbieden wanneer het economisch slecht gaat (het zogenoemde 'discouraged worker effect').

De werkloosheid neemt in de komende periode naar verwachting sterk toe, van 3,9% van de beroepsbevolking in 2002 naar 5¼% in 2003 en 6¼% in 2004 (tabel 3.18). Enerzijds leidt de stagnerende economie tot een afname in de werkgelegenheid, wat tot uiting komt in een afname van het aantal vacatures. Anderzijds neemt het arbeidsaanbod nog altijd toe.

De stijging van de werkloosheid volgt die van de geschatte evenwichtswerkloosheid. Met name door de lastenverzwaringen in de begroting voor dit jaar en de verder stijgende pensioenpremies stijgt de geschatte evenwichtswerkloosheid tot circa 5¾% volgend jaar. Door de scherpe conjuncturele vertraging in 2002 en 2003 stijgt het feitelijke werkloosheidspercentage daar volgend jaar waarschijnlijk nog bovenuit.

Ouderschapsverlof

Ouderschapsverlof geeft eenmalig recht op verlof van dertien onbetaalde vrije weken voor de beide ouders van een kind dat jonger is dan acht jaar. Naast het recht op onbetaald ouderschapsverlof blijkt dat er in een groeiend aantal gevallen aanvullende afspraken tussen werknemers en werkgevers worden gemaakt over betaling, dan wel de duur van het verlof. Schaeps et al. (2002)^a melden dat in 28% van de door hen beschouwde cao's bovenwettelijke afspraken zijn gemaakt, waarbij het in de grote meerderheid van de gevallen gaat om een verlenging van de wettelijke periode. Slechts in een beperkt aantal gevallen wordt een gedeelte van het loon doorbetaald. In 2001 heeft 25% van de werknemers die recht hadden op ouderschapsverlof daadwerkelijk gebruik gemaakt van de regeling (CBS/SCP, 2002).^b Bij vrouwen (42%) lag dit gebruikspercentage aanzienlijk hoger dan bij mannen (12%). Verder geldt dat werknemers in de publieke sector veel vaker gebruik maken van ouderschapsverlof (49% tegenover 12%), hetgeen niet vreemd is gezien de hogere vergoeding in de publieke sector (75% tegenover maximaal 30%).

Betaald ouderschapsverlof heeft onmiskenbaar gevolgen voor het arbeidsaanbod. Naast het directe effect, dat leidt tot een daling van het aantal gewerkte uren, worden twee indirecte effecten onderscheiden. Ten eerste kunnen niet-actieven gaan besluiten tot participatie, vanwege het aantrekkelijke vooruitzicht van betaald ouderschapsverlof. Ten tweede dient het betaalde verlof gefinancierd te worden door middel van belasting- of premieheffing, hetgeen leidt tot een lager aanbod van arbeid omdat werken financieel minder aantrekkelijk wordt gemaakt. Het is aannemelijk dat het saldo van de twee indirecte effecten positief is, aangezien het arbeidsaanbod van vrouwen gevoeliger is voor financiële prikkels dan dat van mannen. Jongen et al. (2001)^c schatten het totaal van directe en indirecte effecten en komen tot de conclusie dat betaald ouderschapsverlof al met al leidt tot een afname in het arbeidsaanbod (gemeten in uren). De motivering van betaald ouderschapsverlof dient dan ook niet zozeer gevonden te worden in de vergroting van het arbeidsaanbod, maar eerder in de wens om de emancipatie en de ouderlijke zorg voor kinderen te stimuleren of inkomensherverdeling ten gunste van gezinnen met jonge kinderen te bewerkstelligen.

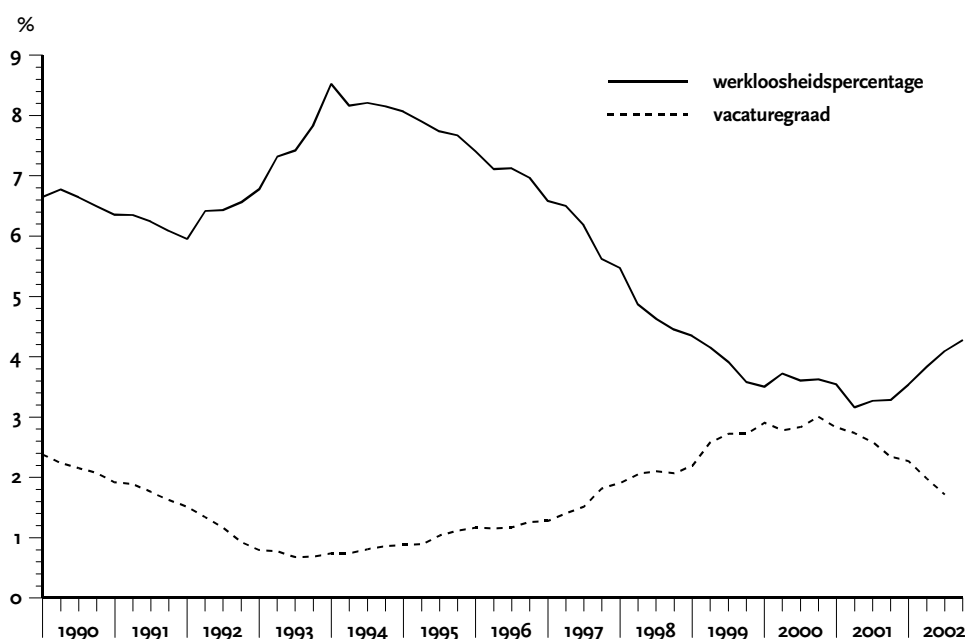
^a M. Schaeps, P. W. Feenstra en C. Klaassen, 2002, Arbeid en zorg in cao's 2000 - een update van de resultaten van het over 1999 uitgevoerde onderzoek, Arbeidsinspectie, Den Haag.

^b CBS/SCP, 2002, *Emancipatiemonitor 2002*, SCP publicatie 2002/13.

^c E. Jongen, B. Kuipers en E. Westerhout, 2001, Parental leave, *CPB Report 2001/2*, pp. 30-37.

Figuur 3.14 laat de historische ontwikkeling zien van het werkloosheidspercentage en de vacaturegraad. Zoals verwacht kan worden geven de beide reeksen een gespiegeld beeld te zien, waarbij sprake lijkt te zijn van een enigszins vertraagde relatie tussen werkloosheidspercentage en vacaturegraad. Vanaf eind 1993/begin 1994 is sprake van dalende werkloosheid en een stijgende vacaturegraad, hetgeen voortduurt tot het laatste kwartaal van 1999. Voor wat de vacaturegraad betreft heeft een omslag plaats aan het eind van 2000. Een jaar later begint het werkloosheidspercentage snel op te lopen.

Figuur 3.14 Werkloosheidspercentage en vacaturegraad, 1990-I t/m 2002-III^a

^a De vacaturegraad is gebaseerd op het aantal vacatures exclusief die bij overheid, onderwijs, sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

3.6 Collectieve sector

Het budgettaire beeld is sinds de MEV 2003 verder verslechterd. Het EMU-tekort loopt zonder nader beleid op tot naar verwachting 2,4% van het BBP in 2004. Deze verslechtering is vooral het gevolg van de conjuncturele ontwikkeling, die een aanzienlijke negatieve doorwerking heeft naar de collectieve inkomsten en de werkloosheidsuitgaven. De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven neemt voor het eerst sinds 1992 weer toe, van 65½% in 2001 tot bijna 71% in 2004.

3.6.1 De collectieve uitgaven

Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve uitgaven in 2003 zijn na de Miljoenennota en de MEV 2003 op enkele punten gewijzigd. Het sociaal akkoord zorgt voor ongeveer 0,1 mld euro aan extra uitgaven aan ID- en WIW-banen en de levensloopfaciliteit wordt uiteindelijk als uitgavenregeling vormgegeven. Het uitstel van de invoering van de nieuwe levenslooptregeling zorgt voor een besparing van 0,1 mld euro in 2003.

De beleidsuitgangspunten voor 2004 zijn gebaseerd op het Strategisch Akkoord en het aanvullend beleidspakket van het kabinet zoals opgenomen in de Miljoenennota 2003. Voor 2004 zijn door het nu demissionaire kabinet 1,3 mld euro ombuigingen op de collectieve uitgaven afgesproken, tegenover 0,5 mld euro aan intensiveringen.

Op verzoek van het kabinet is de uitgavenreserve van 170 mln euro nog niet ingezet voor concrete maatregelen. De belangrijkste ombuigingsmaatregelen zijn de opgelegde efficiëncytaakstelling en productiviteitskorting voor het rijk (0,15 mld euro), beperking van de groei van het Gemeente- en Provinciefonds (0,25 mld euro), decentralisatie van de financiering van de bijstand (0,15 mld euro) en anticumulatie gouden handdrukken WW (0,1 mld euro). De intensiveringen betreffen de beleidsterreinen zorg (0,2 mld euro), mobiliteit (0,15 mld euro) en veiligheid (0,15 mld euro).

Bij de uitgaven is voorts rekening gehouden met de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening. Daaruit komt naar voren dat de in de Miljoenennota 2003 en de MEV 2003 verwachte onderuitputting van de begroting 2002 is gerealiseerd. Tegenover incidentele meevallers bij de rijksbegroting in enge zin en bij de sociale zekerheid staat een forse structurele tegenvaller bij de zorguitgaven van $\frac{3}{4}$ mld euro. Deze hangt met name samen met een toename in 2002 van de productie bij de gehandicaptenzorg en verpleging en verzorging, welke doorwerkt naar latere jaren.

Voorts is de inventarisatie verwerkt van onvermijdelijke tegenvallers en ramingsbijstellingen, die door de departementen in overleg met het ministerie van Financiën voor de informateurs is samengesteld. Per saldo is sprake van tegenvallers tot een bedrag van circa 1,1 mld euro in 2003 en in 2004. Op de rijksbegroting in enge zin is in beide jaren sprake van een tegenvaller bij de opvang van asielzoekers van 0,2 mld euro door achterblijvende uitstroom en het versneld afstoten van gebouwen en personeel (afkopen van huurovereenkomsten en arbeidscontracten). Een aanzienlijke tegenvaller (0,15 mld euro) doet zich voor bij de huursubsidie, als gevolg van een groter aantal gebruikers en een gemiddeld hoger subsidiebedrag. Op het terrein van de sociale zekerheid zijn de tegenvallers (0,1 mld euro in 2003 oplopend tot 0,5 mld euro in 2004) met name het gevolg van de vertraging in de invoering van enkele maatregelen uit het Strategisch Akkoord. Zo is onder meer sprake van

vertraging van de invoering van het wetsvoorstel Verlenging loondoorbetalingverplichting bij ziekte, waardoor in 2004 een besparingsverlies op het WAO-pakket van 0,2 mld euro optreedt. De één jaar uitgestelde en nu ook gefaseerde invoering van de sollicitatieplicht voor 57½-plussers zorgt voor een besparingsverlies bij de WW van 60 mln euro in 2004. Bij de zorg is in 2003 rekening gehouden met tegenvallers van circa 0,4 mld euro als gevolg van een besparingsverlies van 0,3 mld euro op geneesmiddelen en overschrijdingen van in totaal 0,1 mld euro bij het overig ziekenvervoer en de opleidingen van huisartsen. Vooralsnog is in deze inventarisatie van onvermijdelijke tegenvallers geen rekening gehouden met budgettaire dreigingen in de sociale zekerheid en vooral bij de zorg, die op kunnen lopen tot bij elkaar ruim ½ mld euro in 2004.

Het demissionaire kabinet zal zijn nog lopende verantwoordelijkheid voor de begroting 2003 invullen door zoveel mogelijk specifieke maatregelen te nemen om de tegenvallers van 1,1 mld euro op te lossen. Indien nodig worden deze aangevuld met een mix van generieke maatregelen. Over de maatregelen zal besloten worden bij de Voorjaarsnota. Als beleidsuitgangspunt voor de collectieve uitgaven is gerekend met een mix van generieke maatregelen. Dit betreft het niet uitdelen van de prijsbijstelling (0,6 mld euro), het niet teruggeven van de eindejaarsmarge 2002 (0,4 mld euro, niet structureel) en een beperking van de vergoeding voor incidentele loonstijging bij de overheid en bij de zorg (0,1 mld euro).

Ontwikkeling collectieve uitgaven

De bruto-collectieve-uitgavenquote loopt in 2003 licht op, om in 2004 weer te dalen tot 0,1%-punt onder het niveau van 2002 (tabel 3.19). Dit verloop wordt vooral bepaald door het aantrekken van de economische groei (noemereffect). De reële groei (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) van de collectieve uitgaven bedraagt 1% in 2003 en 1¼% in 2004. Opvallend is de sterke groei van de uitgavenquote voor zorg en sociale zekerheid, met daartegenover dalende subsidie-uitgaven en een voortgaande daling van de rentelastenquote.

De netto-collectieve-uitgavenquote ligt daarentegen in 2004 ¼%-punt boven het niveau van 2002. Dit hangt samen met teruglopende niet-belastingmiddelen. Deze terugloop is nog sterker indien wordt gecorrigeerd voor de netto-verkopen van staatsdeelnemingen, die niet relevant zijn voor het EMU-saldo. In 2003 en 2004 is een stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen van 1,6 mld euro opgenomen. De sterke daling van de overige niet-belastingmiddelen is het gevolg van een aanzienlijke vermindering van de winstafdracht van DNB, lagere dividendopbrengsten in samenhang met de verkoop van activa en lagere aardgasbaten.

Het volume van de collectieve uitgaven (exclusief kredieten en rentelasten) stijgt dit jaar met 1½% en volgend jaar met 1%. De uitgaven voor sociale zekerheid, infrastructuur, zorg en de overdrachten aan het buitenland groeien gemiddeld het snelst. Hier staan dalingen bij defensie, het openbaar bestuur en de subsidies tegenover (tabel 3.20).

Tabel 3.19   Kerngegevens collectieve sector, 2000-2004^a

	2000	2001	2002	2003	2004
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	26,7	27,4	28,7	28,8	28,7
w.v. loonsom	9,8	9,9	10,3	10,2	10,2
materiële consumptie	6,5	6,7	6,9	6,7	6,7
investeringen	3,3	3,5	3,6	3,7	3,5
uitkeringen in natura	7,2	7,4	7,9	8,2	8,2
Inkomensoverdrachten	13,3	13,1	13,2	13,7	13,8
w.v. binnenland	11,2	11,0	11,3	11,8	11,9
buitenland	2,1	2,0	1,8	1,9	2,0
Kostprijsverlagende subsidies	1,4	1,4	1,4	1,3	1,2
Rente ^b	4,0	3,5	3,3	3,1	2,9
Kapitaaloverdrachten	1,2	1,3	1,1	1,0	1,0
Collectieve uitgaven bruto	46,6	46,8	47,7	47,8	47,5
Niet-belastingmiddelen ^{b, c}	6,5	5,8	6,4	6,2	6,0
Statistische verschillen	0,5	0,5	0,1	0,1	0,1
Collectieve uitgaven netto	39,6	40,5	41,2	41,5	41,4
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Belastingen ^d	25,0	25,7	25,5	24,9	24,4
Premies	16,0	14,2	14,2	14,7	14,5
Collectieve lasten	41,0	39,9	39,7	39,6	38,8
Gasbaten binnenland	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4
III Financieringssaldo					
Rijk	-0,5	-0,5	-1,4	-2,1	-2,4
Overige centrale overheid	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0
Lagere overheid	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
Sociale fondsen	1,6	0,0	-0,1	0,4	-0,1
Collectieve sector	1,7	-0,2	-1,0	-1,5	-2,2
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^e	2,2	0,1	-1,1	-1,6	-2,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo)	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6
Bruto staatsschuld (ultimo)	45,3	43,2	43,1	43,8	44,7
Verhouding inactieven-actieven (%)	66,7	65,6	65,9	68,8	70,7
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	4,5	5,0	3,8	2,6	0,9
Prijsmutatie nationale bestedingen	3,9	4,9	3,8	2,5	1,5

^a Gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.^b Exclusief EONIA-swaps.^c Overig, exclusief gasbaten binnenland.^d In 2001 gecorrigeerd voor kasvertraging van 1¼ mld euro als gevolg van de invoering van het nieuwe belastingstelsel.^e In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgave van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.

Het onderwijsvolume toont een gematigde groei, die vooral zijn oorzaak heeft in de groei van de leerlingen- en studentenaantallen. In 2003 wordt de volumegroei gedrukt door de generieke ombuigingsmaatregelen van het demissionaire kabinet. De invloed van de beleidsmatige mutaties is volgend jaar per saldo beperkt. Tegenover intensiveringen (enveloppe onderwijs) staan ombuigingen uit hoofde van de efficiencytaakstelling voor het hoger onderwijs en de afschaffing van het onderwijs in allochtone levende talen.

Tabel 3.20 Bruto collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 2001-2004

	2001	2004	2002	2003	2004	2002	2003	2004
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Defensie	1,3	1,3	0,9	- 1½	¼	3,9	2¾	1½
Onderwijs	4,4	4,7	3,9	¼	1½	6,0	2½	1¾
Openbaar bestuur/orde	12,4	12,3	1,9	- 1½	¾	4,1	2¾	1¾
Infrastructuur	1,9	2,2	3,5	10	- 3	8,8	3¾	2¾
Zorg ^a	7,2	8,1	7,6	3¾	1¾	5,4	3½	2½
Sociale zekerheid	10,9	11,6	0,8	5¼	2	4,0	3	2¼
Subsidies	2,5	2,0	- 8,5	- 9¾	- 4	4,1	3¾	2
Overdrachten buitenland	2,2	2,1	- 7,3	½	5¾	3,5	3	1½
Collectieve uitgaven (excl. kredieten en rente)	42,8	44,2	1,7	1½	1	4,7	3	2
Rentelasten	3,5	2,9	- 7,5	- 5¼	- 4¼	3,5	3	1½
Kredietverlening	0,5	0,4	- 2,6	- 1	- ½	3,5	3	1½
Collectieve uitgaven	46,8	47,5	1,0	1	¾	4,6	3	2
Bruto Binnenlands Product			0,3	¾	1¾	3,5	3	1½

^a De volumestijging van de uitgaven AWBZ/ZFW is 2½% in 2003 en 2% in 2004.

De invloed van het beleid is in 2003 en 2004 zichtbaar bij het openbaar bestuur. Maatregelen als de opgelegde efficiency- en productiviteitstaakstellingen en de kortingen op het gemeente- en provinciefonds leiden tot een kleiner ambtenarenbestand en minder aankopen van goederen en diensten (onder meer verminderde inhuur externen). Daarenboven is aangenomen dat een groot deel van het effect van het niet uitdelen van de prijsbijstelling 2003 en het niet teruggeven van de eindejaarsmarge 2002 neerslaat bij de uitgaven voor algemeen bestuur.

De infrastructuuruitgaven bereiken in 2003 naar verwachting een piek. Dit hangt nauw samen met het verloop van enkele grote projecten. De Westerscheldetunnel wordt dit jaar in gebruik genomen. Ook de uitgaven aan de HSL-zuid en de Betuweroute lopen na 2003 snel terug.

De volumegroei van de collectieve uitgaven aan zorg **laat met** naar verwachting 3¼% in 2003 en 1¾% in 2004 een aanzienlijk lagere stijging zien dan in de twee voorgaande jaren. De uitgaven volgens de definitie van het Budgettair Kader Zorg (BKZ), die in tegenstelling tot het cluster zorg ook particuliere ziektekostenverzekeringen omvatten, vertonen in 2003 en 2004 naar

verwachting een volumegroei van 2½% respectievelijk 2%. De volumegroei van zowel het cluster als het BKZ zijn gebaseerd op de beleidsuitgangspunten zoals geformuleerd in de Miljoenennota 2003, aangevuld met de sindsdien in beeld gekomen uitgaventegenvallers.

Een probleem dat zich de laatste jaren bij de zorgramingen voordoet, is de overgang van aanbodsturing naar vraagsturing ("recht op zorg"). Deze overgang staat op gespannen voet met de beoogde budgetdiscipline omdat de strikte aanbodbeheersing is losgelaten terwijl een nieuw beheersmechanisme aan de vraagzijde vooralsnog ontbreekt. In het Strategisch Akkoord van het huidige (demissionaire) kabinet is deze spanning opgelost door additionele beleidsmaatregelen voor te schrijven in geval van (dreigende) overschrijdingen van het BKZ. Het risico van een sterker dan het BKZ groeiende zorgvraag is beschreven in de Economische Verkenning 2004-2007, blz. 28. Hier is ook aangegeven dat dit risico moeilijk is te kwantificeren, maar op middellange termijn tussen 1 en 5½ miljard euro zou kunnen liggen.

Voor de AWBZ wordt in 2003 een volumestijging van 2¾% verwacht. De volumemutatie bij de ZFW bedraagt naar verwachting 2½% in 2003. Deze wordt onder andere gedrukt door taakstellende besparingen op de geneesmiddelenuitgaven. Hiertegenover staan de tegenvallers op basis van de bij de beleidsuitgangspunten genoemde inventarisatie.

De raming van de zorguitgaven in 2004 is gebaseerd op het Strategisch Akkoord en het nadien gevoerde beleid voor zover dat effect heeft op 2004. Ook in dit jaar zijn het met name maatregelen om te besparen op de geneesmiddelenuitgaven die de volume-ontwikkeling drukken. Daarnaast wordt er in 2004 taakstellend bespaard op de administratieve kosten. Hiertegenover staan intensiveringen in dat jaar. De volume-ontwikkeling van de ZFW bedraagt in 2004 ongeveer 1½%. Niet alleen het met zorg samenhangende beleid drukt de volume-ontwikkeling van de ZFW. De ontwikkeling van het aantal ZFW-verzekerden in 2004 blijft door de in 2003 ingezette beperking van het spaarloon achter bij de ontwikkeling van de bevolking. Door de beperking van het spaarloon zal voor een meer dan gebruikelijk aantal ZFW-verzekerden het inkomen de loongrens overschrijden. Hierdoor zal een extra aantal ziekenfondsverzekerden overgaan naar een particuliere ziektekostenverzekering. Dit drukt de volumegroei van de ZFW in 2004 met ongeveer een ½%-punt. Voor de AWBZ wordt in 2004 een volumestijging van 2¼% verwacht.

In het scenario voor de zorguitgaven, dat qua volume-ontwikkeling overeenkomt met de groei van de zorguitgaven in het Strategisch Akkoord en dientengevolge ook met de Miljoenennota 2003, is het wegwerken van bestaande wachtlijsten niet opgenomen. Wel zijn sinds de berekening van dat scenario, bijvoorbeeld ten tijde van het Strategisch Akkoord, structurele overschrijdingen geconstateerd vanwege extra productieafspraken en het wegwerken van wachtlijsten. Ook de overschrijdingen uit de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening hangen voor een groot deel samen met extra productieafspraken. In hoeverre de wachtlijsten hierdoor daadwerkelijk afnemen hangt in grote mate af van het al dan niet manifest worden van de latente vraag naar zorg, waarvan de omvang onbekend is.

De prijs van de zorg stijgt in 2004 sneller dan de prijs van het BBP, vooral omdat de verwachte prijsstijging van geneesmiddelen bijna 2%-punt uitgaat boven de ontwikkeling van de prijs van het BBP. Daarnaast stijgen de arbeidskosten in de zorgsector wat sneller dan in de marktsector door een hogere incidentele loonstijging en een sterkere stijging van de sociale lasten voor werkgevers. Tevens is verondersteld dat de zorginstellingen de arbeidskostenstijging van 2001, die uitging boven de arbeidsvoorwaardenruimte alsnog zullen trachten te verhalen. Indien de budgetten op termijn niet worden aangepast en instellingen geen kostenbesparingen elders weten te realiseren dan gaat die extra loonstijging ten koste van het volume, dan wel van verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Vooralsnog is verondersteld dat de budgetten vanaf 2004 worden aangepast.

De uitgavenquote sociale zekerheid stijgt naar verwachting van 10,9% BBP in 2002 tot 11,5% BBP in 2004. Dit jaar en volgend jaar neemt het aantal werkloosheidsuitkeringen naar verwachting sterk toe (zie ook de volgende subparagraaf), waardoor de volumemutatie van de sociale zekerheidsuitgaven de volumemutatie van het BBP verre overtreft.

Het volume van de subsidies laat zowel in 2003 als in 2004 een sterke daling zien. Dit wordt vooral veroorzaakt door het Strategisch Akkoord, dat voorziet in een gefaseerde afschaffing van de loonkostensubsidies voor laagbetaalde werknemers (SPAK) en voor langdurig werklozen (VLW). Bovendien wordt in het aanvullend beleidspakket uitgegaan van een versnelling en uitbreiding van de subsidietaakstelling uit het Strategisch Akkoord.

De overdrachten aan het buitenland nemen dit jaar en vooral volgend jaar toe. Dit komt met name voor rekening van de uitgaven aan Europese integratie. Voor deze stijging zijn twee belangrijke verklaringen. In de eerste plaats liet de begroting 2001 van de EU een overschot zien van 15 mld euro. Dit leverde voor Nederland in 2002 een incidentele meevaller op van 0,7 mld euro. In de tweede plaats betekent de toetreding van de landen in Midden- en Oost-Europa tot de Europese Unie voor Nederland vanaf 2004 een stijging van de afdrachten met circa 0,4 mld euro.

Ondanks het oplopende EMU-tekort zet de daling van de rentelastenquote door. Ook nominaal nemen de rentelasten verder af.⁶ De aanhoudende daling van de rentelasten wordt allereerst veroorzaakt doordat de lange-rentevoet van 4% in historisch perspectief zeer laag is. Daardoor is niet alleen de rente over de schuldtoename beperkt, maar resulteren ook lagere rentelasten bij herfinanciering van de aflossingen. Voorts is voor de ontwikkeling van de rentelasten niet het EMU-saldo, maar het financieringssaldo van de collectieve sector relevant. Zowel in 2003 als in 2004 wordt de financieringsbehoefte gedrukt doordat in de

⁶ Door een grotere inzet van renteswaps nemen zowel de rentelasten als de rentebaten sterk toe. In de kerngegevensstabel zijn deze rentebaten echter opgenomen bij de niet-belastingmiddelen. In tabel 3.18 zijn daarom zowel de rentelasten als de niet-belastingmiddelen gecorrigeerd voor het effect van deze zogenoemde EONIA-swaps.

meerjarencijfers voor beide jaren een aanzienlijke stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen is opgenomen. Daarnaast speelt de geraamde stijging van het BBP (noemereffect) een belangrijke rol bij de daling van de rentelastenquote.

Uitkeringsvolume en i/a-ratio

In 2002 liet de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (de i/a-ratio) voor het eerst sinds 1994 weer een stijging zien. In de projectie voor 2003 en 2004 neemt de i/a ratio in snel tempo verder toe. Niet alleen stijgt het aantal werkloosheidsuitkeringen verder, ook daalt in die jaren naar verwachting het aantal actieven.

Tabel 3.21 Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 1998-2004		1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Uitkeringsvolume^a								
AOW		2150	2171	2192	2213	2236	2265	2295
ANW		147	143	138	134	130	125	120
ZW		334	363	381	389	390	385	385
AAW/WAO ^b		757	766	788	798	806	815	830
WW		261	221	186	176	189	275	320
ABW		<u>427</u>	<u>384</u>	<u>348</u>	<u>328</u>	<u>320</u>	<u>345</u>	<u>375</u>
Totaal		4074	4049	4033	4037	4072	4220	4330
Actieven ^c		5832	5946	6045	6153	6179	6125	6125
i/a-ratio		69,9	68,1	66,7	65,6	65,9	68¾	70¾

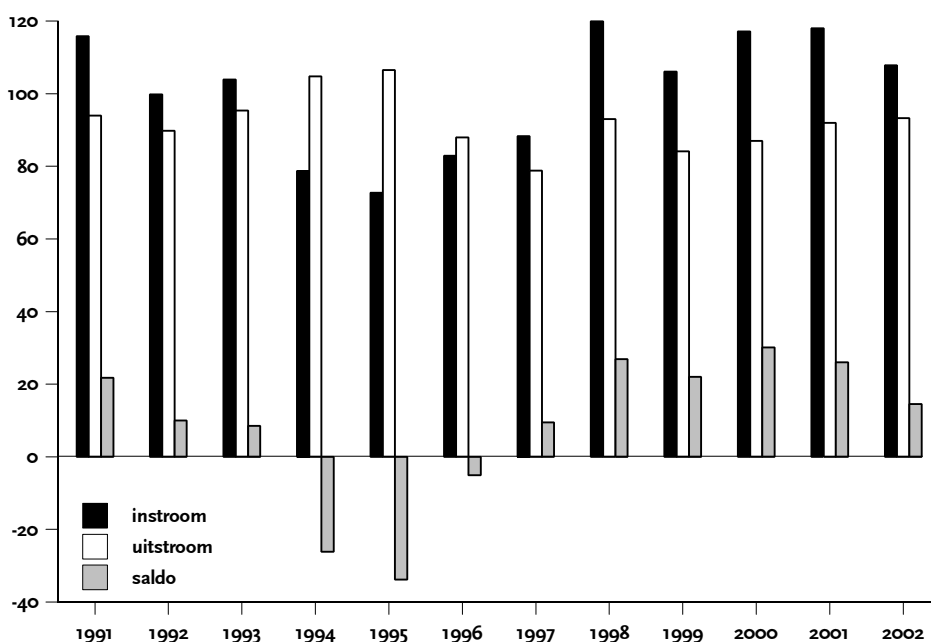
^a In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).
^b Vanaf 1998 inclusief een statistische correctie van – 5000 uitkeringsjaren i.v.m. omzetting van ABP-invaliditeitspensioen naar WAO-uitkering.
^c Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.

In 2002 steeg het aantal personen met een werkloosheid- of bijstandsuitkering minder hard dan de werkloze beroepsbevolking. De stagnerende werkgelegenheidsontwikkeling treft in eerste instantie herintreders en schoolverlaters die geen recht op een uitkering hebben. Pas op iets langere termijn laten bedrijven hun personeel afvloeien. Dit wordt in 2003 zichtbaar, wanneer naar verwachting de stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen gelijke tred houdt met de stijging van de werkloosheid. In de projectie voor 2004 blijft de stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen opnieuw achter bij de stijging van de werkloosheid. Het Strategisch Akkoord bevat voor 2004 namelijk een aantal beleidsmaatregelen die een reductie van het aantal uitkeringsontvangers beogen. Zo wordt de gemeentelijke financiering van het Fonds voor Werk en Inkomen (voornamelijk bijstand) verhoogd van 25% naar 100%. Dit stimuleert gemeenten een betere kosten-baten afweging te maken, waarbij kosten voor het terugdringen van de bijstandsuitgaven worden vergeleken met te verwachten opbrengsten. Naar verwachting leidt dit tot een doelmatiger activeringsbeleid en een verbetering van de fraudebestrijding. Voorts worden aanvullingen van voormalige werkgevers op werkloosheidsuitkeringen volledig gekort

op de WW-uitkering. Naar verwachting zullen werkgevers door deze maatregel in veel gevallen de bovenwettelijke aanvullingen op de WW afschaffen. Door deze maatregel wordt de WW minder aantrekkelijk als afvloeiingsregeling. Ook wordt het zoekgedrag van WW-ontvangers hierdoor positief beïnvloed.

De verwachting dat ultimo 2002 1 miljoen arbeidsongeschiktheidsuitkeringen zouden worden verstrekt is niet uitgekomen. De instroom in de WAO was in 2002 lager en de uitstroom hoger dan in 2001. Het is nog onduidelijk waar de gedaalde instroom door wordt veroorzaakt. Wel is de instroom nog steeds groter dan de uitstroom (zie figuur 3.15). Het is mogelijk dat werkgevers, vooruitlopend op de invoering van de Wet Verbetering Poortwachter, meer zijn gaan investeren in arbeidsomstandighedenbeleid. Deze investeringen hebben wellicht al in 2002 hun vruchten afgeworpen. Een andere mogelijke oorzaak van de gedaalde instroom is het effectiever worden van de Pemba-prikkel. De wet Pemba (premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen) stelt de WAO-premie die een werkgever betaalt deels afhankelijk van de mate waarin aan (ex-)werknemers de laatste jaren een uitkering WAO is toegekend. In het huidige Pemba-systeem werkt een schadeclaim met een vertraging van twee jaar door in de premies. Vanwege de vertraging in het systeem en de groeiende mate van premiedifferentiatie lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de wet Pemba nu meer effect sorteert dan in het jaar van invoering.

Figuur 3.15 In- en uitstroom arbeidsongeschiktheidsregelingen per jaar (in duizenden uitkeringen)

Bron: UWV, kerncijfers werknemersverzekeringen december 2002 en LISV, Kroniek van de sociale verzekeringen 2001.

Tabel 3.22 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2002-2004

	2002	2003	2004
Tarieven	%		
AOW-premie	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	10,25	12,05	12,15
Premie volksverzekeringen	29,40	31,20	31,30
Belastingtarief eerste schijf	2,95	1,70	1,70
Belastingtarief tweede schijf	8,45	7,20	7,20
Gecombineerd tarief eerste schijf	32,35	32,90	33,00
Gecombineerd tarief tweede schijf	37,85	38,40	38,50
Idem 65+ eerste schijf	14,45	15,00	15,10
Idem 65+ tweede schijf	19,95	20,50	20,60
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	5,85	5,05	4,90
WAO gedifferentieerde premie werkgever	2,00	2,35	2,35
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	0,90	1,30	1,30
WW-marginale AWF-premie werkgever	3,60	1,55	1,55
WW-marginale AWF-premie werknemer	4,95	5,80	5,80
ZFW procentuele premie werkgever	6,25	6,75	6,75
ZFW procentuele premie werknemer	1,70	1,70	1,70
Sociale lasten bedrijven	in % van het brutoloon		
Totaal werkgevers	23,7	24,6	25,1
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	11,5	11,0	10,7
w.v. pensioenpremies (incl. VUT)	8,0	9,5	10,3
w.v. overig particuliere sociale premies	0,2	0,3	0,3
w.v. rechtstreeks betaalde sociale lasten	3,9	3,9	3,8
Totaal werknemers	19,3	21,2	21,5
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	16,7	17,7	17,6
w.v. pensioenpremies (incl. VUT)	2,5	3,3	3,7
w.v. overig particuliere sociale premies	0,1	0,1	0,1
Inkomensgrenzen	euro		
Lengte eerste belastingschijf	15331	15883	16312
Lengte tweede belastingschijf	12516	12967	13318
Lengte derde belastingschijf	19899	20614	21171
Heffingskorting	1647	1766	1814
Arbeidskorting	949	1104	1174
Franchise AWF, per dag	55	57	58
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	159	165	168
Max. premie-inkomensgrens ZFW per dag	108	113	116
Verzekeringsloongrens ZFW	30700	32050	32800
Nominale premie ZFW per volwassene	181	356	354

Het effect van de onderscheiden factoren op de instroom kan vooralsnog niet gekwantificeerd worden. Hiervoor zijn nog onvoldoende gegevens beschikbaar.

De uitstroom uit de WAO stijgt doordat het bestand uit relatief veel jonge uitkeringsontvangers bestaat. Bij deze jonge mensen bestaat nog een redelijke kans dat ze herstellen. De instroomkans per leeftijdscategorie is in 2002 gedaald. Door de vergrijzing zal de gemiddelde instroomkans in de komende jaren echter stijgen. Hierdoor blijft de instroom in de WAO groter dan de uitstroom en stijgt het aantal arbeidsongeschikten.

3.6.2 Collectieve lasten

Beleidsuitgangspunten en microlasten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve lasten sluiten aan bij de Economische Verkenning 2004-2007.⁷ Voor 2003 betekent dit enkele belangrijke wijzigingen ten opzichte van de MEV 2003, onder meer als gevolg van de besluitvorming naar aanleiding van de algemene beschouwingen en het sociaal akkoord. Zo was ten tijde van de MEV 2003 nog sprake van afschaffing van de spaarloonregeling, maar is uiteindelijk besloten deze voor een belangrijk deel te handhaven met een maximum spaarbedrag per jaar van 613 euro. Rekening houdend met enkele compenserende lastenverschuivingen tussen bedrijven en gezinnen, verlicht dit de lasten voor gezinnen met ½ mld euro. De verhoging van het belastingtarief tweede schijf met 0,45%-punt en de verhoging van de algemene heffingskorting met negen euro betekenen per saldo een lastenverzwaring van ¼ mld euro voor gezinnen. Tenslotte wordt als onderdeel van het sociaal akkoord de AWF-premie werkgevers verlaagd, een lastenverlichting voor bedrijven van ¼ mld.

Naast deze beleidswijzigingen volgen uit nieuwe inzichten ten aanzien van de ontwikkeling van zorgpremies (ZFW, MOOZ en WTZ) en lokale lasten extra lastenverzwaringen voor gezinnen van ½ mld euro in 2003 en ¼ mld euro in 2004. Per saldo komt de lastenverzwaring in 2003 een kleine ¼ mld euro hoger uit dan de MEV 2003. Tezamen met de al in de MEV 2003 opgenomen maatregelen worden de lasten in 2003 met 3¼ mld euro verzwaard, voor het overgrote deel bij gezinnen.

In 2004 blijven volgens de plannen van het demissionaire kabinet de lasten gelijk. Dit is de resultante van een lastenverlichting voor gezinnen van ½ mld euro en een lastenverzwaring voor bedrijven van ½ mld euro. Verlaging van de brandstoffenaccijnzen (teruggave “kwartje van Kok”) betekent een lastenverlichting van ruim ½ mld euro, waarvan circa twee derde voor gezinnen en één derde voor bedrijven. De verdere verhoging van de arbeidskorting in 2004 verlaagt de lasten voor gezinnen met ¼ mld euro. De tweede tranche van het afschaffen van de afdrachtvermindering lage lonen en langdurig werklozen verhoogt de lasten voor bedrijven met

⁷ Zie CPB Document 26, Economische Verkenning 2004-2007, december 2002, p. 21-23.

$\frac{1}{4}$ mld euro. Het niet meer toestaan van commerciële herwaardering op reserves en goodwill bij omzetting van de onderneming in een BV en het aflopen van de overgangsregeling stakingsvrijstelling uit het ondernemerspakket 2001 verhogen de lasten voor bedrijven in 2004 met nog eens $\frac{1}{4}$ mld euro. Daarnaast worden de lasten voor bedrijven nog verhoogd door invoering van de VpB-plicht op commerciële activiteiten van pensioenfondsen. Een verhoging van de AWBZ-premie onder gelijktijdige verlaging van de WAO werkgeverspremie betekent tenslotte een lastenverschuiving van bedrijven naar gezinnen van $\frac{1}{4}$ mld euro.

Tabel 3.23 Microlastenontwikkeling, 2001-2004

	2001	2002	2003	2004
	mld euro			
Indirecte belastingen	3	$-\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$
Directe belastingen	$\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Totaal rijksbelastingen	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	0
OPL-belastingen	0	0	$\frac{1}{4}$	0
Totaal belastingen	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	0
Sociale premies	- 7	$-\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$
Totaal microlastendruk	$-3\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$
w.v. bedrijven	$\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
gezinnen	- 4	- 1	$\frac{3}{2}$	$-\frac{1}{2}$
overheid	0	0	$-\frac{1}{4}$	0

Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

De EMU-relevante belasting- en premie-ontvangsten laten in 2002 een tegenvaller zien van een kleine 2 mld euro ten opzichte van de verwachtingen ten tijde van de MEV 2003. Dit betreft vrijwel uitsluitend de vennootschapsbelasting. Mee- en tegenvallers bij andere belastingen en premies houden elkaar per saldo vrijwel in evenwicht.

De tegenvaller vennootschapsbelasting die sinds de MEV 2003 aan het licht is gekomen houdt met name verband met verminderingen op voorlopige aanslagen over 2001 en 2002, als gevolg van neerwaartse bijstellingen van winst en winstverwachting. Deze ontwikkeling betekent tevens dat de verliesgevendheid opwaarts is bijgesteld en de verliesverrekening scherp zal toenemen, waardoor de tegenvaller bij de vennootschapsbelasting in 2003 naar verwachting met $\frac{1}{2}$ mld euro verder zal oplopen ten opzichte van de MEV 2003.

De belastingopbrengsten op kasbasis blijven zowel in 2003 als 2004 achter bij de ontwikkeling van het BBP, zodat de belastingontvangstenquote in 2004 naar verwachting bijna 1%-punt lager is dan in 2002. Het grootste deel van de mutatie is endogeen van aard en geconcentreerd in 2003.

De beleidsmatige oploep van de omzetbelasting in 2003 heeft een technisch karakter en hangt samen met de invoering van het BTW-compensatiefonds. Dit wordt voor een belangrijk deel tenietgedaan door een licht achterblijvende endogene ontwikkeling in zowel 2003 als 2004. Oorzaak hiervan is de bij het BBP achterblijvende ontwikkeling van de particuliere consumptie en de investeringen in overige vaste activa. Een positief effect op de omzetbelasting gaat uit van de ontwikkeling van de investeringen in woningen.

Tabel 3.24 Belasting- en premieontvangsten 2002-2004							
	2002	2003	2004	2003	2004	2003	2004
				beleid		endogeen	
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
Totaal belastingen (kasbasis)	25,5	24,9	24,6	- 0,1	- 0,2	- 0,5	- 0,2
w.v. omzetbelasting	7,5	7,6	7,5	0,1	0,0	- 0,1	0,0
loon- en inkomstenbelasting	6,7	6,1	5,9	- 0,4	- 0,1	- 0,2	- 0,1
vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,1	3,0	3,2	0,0	0,0	0,0	0,1
overige belastingen	8,2	8,2	8,0	0,1	- 0,1	- 0,2	- 0,1
Premies (transactiebasis)	14,2	14,7	14,5	0,7	- 0,1	- 0,2	- 0,2
w.v. volksverzekeringen	6,6	6,9	6,9	0,4	0,0	- 0,1	0,0
werknemersverzekeringen	7,6	7,8	7,6	0,4	- 0,1	- 0,1	- 0,1

De ontwikkeling van de kasontvangsten loon- en inkomstenbelasting wordt in 2003 en 2004 negatief beïnvloed door beleidseffecten. In 2003 worden de ontvangsten met bijna 2 mld euro gedrukt door beleid. Naast de eerder genoemde maatregelen worden de ontvangsten in zowel 2003 als 2004 met ¼ mld euro gedrukt door effecten van nabetalingen tussen Rijk en sociale fondsen. De endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenbelasting blijft in beide jaren achter bij het BBP. In 2003 wordt het effect van een lichte stijging van de arbeidsinkomensquote meer dan gecompenseerd door fors oplopende pensioenpremies en hypotheekrenteaftrek (zie kader). Bovendien stijgt de tabelcorrectiefactor harder dan de loonvoet zodat sprake is van degressie. In 2004 daalt de arbeidsinkomensquote, maar is de uithollende werking van pensioenpremiestijgingen wat minder sterk. Bovendien vertaalt de daling van de arbeidsinkomensquote zich ook in een groei van de winst uit onderneming bij zelfstandigen.

De ontvangsten vennootschapsbelasting lopen in 2003-2004 vrijwel in de pas met het BBP. Als spiegelbeeld van de arbeidsinkomensquote blijft de winstontwikkeling in 2003 nog verder achter bij het BBP, om in 2004 licht te verbeteren. Verliescompensatie en kasvertragingen betekenen echter dat het effect hiervan op de kasontwikkeling van de VpB sterk wordt afgevlakt.

De endogene ontwikkeling van de overige belastingen blijft zowel in 2003 als in 2004 achter bij het BBP. Met name de overdrachtsbelasting, de dividendbelasting, de successierechten en de VpB-ontvangsten op gas dragen hieraan bij. De overdrachtsbelasting ondervindt de gevolgen van

de verwachte stagnering in het transactievolume op de markt voor bestaande woningen (zie paragraaf 3.2.5). Bij de dividendbelasting staan de ontvangsten in 2003 en 2004 onder druk door het wegebben van de incidenteel hoge ontvangsten in 2001 (zie CEP 2002, p. 133). Bij de successierechten vallen in 2003 de incidenteel hoge ontvangsten uit 2002 weg (zie CEP 2002, p. 132).

De endogene ontwikkeling van de premies volks- en werknemersverzekeringen staat zowel in 2003 als 2004 onder druk door stijgende pensioenpremies en hypotheekrente-betalingen. Aangezien beide aftrekbaar zijn voor de belasting- en premieheffing, erodeert de heffingsgrondslag in 2003 ondanks een lichte stijging van de arbeidsinkomensquote (AIQ). In 2004 daalt de arbeidsinkomensquote juist, waardoor de heffingsgrondslag verder afkalft. In 2003 compenseren de lastenverzwaringen de endogene daling van de premies in procenten BBP echter ruimschoots. In 2004 zorgt de groei van de winst van zelfstandigen er uiteindelijk voor dat de endogene ontwikkeling van de premies volksverzekeringen toch vrijwel in de pas kan lopen met de ontwikkeling van het BBP.

3.6.3 EMU-saldo en schuld

Het vorderingensaldo van de collectieve sector neemt na een top in 2000 van 1,5% BBP (exclusief opbrengst UMTS-veiling) gestaag af, tot een verwacht tekort zonder nader beleid van 2,4% BBP in 2004. Deze verslechtering is vooral het gevolg van de conjuncturele ontwikkeling. De Nederlandse economie presteert vanaf 2001 onder-trendmatig, met een aanzienlijke negatieve doorwerking naar de collectieve inkomsten en de werkloosheidsuitgaven. Het structurele EMU-tekort bedraagt 1,2 à 1,5% BBP in 2004 afhankelijk van de gebruikte rekenmethode (zie ook paragraaf 1.3).

Ten opzichte van de MEV 2003 is sprake van een verslechtering van het EMU-saldo met 1,2% BBP in 2003. Dit wordt onder meer veroorzaakt door de neerwaartse bijstellingen van de economische groeiverwachting voor 2002 en 2003 met cumulatief 1%-punt. Hierdoor vallen de belasting- en premie-inkomsten tegen. Bovendien zijn de collectieve inkomsten neerwaarts bijgesteld op grond van de tegenvallende realisatiecijfers eind 2002 en in samenhang met hogere pensioenpremies. Ook de collectieve uitgaven vallen tegen, onder meer de zorguitgaven, de werkloosheidsuitgaven en de uitgaven voor huursubsidies en asielzoekers.

De verslechtering van het EMU-saldo in 2003 is volledig gelokaliseerd bij het Rijk. Daarentegen verbetert het EMU-saldo van de sociale fondsen in 2003 aanzienlijk. In 2002 was nog sprake van een tekort van 0,3% BBP. In 2003 is waarschijnlijk sprake van een overschot van 0,4% BBP. Een verlaging van de belastingtarieven in de eerste twee schijven in combinatie met een verhoging van het AWBZ-tarief leidt tot een verschuiving tussen belastingen en premies van

circa 2 mld euro. Bovendien is sprake van een oploep van de rijksbijdrage aan de sociale fondsen die de kosten van heffingskortingen compenseert (BIKK), met 2¼ mld euro. In 2004 is sprake van een verslechtering van het EMU-saldo van het Rijk en van de sociale fondsen.

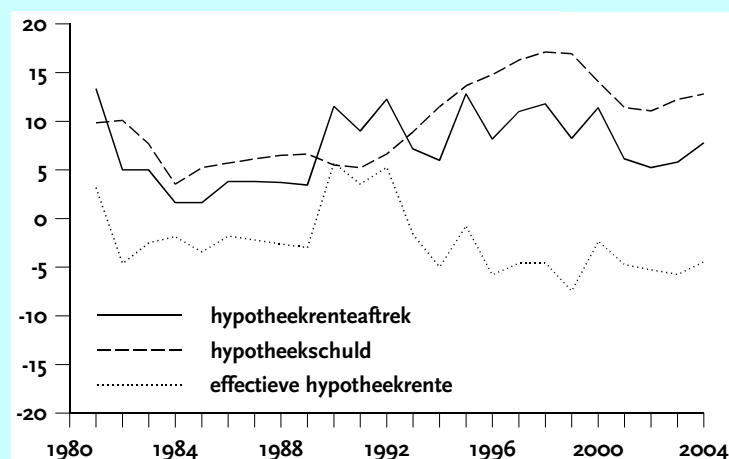
De hypotheekrenteaftrek

In 2003 zal de hypotheekrente-aftrek naar verwachting met 5¾% stijgen tot 21¼ mld euro. Dit betekent een inkomstenderving voor het Rijk van 9 mld euro. In 2004 loopt de hypotheekrenteaftrek met 7¾% snel verder op tot bijna 23 mld euro, en loopt de inkomstenderving op tot circa 10 mld euro. Dergelijke stijgingen zijn voor de hypotheekrenteaftrek niet uitzonderlijk. Met name in de jaren negentig van de vorige eeuw is de hypotheekrenteaftrek snel toegenomen met een *gemiddelde* jaarlijkse groei van bijna 10%. Onderstaande figuur geeft een overzicht van enkele aspecten van deze ontwikkeling.

De belangrijkste reden voor de voortgaande stijging van de hypotheekrenteaftrek is de stijging van de hypotheekschuld met gemiddeld 12½% per jaar in 2003 en 2004. De belangrijkste verklaring voor de stijgende hypotheekschuld is de sterke stijging van de huizenprijzen die al sinds 1992 zichtbaar is, en in 1999 en 2000 zijn hoogtepunt bereikte met prijsstijgingen van respectievelijk 15% en 20%. Middels tweede hypotheek (ter verbetering van de woning) en middels woningtransacties sijpelen deze huizenprijsstijgingen langzaam door in de hypotheekschuld. Dit betekent dat de recente uitbundige huizenprijsontwikkeling juist in de komende jaren de ontwikkeling van de hypotheekschuld aanjaagt. Pas in de tweede helft van de volgende kabinetsperiode valt dit effect geleidelijk weg en wordt, onder invloed van de verwachte afvlakking van huizenprijsstijging, de hypotheekschuldstijging naar verwachting getemperd tot ééncijferige groeipercentages. Bij een huizenprijsontwikkeling conform de onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1 wordt de groei van de hypotheekschuld en de hypotheekrenteaftrek getemperd met ¼%-punt in 2003 en 1¼%-punt in 2004.

Naast de hypotheekschuld draagt ook de effectieve hypotheekrente bij aan de mutatie. Met een grote vertraging volgt deze de lange rente. In lijn met een dalende tendens van de lange rente is de effectieve hypotheekrente een rem op de groei van de hypotheekrenteaftrek.

Aspecten van de hypotheekrente-aftrek, mutatie per jaar in %

Doordat de ontwikkeling van de premies in 2004 achterblijft bij de ontwikkeling van het BBP (zie paragraaf 3.6.2) en de uitkeringslasten blijven stijgen, wordt het saldo van de fondsen in 2004 tot nul gereduceerd.

De EMU-schuldquote is na een top van ruim 81% in 1993 gedaald tot 52,4% in 2002. Dit jaar daalt de schuldquote licht, om volgend jaar weer te stijgen tot 52,6% BBP. Nominaal neemt de schuld flink toe in samenhang met de ongunstige ontwikkeling van het EMU-saldo. Het effect hiervan op de schuldquote wordt getemperd door de nominale stijging van het BBP (noemereffect).

Bovenstaande ontwikkeling heeft zijn weerslag op de vermogensoverschotten van de centrale fondsen. Per ultimo 2002 hebben de volksverzekeringen (AWBZ, AOW en ANW) een vermogenstekort van 4½ mld euro vanwege het beneden lastendekkend niveau van de AWBZ-premie. Om de vermogenspositie van het AWBZ te verbeteren wordt de komende jaren de AWBZ-premie verhoogd; in 2003 met 1,7%-punt bij een gelijktijdige verlaging van de belastingtarieven in de eerste twee schijven. Ook vindt er een schuif plaats tussen de AWBZ-premie en de WAO-premie. In 2003 en in 2004 opnieuw wordt de AWBZ-premie met 0,1%-punt verhoogd onder gelijktijdige verlaging van de WAO-premie met 0,15%-punt. Hierdoor is in 2004 het vermogenstekort van de volksverzekeringen in de raming teruggedrongen naar 3¼ mld euro.

Tabel 3.25 Aansluiting financieringssaldo en EMU-saldo, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	% BBP					
Financieringssaldo Rijk ^a	-1,6	-0,1	-0,8	-1,5	-2,2	-2,3
Verkoop staatsbezit	-0,3	-0,1	0,5	0,0	-0,3	-0,3
Kredietverlening e.d. ^b	<u>1,1</u>	<u>0,6</u>	<u>0,2</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>
Vorderingensaldo Rijk ^a	-0,8	0,4	-0,1	-1,0	-2,1	-2,4
Vorderingensaldo overige centrale overheid	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Vorderingensaldo lagere overheid	0,1	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1
Vorderingensaldo sociale fondsen	<u>1,2</u>	<u>1,6</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,4</u>	<u>0,0</u>
EMU-saldo ^a	0,7	2,2	0,1	-1,1	-1,6	-2,4
EMU-schuld (per ultimo)	63,1	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgave van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.

^b Kredietverlening, deelneming in kapitaal internationale banken, kas-transactieverschillen.

Bij de werknemersverzekeringen (AWF, WAO en ZFW) lopen de vermogensoverschotten naar verwachting verder op tot 10½ mld euro in 2004. Bij het AWF verandert het vermogensoverschot in 2004 nauwelijks vanwege de sterk stijgende werkloosheid. Bij de WAO toont het vermogensoverschot slechts een zeer bescheiden stijging door de eerder genoemde

premieschuif met de AWBZ-premie. Bij het ziekenfonds loopt het vermogenoverschot in 2003 op door een forse verhoging van de nominale ziektekostenpremie in dat jaar. De stijging van het vermogenssaldo van de ZFW blijft echter beperkt doordat een groot gedeelte van de nominale premiestijging wordt afgeroomd door een verlaging van de rijksbijdrage. Per saldo neemt het vermogenoverschot hierdoor maar ½ mld euro toe. In 2004 neemt het vermogenoverschot ZFW nauwelijks verder toe.

Tabel 3.26 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen (mld euro)^a, 2001-2004				
	2001	2002	2003	2004
AOW	1	0	¼	0
ANW	0	0	0	¼
WAZ/WAO	2	3½	4	4¼
AWF	4¾	4¼	4½	4½
AWBZ	- 1¾	- 4½	- 4	- 3½
ZFW	1¼	1	1½	1¾
Totaal	7½	4½	6½	7¼

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.

4 Speciale onderwerpen

4.1 Incoherent landbouwbeleid: gevolgen voor de ontwikkelingslanden

De integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie is een belangrijke lange-termijn-voorwaarde voor armoedevermindering. Westerse landen kunnen hier een bijdrage aan leveren door hun markten meer open te stellen voor landbouwproducten uit derde landen, door uitvoersubsidies af te schaffen en door de interne productgebonden steun op landbouwproducten zoveel mogelijk los te koppelen van de productie. Modelberekeningen bevestigen dat ontwikkelingslanden inderdaad baat hebben bij een (eenzijdige) afbraak van landbouwsteun door de OESO-landen. Tegelijkertijd blijkt uit die berekeningen dat de te behalen welvaarts winst, per saldo, betrekkelijk bescheiden is. Verruiming van wederzijdse markttoegang tussen ontwikkelingslanden onderling is belangrijker. Dit laat onverlet dat sommige ontwikkelingslanden aanzienlijk profijt kunnen trekken van een beleidsverandering in OESO-landen.

4.1.1 Bescherming van de landbouw in de rijke landen

Handelsbeperkende maatregelen verhinderen dat landen hun comparatieve voordelen in welvaart om kunnen zetten. Deze overtuiging, volgens bijna iedere econoom: dit feit, ligt ten grondslag aan een groot deel van de kritiek op het protectionistische karakter van het landbouwbeleid van de rijke landen. Naast de consumenten in de rijke landen zelf, zijn vooral ook ontwikkelingslanden die *grosso modo* een comparatief voordeel in landbouw hebben, de dupe van het landbouwbeleid van de rijke landen. Wordt het landbouwbeleid van de Europese Unie als voorbeeld genomen, dan worden ontwikkelingslanden *in concreto* op vier manieren gehinderd.

- Ten eerste is het, door hoge heffingen aan de EU-buitengrens, voor agrarische producten die concurreren met in de Europese Unie verbouwde producten, zoals granen, suiker, groenten e.d., in het algemeen buitengewoon lastig om de markt van de EU te betreden.
- Daar komt bij dat invoerheffingen voor bewerkte producten veelal op een aanmerkelijk hoger niveau liggen dan die op onbewerkte producten. De ontwikkeling van een op export gerichte verwerkende industrie in ontwikkelingslanden wordt hierdoor extra bemoeilijkt.
- Het interne EU-beleid van prijsondersteuning, en het daaraan gekoppelde systeem van uitvoersubsidies, heeft tot gevolg dat de wereldmarktprijzen van een aantal agrarische producten op een kunstmatig laag niveau worden gehouden. Dit frustreert potentiële exporteurs van agrarische producten van buiten de EU in hun pogingen om internationaal marktaandeel te winnen.
- Tot slot moet worden gewezen op eisen die door de EU aan ingevoerde producten worden gesteld, bijvoorbeeld als uitloeisel van het interne beleid op het gebied van voedselveiligheid. Omdat die eisen in de loop der jaren zijn toegenomen, wordt, *ceteris paribus*, de invoer uit ontwikkelingslanden steeds lastiger.

In discussies over dit onderwerp spreekt men wel van ‘incoherentie’: welvaartsbevordering (armoede-vermindering) als doelstelling van het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid aan de ene kant en een vorm van landbouwbeleid dat de mogelijkheden hiertoe beperkt aan de andere kant. Sommigen spreken in dit verband van hypocrisie¹, anderen noemen het landbouwbeleid van de rijke landen in zijn algemeenheid, en dat van de EU in het bijzonder, zelfs immoreel² of ‘grenzend aan het perverse’³.

In deze paragraaf zal op enkele van de aspecten van dit incoherentie-probleem worden ingegaan. Met name zal getracht worden om een antwoord te krijgen op de volgende vier vragen:

1. Hoe groot is het mondiale welvaartsverlies als gevolg van het protectionisme in de landbouw (paragraaf 4.1.2)?
2. Wie dragen dit welvaartsverlies; ofwel, wie zullen er bij liberalisatie op vooruit gaan (paragraaf 4.1.3)?
3. Hoe zal de (potentiële) welvaartswinst bij afschaffing van alle protectionisme in de landbouw, verdeeld zijn over de ontwikkelingslanden (paragraaf 4.1.4)?
4. Hoe kan Nederlands beleid bijdragen aan een vermindering van de incoherenties op het terrein van het landbouwbeleid (paragraaf 4.1.5)?

Landbouwbeleid is overigens niet het enige beleidsterrein van de rijke landen met gevolgen voor de welvaart in ontwikkelingslanden. Bijgaand kader bespreekt het verband tussen het geneesmiddelenbeleid in de rijke landen en de beschikbaarheid ervan in de ontwikkelingslanden. Andere voorbeelden van beïnvloeding zijn het migratiebeleid, het internationale milieubeleid en het handelsbeleid met betrekking tot industrieproducten en diensten.

4.1.2 Welvaartsverlies door landbouwbeleid

Volgens berekeningen van de OESO werd de landbouw in de OESO-landen in het jaar 2000 met in totaal 327 miljard dollar gesteund.⁴ Een enorm bedrag dat in de discussie nogal eens als

¹ Zoals de chief-economist van de Wereldbank, Nicholas Stern, tijdens een lezing in München op 19 september jl. Hij wees daarbij o.a. op het ‘bizarre’ feit dat in Finland suikerbieten worden geteeld. Met een aandeel in de wereldsuikerproductie van iets meer dan 0,1%, is Finland overigens een erg bescheiden suikerproducent.

² Zie bijvoorbeeld de econoom Jacob Kol in een interview met de Volkskrant van 11 augustus 2001.

³ Zie het redactionele commentaar van NRC-Handelsblad van 29 november jl. over het gemeenschappelijke landbouwbeleid.

⁴ OECD, 2001, *Agricultural Policies in OECD Countries, Monitoring and Evaluation*, Parijs.

Westers geneesmiddelenbeleid als vorm van ontwikkelingshulp

Elk jaar raken 300 miljoen mensen besmet met malaria, 8,4 miljoen met tuberculose en 6 miljoen met HIV. Elk jaar sterven ongeveer 1 miljoen mensen aan malaria, 1,8 miljoen aan tuberculose en 2,7 miljoen aan HIV/AIDS. Veruit de meesten van hen leven in ontwikkelingslanden. Er bestaan geen vaccins tegen deze ziekten, hoewel medische onderzoekers optimistisch zijn over de technische haalbaarheid ervan. Naast armoede kan marktfalen (de marktprikkels tot ontwikkeling van vaccins zijn kleiner dan de maatschappelijk optimale prikkels) dit ontbreken verklaren, in combinatie met onvermogen of onwil van overheden in ontwikkelingslanden om dit marktfalen zelf te verminderen.^a Verder zijn bestaande geneesmiddelen vaak te duur voor arme zieken. Kan Westers beleid, al dan niet buiten de traditionele paden van ontwikkelingssamenwerking om, deze volgezondheidsproblematiek verlichten?

Westerse overheden zouden, op kosten van hun belastingbetalers en additioneel aan particuliere giften, de ontwikkeling van vaccins tegen genoemde ziekten fors kunnen steunen door aanbesteding van onderzoek en ontwikkeling bij commerciële farmaceutische bedrijven en/of bij overheidslaboratoria.^b Een beleidssucces is echter niet gegarandeerd. De informatie-asymmetrie tussen de opdrachtgevende overheid en de vraagkant (potentieel zieke arme mensen) roept de vraag op of de overheid de juiste onderzoeksopdracht weet te formuleren. De informatie-asymmetrie tussen de opdrachtgevende overheid en de opdrachtontvangende partij maakt onzeker of de opdrachtnemer die opdracht daadwerkelijk vervult of in plaats daarvan zijn eigen agenda volgt.

Een tweede optie voor Westerse overheden is om prijsdiscriminatie tussen rijke en arme landen maximaal te bevorderen. Wanneer rijke en arme markten effectief gescheiden zijn, zullen fabrikanten van bestaande geoctrooierde medicijnen hun prijzen aanpassen aan de lokale koopkracht: hoge prijzen in rijke landen, lage in arme landen. Prijsdiscriminatie vergroot de toegang tot medicijnen voor arme landen, maar inwoners van rijke landen betalen hogere prijzen. Aan één aspect voor een effectieve scheiding van rijke en arme markten is nagenoeg voldaan: Westerse overheden hebben retourhandel in geoctrooierde medicijnen van arme naar rijke landen zo goed als onmogelijk gemaakt. Onzeker is of een andere voorwaarde vervuld is: Westerse overheden moeten wanneer zij geneesmiddelenprijzen in eigen land reguleren, niet refereren aan de lage prijsniveau's in arme landen.^c

Een derde optie is om arme landen in bepaalde situaties toe te staan om de octrooirechten op een geneesmiddel in te perken via een zogenoemde dwanglicentie.^d Voordeel van deze optie is dat een arm land tegen lagere kosten toegang heeft tot een bepaald bestaand medicijn, mits het land zelf, of een ander arm land in dezelfde situatie, in staat is het medicijn te produceren. Consequentie is wel dat de marktprikkel om nieuwe vaccins en medicijnen tegen 'derde wereld ziekten' te ontwikkelen verzwakt wordt, zodat de verantwoordelijkheid hiervoor meer bij de overheid komt te liggen (zie ook eerste optie).

^a Zie M. Kremer, 2000, Creating markets for new vaccines, part I: rationale, NBER working paper 7716.

^b De Nederlandse overheid participeert in zo'n initiatief, zie www.medicijnenvoorarmen.nl.

^c De huidige onderconsumptie in arme landen van eenvoudige, goedkope medicijnen waarvan het octrooi verlopen is, tempert overigens de verwachtingen van de effecten van prijsverlagingen op de volksgezondheid in die landen. Zie J. Lanjouw, 1997, The introduction of pharmaceutical product patents in India: heartless exploitation of the poor and suffering?, NBER working paper 6366.

^d Het internationale octrooiverdrag TRIPS biedt arme landen deze optie.

‘welvaartsverlies’ van de rijke landen wordt geïnterpreteerd. Dit lijkt echter een overdreven voorstelling van zaken. Kort gezegd, berekent de OESO de steun als de som van (i) de directe steun aan boeren en voedingsmiddelenindustrie en (ii) het verschil tussen de interne prijs en de wereldmarktprijs, maal de totale productie. Een eenzijdige afbraak van alle steun aan de landbouw in de EU en in andere OESO-landen zal echter tot een krimp van de productie in de rijke landen leiden. Vanwege de inelastische vraag mag dan een (forse) stijging van de wereldmarktprijzen worden verwacht, zie bijvoorbeeld de reactie van de wereldmarktprijzen op de tegenvallende graanoogst in 1996. Onder andere daarom zal de werkelijke welvaartswinst aanzienlijk kleiner zijn dan de berekeningen van de OESO suggereren.⁵

Een juistere indruk van de potentiële welvaartswinst van steunafbraak kan worden verkregen door met dit type en andere relevante reacties die bij liberalisatie op zullen treden rekening te houden. In de loop der jaren zijn hiernaar diverse onderzoeken uitgevoerd. Tabel 4.1 vat de belangrijkste uitkomsten van een aantal van die studies samen. Om de berekende welvaartswinsten enig perspectief te geven, zijn ze tevens uitgedrukt in een percentage van het mondiale BBP.

Tabel 4.1 Schattingen van de mondiale welvaartswinst bij afbraak van alle landbouwsteun in zowel ontwikkelde landen als ontwikkelingslanden	
Studie	Totaal
	mld dollar
IMF, 2002 ^a	128
Wereldbank, 2002, statisch scenario ^b	248
Wereldbank, 2002, dynamisch scenario	587
USDA/ERS, 2000, statisch scenario ^c	31
USDA/ERS, 2000, dynamisch scenario	56
Anderson, 1999 ^d	165
LEI/EUR, 2002 ^e	109
^a T. Geithner, and G. Nankani, 2002, Market Access for Developing Countries - Selected Issues, IMF/World Bank, Washington.	
^b World Bank, 2002, Global Economic Prospects and the Developing Countries, World Bank, Washington.	
^c X. Diao, A. Somwari and T. Roe, 2000, A Global Analysis of Agricultural Reform in WTO Member Countries, in: <i>Agricultural Policy Reform: The Road Ahead</i> , USDA, Washington, pp.25-40.	
^d Kym Anderson, 1999, Agriculture, Developing Countries and the WTO Millennium Round, CIES, Discussion Paper 99/28, Adelaide, Australië.	
^e J.F. Francois, J.C.M. van Meijl en F.W. van Tongeren, 2002, Economic benefits of the Doha round for the Netherlands, LEI/EUR, Rotterdam/Den Haag	

⁵ Zie voor een uitgebreidere discussie van dit punt: H.J.J. Stolwijk en P.J.J. Veenendaal, 1995, *De betekenis van de landbouw voor de Nederlandse economie*, publicatie 1.29 Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.

De uitkomsten geven aanleiding tot het volgende commentaar:

- De schattingen van de potentiële welvaartswinst na afbraak van alle steun aan de landbouw lopen zeer sterk uiteen. Ze variëren van een minimum van 31 miljard dollar tot een maximum van 587 miljard dollar. De verschillen zijn deels een uitdrukking van de (onvermijdelijk) zwakke empirische basis en het hoge aggregatie-niveau van de modellen waarmee dit soort onderzoeken wordt uitgevoerd. Voor een ander deel hebben ze te maken met de uiteenlopende vooronderstellingen die aan de berekeningen ten grondslag liggen. Zo is in de optimistische ‘dynamische’ scenario’s van resp. de Wereldbank, waarmee een welvaartswinst van 587 miljard dollar wordt berekend, en de USDA/ERS-studie, met een geschatte welvaartswinst van 56 miljard dollar, verondersteld dat als gevolg van de mondiale liberalisatie van de landbouwmarkten, de landbouw in de ontwikkelingslanden een extra productiviteitsimpuls zal ondervinden. Hierdoor zal hun positie op de wereldmarkt stap voor stap verbeteren: er ontstaat een expansieve winstgevende landbouw. Volgens deze modellen is de totale welvaartswinst na zo’n 15 jaar gerealiseerd. Anders gezegd: na 15 jaar heeft de liberalisatie-impuls zijn maximum bereikt. Vanaf dan keert die welvaartswinst ieder jaar terug.
- Zowel de statische als de dynamische modellen zijn gebaseerd op breed geaccepteerde theorieën die worden bevestigd door een veelheid van waarnemingen op micro-niveau. Echter, kwantificering ervan op een hoog aggregatieniveau blijft problematisch.

4.1.3 Nadere verdeling van welvaartsverliezen

De schattingen van de welvaartswinsten in tabel 4.1 zijn aggregaten. Enerzijds zeggen ze niets over de mate waarin individuele landen en landengroepen door hun beleid verantwoordelijk zijn voor het niet realiseren van deze winsten (die daarom ook welvaartsverliezen mogen worden genoemd). Anderzijds is niet duidelijk in hoeverre individuele landen en landengroepen te lijden hebben van het totaal aan protectionistische maatregelen. In een discussie over beleidscoherentie is vooral de vraag van belang in hoeverre het beleid van de rijke landen, negatieve gevolgen heeft voor de welvaart in de ontwikkelingslanden. Om hier enig zicht op te krijgen zijn in de tabellen 4.2 tot en met 4.5 de aggregaten uit tabel 4.1 zowel naar veroorzaker als naar slachtoffer van het welvaartsverlies gesplitst in een groep rijke landen en een groep arme landen.

Tabel 4.2 Welvaartswinst bij liberalisatie landbouw volgens IMF (2002)			
	Potentiële winst voor:		Totaal
	OESO landen	Niet-OESO landen	
Bij liberalisatie door:	mld dollar		
OESO-landen	93	9	102
Niet-OESO-landen	5	22	27
Wereld	98	31	129

Tabel 4.3 Welvaartswinst bij liberalisatie landbouw volgens Wereldbank (2002)

	Potentiële winst voor:		Midden- en lage inkomenslanden		Totaal	
	Hoge-inkomens-landen		Statisch scenario	Dynamisch scenario	Statisch scenario	Dynamisch scenario
Bij liberalisatie door:	mld dollar					
Hoge-inkomenslanden	73	144	31	99	104	243
Midden- en lage-inkomenslanden	23	53	114	294	136	346
Wereld	106	196	142	390	248	587

Tabel 4.4 Welvaartswinst bij liberalisatie landbouw volgens USDA/ERS (2002)

	Potentiele winst in:	
	Statisch scenario	Dynamisch scenario
	mld dollar	
Ontwikkelde landen	28	35
Ontwikkelingslanden	3	21
Wereld	31	56

Tabel 4.5 Welvaartswinst bij liberalisatie landbouw volgens Anderson (1999)

	Potentiele winst voor:		Totaal
	Hoge-inkomens-landen	Midden- en lage inkomenslanden	
Bij liberalisatie door:	mld dollar		
Hoge-inkomenslanden	110	12	122
Midden- en lage-inkomenslanden	11	31	42
Wereld	121	43	164

Ondanks de aanzienlijke verschillen in uitkomsten, vallen ook enige interessante overeenkomsten te constateren:

- Volgens drie van de vier studies zal de welvaartswinst na afschaffing van alle vormen van protectionisme in de landbouw vooral in de rijke landen neerslaan (resp. volgens de studies van IMF, USDA/ERS en Anderson). De winst voor de ontwikkelingslanden bedraagt volgens deze studies tussen de 21 en de 43 miljard dollar.
- Opmerkelijk is bovendien dat in drie van de vier studies⁶ tussen de 70% en 80% van de potentiële welvaartswinst voor ontwikkelingslanden het gevolg is van liberalisatie van het

⁶ De USDA/ERS studie maakt geen onderscheid in regionale herkomst van de welvaartswinst.

landbouwbeleid in de ontwikkelingslanden zelf. De winst voor ontwikkelingslanden als gevolg van liberalisatie door de rijke landen is, volgens deze studies, verhoudingsgewijs bescheiden.

- Opvallend is tenslotte dat de studie van de Wereldbank de negatieve effecten van protectionisme in de landbouw veel hoger inschat dan de andere studies. Ook zal, volgens de studie van de Wereldbank, de potentiële winst van liberalisatie verhoudingsgewijs voor een veel groter deel bij de ontwikkelingslanden terecht komen dan volgens de andere studies. Dit laatste wordt ook bevestigd door de eerder geciteerde studie van Francois et al.

In het navolgende blijft de discussie beperkt tot het effect van volledige liberalisatie van het landbouwbeleid van de rijke landen op de welvaart in de ontwikkelingslanden. In tabel 4.6 zijn de gegevens hierover uit de tabellen 4.2 tot en met 4.5 samengevat. Wederom is, ter wille van het perspectief, de potentiële welvaartswinst ook uitgedrukt als een percentage van het totale inkomen.

Tabel 4.6 Welvaartswinst bij een volledige liberalisatie van het landbouwbeleid van de rijke landen voor de ontwikkelingslanden		
	Totaalbedrag	
	mld dollar	in % van het inkomen van de ontwikkelingslanden
IMF, 2002	9	0,14
Wereldbank, 2002, statisch scenario	31	0,48
Wereldbank, 2002, dynamisch scenario	99	1,56
USDA/ERS, 2000, statisch scenario ^a	3	0,04
USDA/ERS, 2000, dynamisch scenario	21	0,33
Anderson, 1999	12	0,18

^a De bedragen van de USDA/ERS-studie hebben betrekking op liberalisatie van het landbouwbeleid van alle landen; de getallen overschatten dus het effect van een liberalisering van het landbouwbeleid van de rijke landen alleen.

Hoewel het, in absolute zin, soms om aanzienlijke bedragen gaat, is het totale welvaartseffect uitgedrukt in een percentage van het gemiddelde inkomen in de ontwikkelingslanden (lage en midden inkomenslanden) niet heel groot. Zeker als het wordt vergeleken met de economische groeicijfers die sommige ontwikkelingslanden over lange periodes hebben weten te realiseren. Zo lag in de periode 1960-2000 de gemiddelde jaarlijkse groei van het BBP in Zuid-Korea, dat traditioneel een zeer hoge bescherming van zijn landbouwsector kent, iets boven de 6%. In de periode 1980-2000 kende India bij benadering eenzelfde gemiddelde BBP-groei.

Uit berekeningen van de OESO blijkt dat het landbouwbeleid van de EU bijna 37% van de totaal berekende landbouwsteun in de OESO voor haar rekening neemt. Als dit percentage mag worden gebruikt om de schade die het landbouwbeleid van de EU aan de ontwikkelingslanden

toebrenge vast te stellen, dan resulteert een jaarlijks bedrag van tussen de 1 en de 37 miljard dollar.

4.1.4 Uiteenlopende belangen van ontwikkelingslanden

Bij de discussie in paragraaf 4.1.3 moeten nog twee kanttekeningen worden geplaatst. De eerste is dat met verdelingskwesties binnen de groep ontwikkelingslanden geen rekening is gehouden. Omdat de (potentiële) voordelen van steunafbraak in de rijke landen niet uniform over (en binnen) de ontwikkelingslanden zijn verdeeld, is enig zicht hierop van belang. De tweede kanttekening is dat de genoemde bedragen 'netto' bedragen zijn. Daarmee wordt bedoeld dat de welvaartswinst die de modellen berekenen, gelijk is aan het verschil tussen de welvaartsvoordelen, die het gevolg zijn van een volledige afbraak van steun aan de landbouw in de rijke landen, en de welvaartsnadelen waarvan, bij afbraak van de steun in de rijke landen, eveneens sprake zal zijn.

Met uitzondering van de USDA/ERS-studie presenteren de hier besproken studies geen uitkomsten op een niveau dat een discussie over deze kwesties toestaat. De USDA/ERS studie laat in de statische variant zien dat de 'winst' van steunafbraak vooral bij de (grote) Latijns-Amerikaanse landen terecht zal komen; in iets mindere mate profiteert ook een aantal Aziatische landen. De overige ontwikkelingslanden zullen, volgens de USDA/ERS, *per saldo*, verliezen. In de dynamische variant van de USDA/ERS-studie is het beeld iets gunstiger: als gevolg van de veronderstelde 'technological spillover-growth effecten' zullen uiteindelijk ook de verliezers een bescheiden winst realiseren.

Om de discussie te structureren is het zinvol de ontwikkelingslanden in drie groepen in te delen:

- Exporteurs van voornamelijk tropische producten, die weinig concurrentie van landbouwproducten van de EU ondervinden.
- Exporteurs (inclusief potentiële exporteurs, dat wil zeggen landen met een aanzienlijke agrarische productiecapaciteit) van landbouwproducten die concurreren met landbouwproducten die in de EU worden voortgebracht.
- Netto importeurs van landbouwproducten waarvoor de EU een protectionistisch beleid voert, met weinig exportpotentieel, alsmede (kleine) exporteurs aan wie speciale handelsvoordelen bij export naar de EU zijn toegekend. Tot die laatste groep behoren 77 zogeheten ACS-landen, voormalige koloniën uit Afrika, het Caribisch gebied en de Stille Zuidzee.

De eerste groep komt over het algemeen lage tarieven tegen als ze (onbewerkte) producten naar de EU willen exporteren. Uitvoer naar de EU van bewerkte producten is daarentegen dikwijls aanzienlijk moeilijker. Beleid gericht op armoedevermindering is gebaat bij afbraak van tarieven op bewerkte producten. Weliswaar zal dit een nadelig effect hebben op de productie van

bewerkte voedingsmiddelen binnen de EU, maar er is alle reden om aan te nemen dat dit effect voor de EU-landen niet heel groot zal zijn. Ten eerste is de verwerkende industrie van de EU tamelijk arbeidsextensief. Dit betekent dat er weinig ruimte voor ontwikkelingslanden is om van comparatieve voordelen te profiteren. Een tweede punt is dat productie van bewerkte voedingsmiddelen om allerlei redenen (vooral de kennis van de markt is relevant) veelal dichtbij de plaats van afzet plaatsvindt.⁷ Een algemeen expansie-patroon van een succesvolle voedingsmiddelenproducent is: eerst exporteren en dan, nadat een zekere marktpositie is opgebouwd, een productie-eenheid starten in het exportland. Tegen de achtergrond van dit 'patroon' lijkt de grootste liberalisatie-winst voor deze groep ontwikkelingslanden te liggen in het naar zich toe trekken van de eerste bewerkingsfase.

De tweede groep, de (potentiële) exporteurs van landbouwproducten die rechtstreeks concurreren met productie van de EU (graan, suiker, vlees, groenten), zal het meest profiteren van de afbraak van landbouwsteun door de rijke landen. Die afbraak zal tot lagere prijzen voor boeren in de rijke landen (inclusief de EU) leiden en tot hogere prijzen op de wereldmarkt. Deze tweede groep, die vooral uit ontwikkelingslanden bestaat en voor het merendeel lid is van de zogeheten CAIRNS-groep, heeft daarom veel te winnen bij afbraak van steun, dat wil zeggen van een situatie waarin ze 'onbeperkte' toegang tot de EU krijgen en ook anderszins op 'gelijke voet' de concurrentie met de Europese boeren aan kunnen gaan. *Ceteris paribus* betekent dit dat ze (o.a. Brazilië en Argentinië) zich verder zullen specialiseren in landbouwproductie. De welvaartswinst uit deze specialisatie zal samen gaan met enig welvaartsverlies voor de consumenten in deze landen omdat die meer voor hun voedingsmiddelen zullen moeten betalen.

Het beeld in de EU bij afbraak van interne steun is precies omgekeerd: welvaartswinst, als gevolg van de lagere prijzen voor de consumenten en, om dezelfde reden, welvaartsverlies voor de producenten (boeren, toeleveranciers). Overigens wijzen studies uit dat het productie-effect voor Nederland van een volledige liberalisatie betrekkelijk klein zal zijn.⁸ En ook dat de leefbaarheid van rurale gebieden, landschapsbeheer en andere met het gebruik van het buitengebied samenhangende publieke diensten soms redenen zullen zijn om delen van de landbouwende bevolking van de Europese Unie door middel van nauwelijks of niet aan de productie gekoppelde toeslagen te blijven 'steunen'.⁹

⁷ Voor producten die hun waarde aan de plaats van herkomst ontlelen (Schotse Whiskey, Franse cognac) geldt dit natuurlijk niet.

⁸ Zie H. Massink, en G. Meester, 2002, Boeren bij Vrijhandel - de Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding: een verkenning, MLNV, Den Haag en Werkgroep Heroriëntatie Landbouw (2002), Duurzaamheid met Beleid, IBO-onderzoek, Den Haag.

⁹ M.A. Keyzer, 2002, Managing Multifunctionality in Towns and Countryside: Considerations for CAP-Reform, SOW-VU Amsterdam.

Een verdere opening van de markten voor landbouw zal vermoedelijk nog wel tot de nodige conflicten leiden, onder andere op het gebied van milieu, dierenwelzijn, voedselveiligheid e.d. Zo hebben de concurrentie-voordelen die Brazilië heeft in, bijvoorbeeld, de productie van pluimvee voor een deel te maken met de minder 'strengere' eisen ten aanzien van dierenwelzijn. Volgens sommigen zouden de WTO-regels zich vanwege dit soort conflicten meer op productieprocessen dan op producten moeten richten.

De derde groep, de netto importeurs van landbouwproducten waarvoor de EU een protectionistisch beleid voert en de ACS-landen, zal problemen ondervinden als de rijke landen hun steun aan de landbouw af gaan breken. In zoverre deze landen tevens (kleine) exporteurs zijn van agrarische producten, bijvoorbeeld van groenten, zullen ze profiteren van een gemakkelijker toegang tot de markten van de rijke landen. Lokaal kan dit natuurlijk voor aanzienlijke groei-impulsen zorgen. Om een aantal redenen zullen de landen die tot deze groep behoren, echter niet alleen maar profiteren.¹⁰

In zoverre ze tot de ACS-groep behoren, landen die momenteel onder aantrekkelijke voorwaarden naar de EU kunnen exporteren, zal afbraak van steun niet alleen betekenen dat ze lagere prijzen voor dit deel van hun productie zullen krijgen, maar ook dat ze concurrentie zullen ondervinden van niet-ACS-landen die goedkoper produceren. Zo lijkt in redelijkheid te mogen worden verwacht dat bij een volledige liberalisatie van de suikemarkt de ACS-landen en andere landen met een preferentiële toegang marktaandeel zullen verliezen aan Braziliaanse en/of Australische producenten van suiker.

Maar de meeste problemen zullen vermoedelijk het gevolg zijn van hogere wereldmarktprijzen. Hoewel er onder deskundigen geen overeenstemming bestaat over de mate waarin bij liberalisatie de wereldmarktprijzen zullen stijgen, is er geen discussie over het feit dat de wereldmarktprijzen bij afbraak van landbouwsteun omhoog zullen gaan. Voor een groot aantal arme voedselimporteurs, die geen comparatief voordeel in de productie van voedsel hebben, zal deze afbraak daarom ongunstig uitpakken, in ieder geval op de korte en middellange termijn. Benadrukt zij dat het om grote aantallen soms arme landen gaat. Zo waren 44 van de 47 landen van Afrika beneden de Sahara, met in totaal bijna 500 miljoen inwoners, in het midden van de jaren negentig netto importeurs van voedsel. Alleen Zuid-Afrika, Zimbabwe en Oeganda waren netto-exporteurs van granen. Stijgen de wereldmarktprijzen dan zijn er bovendien snel aanzienlijke bedragen in het geding. De afgelopen jaren voerden de ontwikkelingslanden gemiddeld zo'n 160 miljoen ton graan per jaar in. Bij een stijging van de wereldmarktprijs met slechts 1 dollarcent per kilogram, stijgt hun invoerrekening dus met 1,6 miljard dollar. Een punt dat hier mee samenhangt, betreft de regelmatige behoefte aan

¹⁰ Zie M. Trueblood, and S. Shapouri, 1999, Trade Liberalization and the Sub-Saharan African Countries, USDA, Washington, pp.29-36.

voedselhulp. Van de 47 landen in Afrika beneden de Sahara waren er de afgelopen jaren gemiddeld 18 voor minstens 20% van hun graaninvoer afhankelijk van voedselhulp. Bij hoge wereldmarktprijzen stijgen de kosten van deze hulp. De neiging van rijke landen tot het geven van voedselhulp zal dan zeker niet toenemen.

4.1.5 Wat is een coherent landbouwbeleid?

Ondanks alle kanttekeningen die erbij kunnen worden geplaatst, is er voldoende theoretische en empirische grond voor de bewering dat een snelle economische ontwikkeling eerder plaatsvindt in landen die gericht zijn op integratie in de wereldeconomie dan in landen die zich in min of meerdere mate afsluiten van de rest van de wereld.¹¹ En ook geldt dat armoedevermindering aanzienlijk gemakkelijker te realiseren is in landen met hoge economische groeicijfers dan in landen waarvan de economie stagneert. Integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie, als wezenlijke lange-termijnvoorwaarde voor armoedebestrijding, impliceert dan dat westerse landen hun markten voor landbouwproducten meer open gaan stellen, dat ze hun uitvoersubsidies af gaan schaffen en dat ze de interne productgebonden steun, zo niet naar nul terugbrengen dan wel zo veel mogelijk los koppelen van de productie.

Dat geldt vanzelfsprekend niet alleen voor landbouwproducten, maar ook voor handelsbelemmeringen op overige gebieden, waaronder kleding en andere bewerkte katoenproducten die in de WTO-handelsrondes naast landbouw ook een heet hangijzer vormen.

Hoewel verwacht mag worden dat een dergelijke verandering van het landbouwbeleid per saldo tot welvaartswinst voor de ontwikkelingslanden zal leiden, zal de omvang van die winst in termen van extra economische groei vermoedelijk bescheiden zijn. Dit betekent vanzelfsprekend niet dat sommige landen of sommige regio's niet aanzienlijk kunnen profiteren van een afschaffing van het protectionistische landbouwbeleid van de rijke landen. De rundvleessector van Argentinië, suikerproducenten in Mozambique of Brazilië en groentetelers in Turkije en Afrika zijn natuurlijk enorm gebaat bij een onbelemmerde toegang tot de markten van de EU en andere rijke landen. Evenzeer zijn deze en andere (potentiële) exporteurs van landbouwproducten, zoals bijvoorbeeld de katoenboeren in West-Afrika, geholpen bij afschaffing van andere vormen van steun aan de landbouw in de rijke landen.¹² Maar daar staat tegenover dat afbraak van de landbouwsteun in de rijke landen ook een aantal verliezers onder de ontwikkelingslanden zal opleveren, zeker op de korte en middellange termijn. Arme netto

¹¹ Zie bijvoorbeeld Brink Lindsey, 2002, *Against the Dead Hand: the Uncertain Struggle for Global Capitalism*, John Wiley, New York.

¹² Zie ook de notitie Beleidscoherentie Ontwikkelingssamenwerking-Landbouw van de ministeries van Buitenlandse zaken en LNV van 29 november jl. Of: O. Badiane et al., 2002, *Cotton Sector Strategies in West and Central Africa*, Policy Research Working Paper 2867, World Bank, Washington.

importeurs met weinig landbouwpotentieel zullen last krijgen van de hogere wereldmarktprijzen voor granen, suiker en vlees. Tegenover de winst van de katoenboeren in West-Afrika staat een verlies voor de textielsector in Indonesië en Bangladesh die bij liberalisatie meer voor hun geïmporteerde ruwe katoen zullen moeten betalen. En de ACS-landen verliezen de ‘winst’ die hun voorkeursbehandeling bij export naar de EU momenteel oplevert.

Dit probleem maakt landbouwbeleid dat bij wil dragen aan armoedevermindering tot een complexe zaak: winst als saldo van winsten in een aantal, soms iets rijkere ontwikkelingslanden en verliezen in vooral ontwikkelingslanden met weinig exportpotentieel. Dergelijke effecten die elkaar, vanuit de doelstelling gezien, tegenwerken, komen natuurlijk op meer beleidsterreinen voor. Bijvoorbeeld, bij EU-besluiten om de steun aan de landbouw af te breken respectievelijk te hervormen. Daar is eveneens sprake van tegenstellingen, namelijk die tussen de EU-producenten en de EU-consumenten. In discussies over de specifieke vormgeving van hervormingen zoals bij de MacSharry-hervorming of Agenda 2000, speelden die tegenstellingen een dominante rol. Als oplossing werd gekozen voor een compensatie van de (potentiële) verliezers: boeren binnen de EU krijgen om die reden in toenemende mate vormen van directe inkomensteun. Het valt te overwegen om, bij afbraak van landbouwsteun in de rijke landen, voor de grootste verliezers onder de ontwikkelingslanden ook naar een vorm van compensatie te zoeken. Uit de modelberekeningen die hierboven aan de orde zijn geweest, lijkt de conclusie te mogen worden getrokken, dat dit zeker niet om heel grote bedragen zal gaan.

4.2 Vergrijzing en schuldreductie: een indicatieve update

Sinds de publicatie van ‘Ageing in the Netherlands’ in 2000 is het economische klimaat, alsmede de situatie van de overheidsfinanciën, aanzienlijk verslechterd. Deze ‘update’ van de berekeningen van destijds indiceert dat voor houdbare overheidsfinanciën in 2007 een budgettaire aanpassing van 1,8% van het BBP vereist is. Dit impliceert dat de begroting in dat jaar in evenwicht moet zijn. Daarmee komt deze norm 1,7%-punt lager uit dan in de berekeningen van 2000. Niettemin is de onderliggende budgettaire ruimte kleiner, zoals blijkt na de correctie voor tijdelijke invloeden en voor rentebetalingen. De norm voor het houdbare primaire saldo na correctie voor tijdelijke invloeden is nu hoger dan destijds en bedraagt voor 2007 3,8% BBP, tegenover 3,2% BBP in de eerdere berekeningen. Dit laat zien dat de verslechtering van het budgettaire beeld in het houdbare tijdpad door alle generaties wordt gedragen.

4.2.1 Inleiding

In augustus 2000 publiceerde het CPB de studie *Ageing in the Netherlands*.¹³ Daarin werd aangegeven dat houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn onder een aantal

¹³ Centraal Planbureau, 2000, *Ageing in the Netherlands*, Sdu, Den Haag

aannamen vereiste dat het begrotingssaldo in 2001 circa 0,7% BBP hoger zou zijn dan op dat moment werd verwacht bij actuele beleidsuitgangspunten.

Als criterium voor houdbaarheid geldt dat de bestaande collectief gefinancierde regelingen voor de diverse leeftijdsgroepen mee kunnen groeien met de welvaart zonder dat de belasting- en premietarieven verhoogd moeten worden en zonder dat de overheidsschuld zich uiteindelijk explosief ontwikkelt. De ratio achter het principe van constante tarieven is dat hogere tarieven kwadratisch doorwerken in welvaartsverliezen, en dat uitstel van tariefsverhoging leidt tot de noodzaak van grotere tariefsverhogingen later. Dit principe voorkomt bovendien dat de kosten van de vergrijzing onevenredig naar toekomstige generaties worden doorgeschoven.

Als gevolg van de verwachte vergrijzing van de bevolking zullen de uitgaven voor AOW en zorg op lange termijn een groter deel van het BBP claimen. In een houdbaar tijdpad voor de overheidsfinanciën wordt de extra last in de toekomst opgevangen door een combinatie van hogere belasting- en premie-inkomsten over hogere pensioenuitkeringen en lagere rentelasten over een kleinere overheidsschuld.

De houdbaarheidsberekeningen vereisen een groot aantal aannamen, met name omtrent de demografische ontwikkeling, de verdere toename van de arbeidsparticipatie, de groei van de arbeidsproductiviteit en de leeftijdsgevoeligheid van de overheidsuitgaven. Daarnaast is de uitgangspositie van belang. Deze *update* brengt vooral het effect van de gewijzigde uitgangspositie op de houdbaarheid in kaart. Het gaat dan om de verandering van begrotingssaldo en overheidsschuld in het basisjaar, en de omvang daarin van de eventuele conjuncturele en incidentele componenten. De andere aannames, zoals die voor de participatiegraad, de groeivoet en de rentevoet, zijn niet aangepast.

4.2.2 Indicatieve update

Bij de indicatieve *update* is als basisjaar 2007 gekozen, conform de stand van het voorzichtige scenario uit de Economische Verkenning 2004-2007 (december 2002) en de budgettaire *update* uit januari 2003.¹⁴ Tabel 4.7 vergelijkt een aantal belangrijke kengetallen van de *update* met die uit het houdbare tijdpad van augustus 2000.

¹⁴ Aangepaste stand budgettaire cijfers 2002-2007, CPB Notitie, januari 2003 (www.cpb.nl)

Tabel 4.7   **Vergelijking van actuele stand in 2007 met het houdbare pad in Ageing in the Netherlands (%BBP)**

	update	Ageing-houdbaar	verschil
Schuldquote	51	35	16
EMU-saldo	- 1,8	1,7	- 3,5
Rentebetalingen	<u>2,7</u>	<u>2,0</u>	<u>0,7</u>
Primair saldo	0,9	3,7	- 2,8
Invloed conjunctuur	- 0,6	0,5	- 1,1
Incidentele component pensioenpremies	<u>- 0,5</u>	<u>0,0</u>	<u>- 0,5</u>
Primair saldo, voor tijdelijke invloeden geschoond ^a	2,0	3,2	- 1,2
Zorguitgaven	8,3	7,5	0,8

^a Dit betreft een correctie van zowel de invloed van de conjunctuur als van de incidentele invloed van het boven-kostendekkende niveau van de pensioenpremies.

De tabel laat zien dat de schuldpositie van de overheid in 2007 met 51% van het BBP 16%-punt hoger uitvalt dan in het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*. Ook is het begrotingssaldo (EMU-definitie) in 2007 in de actuele stand - 1,8% BBP in plaats van + 1,7% BBP, een verslechtering van 3,5%-punt. Dit is voor een deel het gevolg van hogere rentebetalingen. Het primaire saldo, dat is het saldo exclusief rentebetalingen, ligt in de actuele stand 2,8% BBP onder het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*.

De verslechtering van het saldo is deels te wijten aan twee niet-structurele factoren. De eerste hiervan is een conjuncturele component in het EMU-saldo die in *Ageing in the Netherlands* nog +0,5% BBP bedroeg door een geleidelijke afbouw van de hoogconjunctuur uit 2000. In de huidige raming voor 2007 bevat het EMU-saldo een conjuncturele component van -0,6% BBP als gevolg van beleidsimpulsen op de structurele groei die in 2007 nog niet zijn uitgewerkt. De tweede invloed betreft een 'incidentele' component in het saldo van 2007, als gevolg van het tijdelijk boven-kostendekkende niveau van de pensioenpremies. De aftrekbaarheid van deze premies impliceert een tijdelijke derving van belasting- en premie-inkomsten. Met behulp van PVK-gegevens schat het CPB de structurele hoogte van de pensioenpremies op circa 13% van de loonsom. Bij de actuele raming voor 2007 van 15½% zou dit betekenen dat de tijdelijke component in de pensioenpremies circa 2½% van de loonsom beloopt. Het bijbehorende budgettaire effect is 0,5% BBP. Het primaire saldo na correctie voor deze tijdelijke factoren komt per saldo slechts 1,2%-punt lager uit dan in het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*.

Tenslotte is in deze *update* meegenomen dat de zorguitgaven in de actuele stand van 2007 worden geraamd op 8,3% BBP in plaats van op 7,5% BBP, wat gevolgen heeft voor de vergrijzingseffecten in latere jaren. De indicatieve *update* is beperkt tot de invloeden van de factoren uit deze tabel. Andere nieuwe inzichten zijn er niet in betrokken.

4.2.3 EMU-saldo voor 2007 in een houdbaar tijdpad

Wat is de vereiste budgettaire aanpassing om in 2007 weer op een houdbaar pad te komen? Om deze vraag te beantwoorden is een partiële analyse uitgevoerd die de geraamde budgettaire situatie voor 2007 vergelijkt met die van het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*. In deze analyse zijn alleen verschillen betrokken die zijn weergegeven in tabel 4.7. Op basis van deze verschillen is indicatief berekenend dat in de voorziene uitgangssituatie voor 2007 een budgettaire aanpassing van 1,8% van het BBP nodig is om de overheidsfinanciën op een houdbaar pad te brengen.¹⁵ Dit cijfer is opgebouwd uit drie componenten. In de eerste plaats dient compensatie te worden gevonden voor de verslechtering van het primaire saldo, na correctie voor incidenten, ten opzichte van dat in het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*. Tabel 4.7 laat zien dat hiermee een aanpassing van 1,2% BBP is gemoeid. In de tweede plaats dient dekking gevonden te worden voor de (additionele) rentebetalingen die een gevolg zijn van de 16% hogere schuld. Becijferd is dat hiermee een budgettaire aanpassing van 0,4% BBP gemoeid is. De derde factor is gelegen in de hogere zorguitgaven in 2007. Deze duiden op hogere uitgaven voor ouderen en daarmee bij ongewijzigd beleid ook op een grotere oploep van de kosten als gevolg van de vergrijzing na 2007.

Implementatie van bovengenoemde aanpassing van 1,8% BBP leidt tot de houdbare saldi in 2007 zoals weergegeven in de eerste kolom van tabel 4.8. De tabel onderscheidt verschillende definities van het begrotingssaldo en vergelijkt de houdbare waarde ervan met die in het houdbare tijdpad in *Ageing in the Netherlands*.

Tabel 4.8 Saldi bij houdbaar pad voor overheidsfinanciën in 2007 (%BBP)		
	update-houdbaar	Ageing-houdbaar
Feitelijk EMU-saldo	0,0	1,7
Voor incidentele effecten geschoond EMU-saldo ^a	1,1	1,2
Primair voor incidentele effecten geschoond EMU-saldo ^a	3,8	3,2
^a Dit betreft een correctie van zowel de invloed van de conjunctuur als van de incidentele invloed van het boven-kostendekkende niveau van de pensioenpremies.		

Tabel 4.8 laat zien dat het houdbare feitelijke EMU-saldo volgens deze indicatieve *update* uitkomt op begrotingsevenwicht tegenover een overschot van 1,7% in *Ageing in the Netherlands*. Na correctie voor de tijdelijke invloeden van de conjunctuur en de hoogte van de pensioenpremies in 2007 is het verschil veel kleiner, slechts 0,1% van het BBP (1,1% versus 1,2%).

¹⁵ Een nauwkeurige uiteenzetting van de afleiding van dit cijfer is te vinden in CPB-notitie, De budgettaire ontwikkeling sinds 'Ageing in the Netherlands' in een lange termijn perspectief, februari 2003 (www.cpb.nl).

Het iets lagere van incidenten geschoonde saldo betekent echter niet dat sprake is van grotere budgettaire mogelijkheden. De beste indicator hiervoor is immers het onderliggende *primaire* EMU-saldo. Dit cijfer is nu hoger dan in *Ageing in the Netherlands* (3,8% versus 3,2%), wat duidt op minder ruimte voor uitgavenverhoging of belastingverlaging. Aan deze verkrapping liggen ten grondslag het bovengenoemde hogere schuldniveau en de grotere vergrijzingsgevoeligheid van de collectieve regelingen.

4.2.4 Schuldquote in houdbaar tijdpad

De veranderingen in de uitgangspositie hebben grote consequenties voor het tijdpad van de schuldquote die gepaard gaat met houdbaar beleid. Zoals hierboven bleek, ligt de schuldquote in 2007 ongeveer 16% BBP boven het niveau uit het houdbare pad van augustus 2000. Door deze slechtere uitgangspositie komt het houdbare tijdpad voor de schuldquote over de hele tijdshorizon hoger te liggen dan in de sommen van augustus 2000. Dit hogere niveau vloeit voort uit het principe van constante belasting- en premietarieven in het houdbaarheids criterium. Het pad van de staatsschuld is daar de, betrekkelijk toevallige, resultante van. Het principe van constante tarieven werd ook gevolgd in 2000. De uitkomst van destijds, dat houdbaar beleid gepaard ging met volledige schuldaflissing in 2025, gold dan ook alleen onder de toenmalige, gunstigere, uitgangspositie.

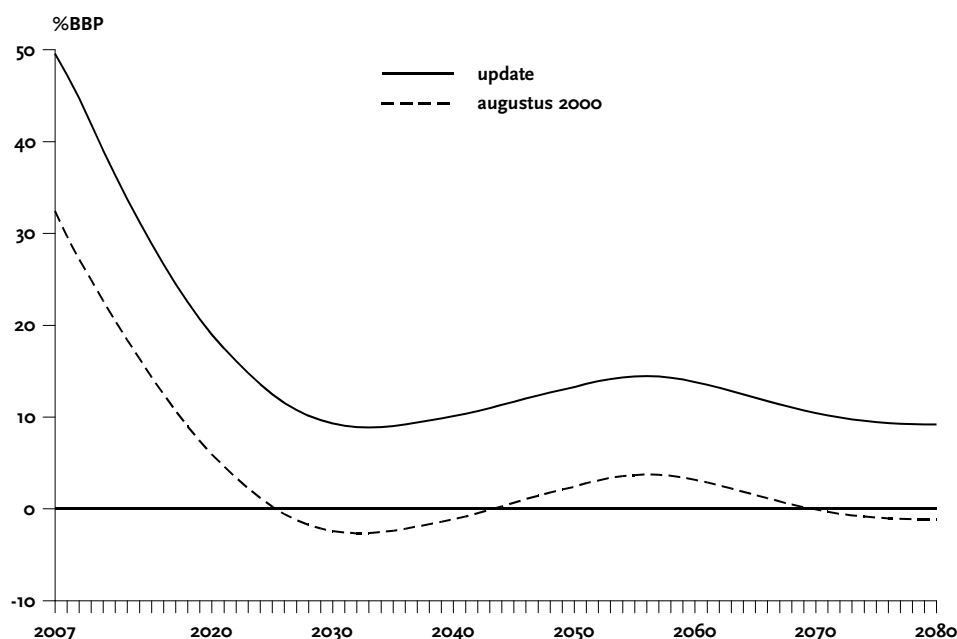
Figuur 4.1 geeft de houdbare ontwikkeling van de staatsschuld weer op basis van de uitgangspositie van de update en op basis van het beeld uit 2000. Hierbij is aangesloten bij de presentatie van de schuldontwikkeling zoals deze in de publieke en politieke discussie gebruikelijk is. Dit is een iets andere – maar niet fundamenteel verschillende – wijze van presenteren dan is gevolgd in *Ageing in the Netherlands*.¹⁶ Op basis van de uitgangssituatie die in 2000 werd voorzien impliceerde het houdbare pad volledige aflissing van de schuld in 2025. De huidige *update* laat zien dat de schuldquote over de hele tijdshorizon hoger uitkomt en steeds positief blijft. Als in 2007 houdbaar beleid wordt geïmplementeerd door de vereiste aanpassing van 1,8% BBP aan te brengen, ligt het schuldniveau in deze figuur in 2025 op 13% van het BBP. Het laagste punt zou liggen op 9% BBP, te bereiken omstreeks 2030.

Er zijn verschillende oorzaken voor dit afwijkende verloop. De belangrijkste is de hogere schuldpositie in het uitgangsjaar 2007. Na implementatie van de vereiste aanpassing van 1,8% in dat jaar is de schuldquote (per ultimo) 14%-punt hoger dan in het houdbare pad van 2000. Het criterium van 'tax smoothing' brengt met zich mee dat de lasten van de hogere schuld

¹⁶ Het verschil in presentatie betreft de manier van extrapoleren van financiële activa. Dit heeft geen invloed op de berekening van het EMU-saldo. In *Ageing in the Netherlands* is verondersteld dat de financiële activa van de overheid als percentage van het BBP constant blijven, wat (jaarlijkse) aankopen van activa impliceert. In kabinetsstukken en adviezen van o.a. de Studiegroep Begrotingsruimte vindt deze accumulatie van overheidsbezit niet plaats. Omdat de EMU-schuld een bruto-begrip is (bezittingen worden niet meegerekend) leidt laatstgenoemde benadering tot een lagere EMU-schuld.

gelijkelijk in de tijd worden uitgespreid en de jaarlijkse omvang van de schuldreductie derhalve gelijk blijft aan die in het houdbare pad van *Ageing in the Netherlands*. Op basis hiervan zou de schuldquote over de gehele tijdshorizon 14%-punt hoger dienen te liggen. Een tweede factor is de hogere oploep van de zorgkosten na 2007. Dekking hiervan vereist een 4%-punt hogere schuldreductie. Per saldo¹⁷ is de overheidsschuld voor 2007 in de *update* afgerond 17%-punt hoger dan in het pad van 2000 (50% BBP versus 32%) en in het laagste punt 12%-punt (9% BBP versus 13%).

Figuur 4.1 Houdbare schuldquotes in update en in berekeningen van augustus 2000

Het schuldpad van figuur 4.1 is, zoals gezegd, het resultaat van een beleid van constante belasting- en premietarieven. Dit impliceert dat de lasten van de slechtere uitgangspositie ten opzichte van die zoals voorzien in augustus 2000 gelijkmatig in de tijd worden uitgesmeerd en daarmee dus ook worden gedeeld met de toekomstige generaties. Te berekenen is dat als wordt vastgehouden aan volledige schuldaflossing in 2025 de budgettaire aanpassing 0,6%-punt hoger zou moeten zijn en dus uit zou komen op 2,4% BBP. Na 2025 zou dan weer een budgettaire verlichting mogelijk zijn.

¹⁷ De derde factor betreft een verschil in aanname met betrekking tot het overheidsbezit aan financiële activa. In 2007 is dit bezit in de *update* 3%-punt hoger dan in de extrapolatie van 2000. In 2030 is dit conform de hier gevolgde rekenmethode nog 1%-punt. Om de netto-vermogenspositie niet door dit verschil in aanname te laten veranderen, is een corresponderende verschuiving in de (bruto) schuldquote nodig.

4.2.5 Kanttekeningen

Bij bovenstaande berekeningen zijn de volgende relativeringen op hun plaats:

- In de Economische Verkenning 2004-2007 is aangegeven dat er nog aanzienlijke opwaartse risico's liggen bij de raming voor de zorguitgaven, door de beoogde overstap van aanbodsturing naar vraagsturing. De risico's zijn ruwweg getaxeerd op tussen 1 en 5,5 mld euro in 2007. Indien de zorguitgaven inderdaad circa 1% BBP hoger uitkomen en worden betrokken in de houdbaarheidsanalyse, dan komt het houdbare saldo in 2007 circa 0,2% BBP hoger uit.
- Het partiële karakter van deze *update* is al benadrukt. De intentie van de exercitie is natuurlijk om de belangrijkste nieuwe elementen mee te nemen. Een nieuwe integrale berekening zou kunnen uitmonden in een gunstiger of een minder gunstig beeld.
- Ook is al gewezen op de vele aannames die noodzakelijk zijn om een houdbaar tijdpad voor de overheidsfinanciën op lange termijn te bepalen. De berekeningen houden geen rekening met gedragsreacties op veranderingen in beleid en evenmin met overdrachten tussen generaties die buiten de overheidsbegroting omgaan. Daarbij valt te denken aan de overdracht van kennis, de 'milieuschuld', erfenissen en herverdeling via de pensioenfondsen.
- Het verwachte verloop van de pensioenpremies biedt een actuele illustratie van dit laatste punt. Indien het principe van 'tax smoothing' niet wordt toegepast op alleen de collectieve lasten maar op het totaal van de lasten inclusief pensioenpremies, dan zou de tijdelijke component in de pensioenpremies in 2007 niet alleen een correctie opleveren voor het budgettaire effect maar voor (vrijwel) het volle bedrag. In het houdbare pad stijgen dan de collectieve lasten zodra de pensioenpremies terugzakken naar hun structurele niveau, zodat de welvaart-verstorende effecten van beide tezamen constant blijven. Zo'n gedragslijn zou in het verleden een extra verhoging van belastingen en premies hebben betekend om het beneden-kostendekkende niveau van de pensioenpremies te compenseren. Een systematische compensatie door de overheid van de veranderingen in de druk van pensioenpremies lijkt echter ongewenst. Zij zou er immers toe kunnen leiden dat de pensioensector minder rekening houdt met de economische kosten van het gevoerde beleid. Uit maatschappelijk perspectief zou dit tot onverantwoord gedrag kunnen leiden.¹⁸

¹⁸ Zie C. van Ewijk, Nieuw pensioenakkoord nodig, *Economische Statistische Berichten*, 21 februari 2003, blz. 76-79.

Bijlagen

In 1998 heeft het CBS een revisie van de Nationale Rekeningen doorgevoerd. De cijfers in de bijlage A voor de jaren vanaf 1995 sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 2001, die op de nieuwe definities zijn gebaseerd. De gevolgen van de revisie voor eerdere jaren zijn nog niet verwerkt. In 1995 treedt dientengevolge een reeksbreuk op. Voor het jaar 1995 zijn daarom – indien mogelijk – twee cijfers opgenomen, te weten van vóór en na revisie.

De contractloonstijging in de marktsector (bijlage A4 en A6) is voortaan gebaseerd op de definitie van het CBS en niet meer op die van de Arbeidsinspectie. Het betreft de jaarmutatie van de indexreeks maandlonen inclusief bijzondere beloning, die ook gepubliceerd wordt in de Sociaal Economische Maandstatistiek. De wijzigingen in de loonstijgingen zijn voor de meeste jaren beperkt. Een uitgebreide beschrijving van de verschillen tussen deze reeksen is te vinden in het memorandum 'Collectieve loonstijgingen volgens twee statistieken', gepubliceerd op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/46/>).

In bijlage A6 worden voortaan nieuwe reeksen voor de replacement rate en werkgevers- en werknemerswag weergegeven. Om een zo representatief mogelijk beeld te geven van deze kengetallen worden nu in eerste instantie wiggen en replacement rates berekend voor vier verschillende huishoudtypen, gedifferentieerd naar loonhoogte (minimum, minimum plus, modaal en 2x gemiddeld). Deze worden vervolgens gewogen naar rato van het aandeel in de werkende beroepsbevolking. De cijfers die tot nu toe werden gepubliceerd waren minder representatief. Een uitgebreide beschrijving van de samenstelling van deze reeksen, en de verschillen met de oude cijfers is te vinden in het memorandum 'Lange reeksen voor replacement rates en wiggen' op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/45/>).

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB-schattingen. In bijlage B1 is bij het wereldhandelsvolume geen splitsing tussen energie en overige grondstoffen aangebracht. Deze gegevens zijn niet beschikbaar. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

De in de bijlagen opgenomen gegevens (voor zover mogelijk vanaf 1969) zijn tegelijkertijd met het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2002 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	184,91	$\frac{1}{4}$	185,30	5	194,55
overig inkomen	92,16				90,73
overheid	<u>35,56</u>	$2\frac{3}{4}$	<u>36,58</u>	$6\frac{1}{2}$	<u>38,96</u>
Binnenlands product, factorkosten	312,63				324,24
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>50,39</u>				<u>51,16</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	363,01	$-\frac{1}{4}$	362,16	$3\frac{3}{4}$	375,40
Afschrijvingen:					
bedrijven	56,58	$3\frac{1}{2}$	58,63	$1\frac{3}{4}$	59,72
overheid	<u>9,58</u>	$2\frac{1}{4}$	<u>9,78</u>	6	<u>10,37</u>
Totaal afschrijvingen	66,16	$3\frac{1}{2}$	68,41	$2\frac{1}{2}$	70,09
Bruto binnenlands product, marktprijzen	429,17	$\frac{1}{4}$	430,57	$3\frac{1}{2}$	445,49
Invoer:					
goederen (cif)	215,93	$-2\frac{1}{4}$	210,95	$-1\frac{1}{2}$	207,68
diensten	<u>41,87</u>	$-\frac{1}{4}$	<u>41,75</u>	$2\frac{1}{4}$	<u>42,67</u>
Totaal invoer	257,80	- 2	252,70	- 1	250,35
Totaal	686,98	$-\frac{1}{2}$	683,27	$1\frac{3}{4}$	695,84
Betaalde primaire inkomens	55,87				52,50
Betaalde inkomensoverdrachten	8,73				9,24
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>14,41</u>				<u>11,71</u>
Totaal	79,01				73,45

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Particuliere consumptie	212,91	1	215,02	3½	222,38
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	31,66	6¼	33,65	5¼	35,39
andere overheidsconsumptie	<u>67,80</u>	2¾	<u>69,48</u>	4¾	<u>73,07</u>
Totaal overheidsconsumptie	99,46	3¾	103,13	5¼	108,46
Totaal consumptie	312,37	1¾	318,15	4	330,84
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	25,40	– 3	24,62	4½	25,70
overige vaste activa	56,52	– 5	53,68	1¾	54,64
voorraden	– 0,10		– 2,42		– 2,50
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,14</u>	¾	<u>12,24</u>	6	<u>12,97</u>
Totaal bruto investeringen	93,97	– 6¼	88,12	3	90,81
Totaal nationale bestedingen	406,33	0	406,27	3¾	421,65
Uitvoer					
goederen (fob)	231,73	– 1¾	227,90	– 1¾	223,78
diensten	<u>48,91</u>	½	<u>49,10</u>	2¾	<u>50,41</u>
Totaal uitvoer	280,64	– 1¼	277,00	– 1	274,19
Totaal	686,98	– ½	683,27	1¾	695,84
Uitvoersaldo	22,84				23,84
Ontvangen primaire inkomens	50,89				44,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,28</u>				<u>5,61</u>
Totaal	79,01				73,45

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 2003 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	194,55	- 1	192,48	4	200,38
overig inkomen	90,73				92,79
overheid	<u>38,96</u>	0	<u>38,93</u>	3½	<u>40,28</u>
Binnenlands product, factorkosten	324,24				333,45
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>51,16</u>				<u>54,68</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	375,40	¼	376,05	3¼	388,13
Afschrijvingen:					
bedrijven	59,72	3¼	61,67	1½	62,59
overheid	<u>10,37</u>	2	<u>10,57</u>	2¾	<u>10,86</u>
Totaal afschrijvingen	70,09	3	72,24	1¾	73,45
Bruto binnenlands product, marktprijzen	445,49	¾	448,29	3	461,58
Invoer					
goederen (cif)	207,68	3	213,90	- 3¼	206,94
diensten	<u>42,67</u>	2¾	<u>43,85</u>	- 1¼	<u>43,25</u>
Totaal invoer	250,35	3	257,75	- 3	250,19
Totaal	695,84	1½	706,04	¾	711,77
Betaalde primaire inkomens	52,50				54,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,24				9,99
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>11,71</u>				<u>16,82</u>
Totaal	73,45				80,81

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Particuliere consumptie	222,38	$\frac{3}{4}$	224,26	$2\frac{1}{4}$	229,51
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	35,39	2	36,14	$3\frac{1}{4}$	37,35
andere overheidsconsumptie	<u>73,07</u>	$-\frac{1}{2}$	<u>72,33</u>	$2\frac{3}{4}$	<u>74,61</u>
Totaal overheidsconsumptie	108,46	0	108,47	$3\frac{1}{4}$	111,96
Totaal consumptie	330,84	$\frac{1}{2}$	332,73	$2\frac{3}{4}$	341,47
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	25,70	3	26,50	$3\frac{3}{4}$	27,50
overige vaste activa	56,64	- 3	53,05	1	53,57
voorraden	- 2,50		- 0,76		- 0,75
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,97</u>	$2\frac{1}{2}$	<u>13,31</u>	$2\frac{3}{4}$	<u>13,69</u>
Totaal bruto investeringen	90,81	$1\frac{1}{2}$	92,10	2	94,01
Totaal nationale bestedingen	421,65	$\frac{3}{4}$	424,83	$2\frac{1}{2}$	435,48
Uitvoer					
goederen (fob)	223,78	$2\frac{1}{2}$	229,19	$- 2\frac{1}{2}$	223,70
diensten	<u>50,41</u>	$3\frac{1}{4}$	<u>52,02</u>	1	<u>52,59</u>
Totaal uitvoer	274,19	$2\frac{1}{2}$	281,21	$- 1\frac{3}{4}$	276,29
Totaal	695,84	$1\frac{1}{2}$	706,04	$\frac{3}{4}$	711,77
Uitvoersaldo	23,84				26,10
Ontvangen primaire inkomens	44,00				49,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,61</u>				<u>5,71</u>
Totaal	73,45				80,81

Bijlage A1.3 Middelen en bestedingen 2004 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	200,38	- ¼	199,90	2½	205,02
overig inkomen	92,79				97,26
overheid	<u>40,28</u>	¾	<u>40,57</u>	3	<u>41,77</u>
Binnenlands product, factorkosten	333,45				344,05
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>54,68</u>				<u>56,42</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	388,13	1¾	394,46	1½	400,47
Afschrijvingen:					
bedrijven	62,59	3¼	64,55	1¼	65,29
overheid	<u>10,86</u>	2	<u>11,08</u>	1¾	<u>11,28</u>
Totaal afschrijvingen	73,45	3	75,63	1¼	76,57
Bruto binnenlands product, marktprijzen	461,58	1¾	470,09	1½	477,04
Invoer					
goederen (cif)	206,94	5¾	218,81	- 1	216,64
diensten	<u>43,25</u>	3¾	<u>44,85</u>	¾	<u>45,16</u>
Totaal invoer	250,19	5½	263,66	- ¾	261,80
Totaal	711,77	3	733,75	¾	738,84
Betaalde primaire inkomens	54,00				56,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,99				11,29
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>16,82</u>				<u>21,01</u>
Totaal	80,81				88,30

	2003 in prijzen 2003	Volume- mutatie	2004 in prijzen 2003	Prijs- mutatie	2004 in prijzen 2004
Particuliere consumptie	229,51	1¾	233,40	1	235,83
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	37,35	1¾	38,01	2½	38,95
andere overheidsconsumptie	<u>74,61</u>	1¾	<u>75,57</u>	2	<u>77,35</u>
Totaal overheidsconsumptie	111,96	1½	113,58	2½	116,30
Totaal consumptie	341,47	1½	346,98	1½	352,13
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	27,50	3½	28,47	2¾	29,26
overige vaste activa	53,57	¼	53,74	1	54,26
voorraden	- 0,75		0,36		0,36
Bruto investeringen door de overheid	<u>13,69</u>	- 2¼	<u>13,39</u>	1¾	<u>13,63</u>
Totaal bruto investeringen	94,01	2	95,96	1½	97,51
Totaal nationale bestedingen	435,48	1¾	442,94	1½	449,64
Uitvoer					
goederen (fob)	223,70	5½	235,73	- ¾	233,68
diensten	<u>52,59</u>	4¾	<u>55,08</u>	¾	<u>55,52</u>
Totaal uitvoer	276,29	5¼	290,81	- ½	289,20
Totaal	711,77	3	733,75	¾	738,84
Uitvoersaldo	26,10				27,40
Ontvangen primaire inkomens	49,00				55,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,71</u>				<u>5,90</u>
Totaal	80,81				88,30

Bijlage A2   Middelen en bestedingen, 1990-2001

	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro's in lopende prijzen				
Binnenlands product, factorkosten:					
bedrijven					
looninkomen	99,8	106,3	112,2	115,2	117,5
overig inkomen	64,0	66,3	66,2	66,5	75,2
overheid	21,7	22,5	24,0	24,9	25,3
Binnenlands product, factorkosten	185,5	195,2	202,5	206,6	218,0
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	21,8	22,5	24,5	26,1	28,5
Binnenlands product, marktprijzen	207,3	217,7	227,0	232,7	246,5
Afschrijvingen:					
bedrijven	25,4	26,7	28,1	29,2	30,2
overheid	1,7	1,8	1,9	1,9	2,0
Bruto binnenlands product, marktprijzen	234,4	246,2	256,9	263,9	278,7
Invoer:					
goederen (cif)	100,2	104,1	103,5	97,8	105,4
diensten	15,9	17,3	18,6	19,0	19,4
Totaal invoer	116,1	121,3	122,1	116,8	124,9
Totaal middelen	350,5	367,5	379,0	380,7	403,6
Particuliere consumptie	137,5	146,3	154,7	159,6	167,6
Overheidsconsumptie:					
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	34,1	35,7	37,7	39,1	39,9
Bruto investeringen:					
woningen	12,3	11,9	13,1	13,3	14,3
overige vaste activa	30,7	32,3	32,0	30,9	31,2
voorraadvorming	3,0	2,4	1,4	- 1,7	1,0
overheid	6,0	5,9	6,3	6,5	6,8
Totaal nationale bestedingen	223,5	234,5	245,2	247,7	260,9
Uitvoer:					
goederen (fob)	105,4	109,8	109,5	107,6	116,0
diensten	21,5	23,2	24,3	25,5	26,7
Totaal uitvoer	126,9	133,0	133,8	133,0	142,7
Totaal bestedingen	350,5	367,5	379,0	380,7	403,6
Uitvoersaldo	10,9	11,7	11,7	16,2	17,8
Saldo primaire inkomens	- 0,4	- 0,4	- 1,0	- 0,3	0,8
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	- 2,9	- 4,7	- 4,7	- 4,4	- 3,8
Saldo lopende rekening betalingsbalans	7,6	6,5	5,9	11,5	14,8

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
vóór revisie	na revisie						
121,4	126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,8	184,9
77,6	72,0	74,9	80,9	83,3	83,3	90,6	92,2
26,2	26,9	27,2	28,2	29,4	31,1	32,8	35,6
225,2	225,8	234,3	249,0	263,3	275,7	296,1	312,6
31,7	30,8	33,2	34,9	37,9	41,8	45,2	50,4
256,9	256,5	267,5	283,9	301,2	317,5	341,3	363,0
31,3	38,3	40,0	42,1	44,8	48,0	52,3	56,6
2,1	7,4	7,6	7,8	8,1	8,6	9,0	9,6
290,3	302,2	315,1	333,7	354,2	374,1	402,6	429,2
113,9	131,9	139,3	156,7	166,3	176,2	212,5	215,9
20,8	24,0	25,4	27,7	30,7	33,3	38,5	41,9
134,7	155,9	164,6	184,4	197,0	209,5	251,0	257,8
425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,6	687,0
173,4	148,2	157,1	165,0	176,0	187,6	201,1	212,9
.	22,7	22,2	24,0	25,3	26,7	28,9	31,7
41,7	50,0	50,7	52,5	55,1	58,9	62,3	67,8
14,9	16,9	18,2	19,8	20,8	22,7	24,0	25,4
33,4	36,8	39,5	43,6	46,5	51,9	55,7	56,5
0,4	2,1	0,7	0,8	2,4	0,5	- 0,8	- 0,1
7,1	7,7	8,7	8,2	8,9	9,7	11,0	12,1
270,9	284,3	297,0	313,9	335,0	357,8	382,2	406,3
126,2	144,7	151,5	169,2	178,2	184,2	224,9	231,7
27,9	29,2	31,2	34,9	38,0	41,5	46,5	48,9
154,1	173,9	182,7	204,2	216,2	225,7	271,4	280,6
425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,6	687,0
19,4	18,0	18,1	19,8	19,2	16,2	20,4	22,8
0,4	3,6	1,6	3,7	- 5,8	0,7	4,1	- 5,0
- 2,5	- 2,2	- 2,5	- 2,8	- 2,7	- 2,0	- 3,1	- 3,4
17,3	19,4	17,2	20,7	10,7	15,0	21,4	14,4

Bijlage A3   Middelen en bestedingen, 1990-2001

	1990	1991	1992	1993	1994
	volumemutaties per jaar in %				
Binnenlands product, factorkosten:					
bedrijven					
looninkomen	3,1	2,0	1,4	- 0,5	- 0,7
overheid	- 0,4	- 1,1	- 0,9	- 0,4	- 1,2
Binnenlandsproduct, marktprijzen	4,2	2,1	1,9	0,5	3,3
Afschrijvingen:					
bedrijven	3,3	3,4	3,3	3,1	2,7
overheid	2,6	3,3	2,8	3,8	2,2
Bruto binnenlands product, marktprijzen	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2
Invoer:					
goederen (cif)	4,7	4,3	1,4	- 2,7	8,1
diensten	1,0	3,3	6,2	1,5	- 0,1
Totaal invoer	4,2	4,1	2,1	- 2,1	6,7
Totaal middelen	4,1	2,9	2,0	- 0,1	4,3
Particuliere consumptie	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2
Overheidsconsumptie:					
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	1,6	1,5	1,7	1,5	0,6
Bruto investeringen:					
woningen	- 2,5	- 5,4	6,4	- 0,3	6,2
overige vaste activa	2,2	3,1	- 2,2	- 4,4	0,0
mutatie voorraadvorming (in % BBP)	0,3	- 0,3	- 0,4	- 1,3	1,0
overheid	7,2	- 3,5	4,2	0,7	4,4
Totaal nationale bestedingen	3,4	1,8	1,6	- 1,1	3,0
Uitvoer:					
goederen (fob)	5,2	4,8	2,6	1,0	7,3
diensten	6,3	4,2	4,0	3,8	3,9
Totaal uitvoer	5,3	4,7	2,9	1,5	6,7
Totaal bestedingen	4,1	2,9	2,0	- 0,1	4,3

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
vóór revisie	na revisie						
2,0	.	2,9	3,8	3,8	3,3	2,3	2,0
- 1,7	.	- 0,9	0,3	1,9	1,2	1,3	2,8
2,2	.	3,1	3,9	4,4	3,9	3,1	0,8
2,8	.	2,8	4,0	4,7	4,8	4,8	4,1
0,7	.	1,3	1,6	2,5	2,5	1,5	1,7
2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3
7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4
5,5	.	3,4	7,3	9,7	7,2	12,2	4,9
7,5	.	4,4	9,5	8,5	5,8	10,6	1,9
3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,9	1,5
2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2
.	.	- 2,5	5,0	3,0	1,3	3,0	3,0
0,8	.	0,6	2,4	3,9	3,1	1,3	3,2
1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	- 0,4	- 1,2
7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	- 2,1
0,0	.	- 0,5	0,1	0,4	- 0,5	- 0,3	0,2
2,3	.	10,8	- 5,9	6,4	5,6	9,6	6,5
2,4	.	2,8	3,9	4,8	4,3	2,8	1,4
7,2	.	4,3	8,8	7,4	4,4	11,5	1,9
4,2	.	6,1	8,9	7,4	8,5	8,3	0,9
6,7	.	4,6	8,8	7,4	5,1	10,9	1,7
3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,9	1,5

Bijlage A4	Kerngegevens, 1990-2004					
		1990	1991	1992	1993	1994
		mutaties per jaar in %				
Internationaal						
Relevante wereldhandel		4,4	3,6	4,5	0,4	9,1
Prijspeil goedereninvoer		- 1,7	- 0,4	- 1,9	- 2,8	- 0,2
Relevante wereldhandelsprijs		- 4,5	1,0	- 3,6	- 2,9	1,9
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)		23,7	20,0	19,4	17,1	15,8
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (gld/euro)		0,5	7,3	0,5	0,4	- 2,7
Lonen en prijzen						
Contractloon marktsector		2,9	3,6	4,1	3,2	1,6
Loonsom per werknemer marktsector		3,0	4,4	4,1	2,9	2,4
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)		0,7	4,3	3,7	- 0,7	- 6,4
Prijspeil goederenuitvoer (excl. energie)		- 2,6	- 0,6	- 1,6	- 2,6	0,8
Consumentenprijsindex		2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Prijs nationale bestedingen		2,2	3,0	2,9	2,1	2,3
Volume bestedingen en productie						
Particuliere consumptie		4,2	3,1	2,5	1,0	2,2
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)		2,2	3,1	- 2,2	- 4,4	0,0
Investerings in woningen		- 2,5	- 5,4	6,4	- 0,3	6,2
Goederenuitvoer (excl. energie)		5,9	4,9	2,8	1,2	8,0
Goedereninvoer		4,7	4,3	1,4	- 2,7	8,1
Productie marktsector ^a		4,9	2,6	1,5	- 0,4	4,1
Bruto binnenlands product		4,1	2,3	2,0	0,8	3,2
Reëel nationaal inkomen		4,4	1,9	1,0	0,9	4,0
Arbeidsmarkt						
Werkgelegenheid in arbeidsjaren		2,3	1,3	1,0	- 0,1	- 0,3
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)		2,4	1,8	1,3	- 0,1	0,1
Arbeidsaanbod in personen		1,6	1,4	1,4	1,0	1,1
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)		7,0	6,6	6,7	7,7	8,7
Collectieve sector						
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)		- 4,7	- 2,9	- 3,9	- 3,2	- 4,2
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)		79,2	79,0	80,0	81,2	77,9
Collectieve lastendruk (% BBP)		45,7	47,5	46,5	46,8	44,7
Diversen						
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)		2,4	0,2	0,5	0,6	- 0,4
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen		8,0	3,0	5,3	3,6	4,7
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a		2,0	0,8	0,4	- 0,1	4,4
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a		1,1	1,4	1,7	1,7	2,0
Reële arbeidskosten marktsector ^a		1,8	2,7	2,5	1,4	0,6
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau, %)		81,2	82,9	84,8	86,4	82,7
Uitvoersaldo (% BBP)		4,6	4,7	4,5	6,1	6,4
Lange rente (%)		8,9	8,7	8,1	6,4	6,9
Korte rente (%)		8,7	9,3	9,4	6,9	5,2

^a Excl. delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie	na revisie									
8,7	.	5,9	8,7	8,0	4,5	10,7	2,2	1,9	5¼	7¾
0,1	.	1,0	2,3	-2,0	0,4	9,4	0,2	-1,6	-3¼	-1
-1,1	.	1,3	6,1	-1,6	-1,1	7,4	0,6	-3,0	-5½	-¼
17,1	.	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	24,6	25,0	26	23½
-5,2	.	3,4	3,8	-1,0	2,1	5,2	1,3	-0,5	-4	-1
1,4	.	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,7	2¾	1¾
1,3	.	1,1	2,3	3,9	3,7	4,9	5,1	5,0	4	2½
-2,0	.	0,3	-0,7	1,4	1,4	0,1	4,9	4,3	½	-1¾
1,7	.	-0,7	2,0	-0,6	-2,0	5,5	1,4	-1,2	-2¼	-¼
2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,5	2¼	1
1,4	.	1,6	1,7	1,8	2,4	3,9	4,9	3,8	2½	1½
2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1,0	¾	1¾
7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	-2,1	-5,0	-3	¼
1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	-0,4	-1,2	-3,1	3	3½
7,6	.	4,2	9,8	7,8	5,0	12,3	0,9	-2,0	2½	5¾
7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4	-2,3	3	5¾
3,0	.	2,9	5,3	5,0	4,7	4,4	0,8	-0,7	¼	2½
2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	0,3	¾	1¾
2,6	.	1,8	4,9	1,2	5,3	4,2	-1,1	-1,2	2	2¾
1,4	.	2,6	3,2	2,9	2,3	1,9	1,8	0,4	-¾	0
2,3	.	2,4	3,0	3,3	2,7	2,5	2,0	0,7	-½	0
1,9	.	1,7	2,0	1,8	1,8	2,1	1,7	1,3	1	1
8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5¼	6¼
-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-1,1	-1,6	-2,4
79,2	77,2	75,2	69,9	66,8	63,1	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6
43,5	41,1	41,4	40,6	40,7	41,2	41,0	39,9	39,7	39,6	38,8
0,8	.	0,6	0,3	1,7	-0,2	1,0	6,8	0,2	-1¼	1
3,0	.	4,4	5,8	4,6	4,1	4,1	9,5	4,8	2½	3¼
1,1	.	-0,2	1,8	2,3	2,1	2,5	-0,6	-0,1	1¾	2¾
0,8	.	0,4	1,2	1,7	0,5	2,6	4,0	3,8	2¼	1¼
0,4	.	0,8	1,0	2,1	3,1	2,3	1,0	1,0	2	1¼
82,1	81,1	81,8	81,0	81,0	82,0	82,1	83,9	85,3	85¾	84½
6,7	5,9	5,7	5,9	5,4	4,3	5,1	5,3	5,4	5¾	5¾
6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4	4
4,4	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
mutaties per jaar in %					
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2
w. v. voedings- en genotmiddelen	2,3	0,6	2,7	- 0,3	1,7
duurzame consumptiegoederen	8,6	4,8	0,8	- 1,6	1,8
vaste lasten	3,0	3,7	2,1	2,6	1,5
overige goederen en diensten	3,5	2,6	3,9	1,7	3,3
uitgaven voor toerisme in het buitenland	- 5,6	9,4	4,6	- 2,8	- 0,9
Uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie	.	.	.	.	.
Werkelijke individuele consumptie	.	.	.	.	.
Individuele besparingen	.	.	.	.	.
Investerings					
Totaal bedrijven (excl. woningen)	2,2	3,1	- 2,2	- 4,4	0,0
w.v. machines en computers	4,7	- 2,2	- 0,6	0,9	- 1,6
bedrijfsgebouwen	2,0	8,4	- 8,9	- 12,8	- 4,4
wegvervoermiddelen	7,0	6,8	1,3	- 27,2	- 10,3
overige vervoermiddelen	- 21,0	24,6	- 23,7	13,6	41,9
Totaal bedrijven (excl. woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	4,4	1,8	- 1,6	- 10,5	- 1,2
Woningen	- 2,5	- 5,4	6,4	- 0,3	6,2
Overheid	7,2	- 3,5	4,2	0,7	4,4
Invoer goederen					
Totaal	4,7	4,3	1,4	- 2,7	8,1
w.v. consumptiegoederen	9,1	7,5	1,5	- 3,2	3,5
investeringsgoederen	4,6	1,5	- 1,9	- 5,1	2,0
energie	- 1,6	- 1,2	2,2	1,0	4,4
overige grondstoffen en halffabrikaten	4,7	4,9	1,8	- 2,7	10,9
niveaus, in %					
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
Kapitaalinkomensquote	18,8	17,1	15,2	13,6	17,3
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	12,0	10,2	7,7	5,7	9,1
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	9,7	9,1	6,9	5,3	8,9
Solvabiliteit ^a	43,6	42,9	44,0	45,4	45,0

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie	na revisie									
2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1,0	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$
1,8	.	1,7	2,1	0,9	1,0	1,3	- 0,1	0,8	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
1,7	.	3,3	5,3	9,5	8,3	5,7	- 0,6	1,5	$\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
2,4	.	4,9	- 1,6	1,8	1,6	0,7	1,9	2,2	$2\frac{3}{4}$	2
2,0	.	4,8	4,6	5,4	5,7	4,6	2,3	0,3	0	$1\frac{3}{4}$
6,3	.	- 0,1	4,4	8,9	4,8	4,7	0,2	0,9	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$
.	.	- 2,5	5,0	3,0	1,3	3,0	3,0	6,3	2	$1\frac{3}{4}$
.	.	- 0,4	4,8	4,8	4,2	0,9	2,9	4,9	2	2
.	.	2,8	3,4	4,6	4,3	3,3	1,6	1,9	1	$1\frac{3}{4}$
.	.	4,6	5,2	3,5	1,4	- 1,3	1,8	2,1	$1\frac{1}{2}$	2
7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	- 2,1	- 5,0	- 3	$\frac{1}{4}$
7,8	.	13,5	13,9	0,5	9,0	2,9	- 5,2	- 4,8	- $5\frac{3}{4}$	3
- 5,1	.	- 3,1	6,7	8,6	10,6	6,1	5,3	- 2,2	- $3\frac{1}{2}$	- 7
35,9	.	17,9	9,1	12,2	19,6	- 6,3	- 6,7	- 21,8	0	$3\frac{1}{2}$
- 0,1	.	- 29,0	- 22,0	13,9	- 13,2	71,8	- 16,9	- 7,0	$9\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$
11,2	.	6,3	9,4	11,3	13,5	2,8	- 1,6	- 9,1	- $3\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	- 0,4	- 1,2	- 3,1	3	$3\frac{1}{2}$
2,3	.	10,8	- 5,9	6,4	5,6	9,6	6,5	0,8	$2\frac{1}{2}$	- $2\frac{1}{4}$
7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4	- 2,3	3	$5\frac{3}{4}$
0,9	.	8,2	3,1	7,5	8,9	11,9	1,5	2,5	$\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$
11,3	.	9,0	11,8	5,2	8,9	9,9	- 3,1	- 7,3	- $1\frac{1}{2}$	5
3,8	.	8,6	4,1	0,9	- 0,6	6,6	9,4	5,4	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
9,5	.	3,1	11,5	9,7	5,1	10,4	0,8	- 3,6	4	$6\frac{1}{2}$
17,9	18,9	18,2	19,0	19,0	18,0	17,9	16,1	14,7	$14\frac{1}{4}$	$15\frac{1}{2}$
10,1	11,5	11,1	11,4	11,6	11,3	10,9	9,4	8,4	$8\frac{1}{4}$	$9\frac{1}{2}$
9,9	9,8	8,8	9,6	8,5	8,8	7,9	5,8	5,0	$6\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{4}$
45,7	46,3	47,2	47,6	46,5	46,8	45,7	45,5	44,1	44	$44\frac{3}{4}$

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1990-2004		1990	1991	1992	1993	1994
		mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector						
Contractloon (inclusief overloop)		2,9	3,6	4,1	3,2	1,6
Incidenteel		<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,5</u>	<u>0,7</u>
Brutoloon		2,9	3,5	3,6	2,7	2,3
Sociale lasten werkgevers		<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>	<u>0,1</u>
Loonvoet marktsector		3,0	4,4	4,1	2,9	2,4
Loonvoet bedrijven		3,2	4,4	4,1	3,2	2,7
Opbouw consumptieprijs						
Finale invoer		0,0	0,3	0,3	0,0	-0,1
Invoer grondstoffen en diensten		-0,3	0,2	-0,1	-0,3	0,1
Invoer energie		0,2	0,0	-0,2	-0,2	-0,1
Indirecte belastingen		0,2	0,3	0,3	0,1	0,2
Huur		0,4	0,6	0,8	0,8	0,8
Aardgas		0,3	0,2	-0,1	-0,2	0,1
Kwartaire diensten		0,5	0,7	0,4	0,4	0,3
Arbeidskosten		0,1	1,0	1,1	1,1	-0,7
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)		<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>
Consumptieprijs		2,2	3,2	3,1	2,1	2,8
Overige prijsindices						
Consumentenprijsindex		2,5	3,1	3,2	2,6	2,7
Afgeleide index (laag tot en met 2002)		2,4	2,6	2,4	2,2	2,3
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a						
Brutoloon		2,9	3,5	4,3	3,1	1,8
Effect sociale lasten			0,2	0,6	-1,1	-0,5
Effect loonheffing/overheveling		2,1 ^b	-0,5	-1,3	1,3	1,1
Effect kinderbijslag ^c		—	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen		5,0	3,3	3,7	3,2	2,3
Reëel vrij beschikbaar inkomen		2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4
Koopkracht andere categorieën						
Modaal alleenstaand		1,2	0,3	-0,2	0,3	-0,2
Tweeverdieners met kinderen						
Minimum plus		0,7	0,0	1,4	0,8	-0,6
Minimumuitkeringsgerechtigde		1,5	-0,2	0,1	-0,4	-2,1
Idem, zonder kinderen		1,4	-0,4	0,0	-0,4	-2,0
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)						
Werknemerswig		24,0	24,2	25,1	25,3	24,9
Werkgeverswig		18,3	18,9	18,6	18,3	17,9
Replacement rate		59,7	58,9	58,8	58,8	57,7

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

^c Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie	na revisie									
1,4	.	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3,7	2¾	1¾
<u>-0,3</u>	.	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>1,4</u>	<u>1,9</u>	<u>0,5</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
1,1	.	2,7	3,0	3,6	3,6	4,6	6,4	4,3	3¼	2¼
<u>0,2</u>	.	<u>-1,6</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,3</u>	<u>-1,3</u>	<u>0,7</u>	<u>¾</u>	<u>½</u>
1,3	.	1,1	2,4	3,9	3,7	4,9	5,1	5,0	4	2½
1,3	.	1,3	2,0	3,7	3,7	4,7	4,9	5,0	4	2½
-0,2	.	0,2	0,5	-0,1	0,3	0,8	0,4	0,2	-¼	-¼
0,3	.	0,1	0,3	0,1	-0,1	0,8	0,5	0,0	-½	0
0,0	.	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	-0,2	-0,1	0	0
0,1	.	0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,9	-0,1	¼	-¼
0,7	.	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	½	½
0,1	.	0,1	0,3	-0,1	-0,1	0,3	0,3	0,1	¼	-¼
0,1	.	0,0	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	0,2	¼	¼
0,1	.	0,7	0,5	0,9	1,0	1,3	2,7	2,4	1¼	¼
<u>-0,1</u>	.	<u>-0,6</u>	<u>-0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,5</u>	<u>-1,3</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,2</u>	<u>¾</u>	<u>¾</u>
1,1	.	1,9	2,0	1,7	1,8	3,5	4,6	3,4	2¼	1
2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3,5	2¼	1
1,6	.	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3,4	2	1¼
1,4	.	1,7	2,3	3,1	2,9	3,2	6,5	3,7	2¾	1¾
1,3	.	0,7	0,1	5,1	-0,8	0,0	1,4	-0,1	-2¾	-¼
0,6	.	0,1	0,1	-4,8	0,0	-0,2	4,0	0,1	1	½
<u>-0,5</u>	.	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,8	.	2,6	2,5	3,5	2,0	3,5	11,6	3,7	1	2
0,8	.	0,6	0,3	1,7	-0,2	1,0	6,8	0,2	-1¼	1
0,8	.	0,0	0,3	0,9	-0,1	0,5	5,5	0,0	-1¼	1
	.		0,5	1,3	0,1	1,1	6,8	0,3	-1	1
0,7	.	0,4	0,4	2,7	0,1	2,0	9,2	1,8	0	1½
-0,1	.	-0,2	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3	2,0	-¾	1¼
-0,4	.	-0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,1	0,5	-1¾	1
24,0	.	24,6	24,7	24,8	25,2	24,9	22,6	22,4	23,3	23,0
18,6	.	18,7	18,1	17,9	18,0	18,5	17,4	18,1	19,0	19,5
57,2	.	56,9	56,8	56,7	56,7	56,3	54,6	54,6	54,8	54,7

Bijlage A7   Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
Bevolking (dzt personen)	14952	15070	15184	15290	15383
w.v. 15-64 jaar ^b	10305	10372	10434	10490	10535
w.v. in volledig dagonderwijs	1144	1141	1135	1142	1147
werkend (12 uur of meer per week)	5562	5667	5739	5731	5736
werkloosheids- of bijstandsuitkering	796	793	816	892	1011
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	891	907	921	930	921
uitkering wegens ziekte	409	405	396	394	336
VUT- of ANW-uitkering	311	322	326	328	330
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	62	63	63	63	64
w.v. mannen	79	79	78	78	79
vrouwen	45	46	47	48	48
Beroepsbevolking (dzt personen) ^c	6013	6096	6179	6241	6312
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren)	5203	5273	5328	5323	5305
w.v. overheid	702	694	688	685	677
bedrijven	4501	4579	4640	4638	4628
w.v. loontrekkers	3883	3960	4015	3995	3966
zelfstandigen	618	619	625	643	662
Arbeidsduur van voltijdwerknemers (uren per jaar) ^d	1741	1740	1740	1740	1739
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	120	121	121	121	123
Werkgelegenheid (dzt personen)	6257	6383	6460	6464	6511
Idem, 12 uur of meer per week (dzt personen)	5594	5696	5768	5760	5765
Werkloze beroepsbevolking (dzt personen)	419	400	411	481	547
Idem, in % van de beroepsbevolking	7,0	6,6	6,7	7,7	8,7
Vacatures (dzt) ^e	115	98	71	41	41

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen. Voor revisie betreft het alleen voltijdwerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdwerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie	na revisie									
15459	15459	15530	15611	15707	15812	15926	16046	16154	16248	16334
10569	10569	10604	10642	10687	10740	10801	10872	10937	10988	11033
1145	1145	1134	1119	1104	1099	1052	1142			
5873	6231	6382	6572	6784	6974	7145	7287	7335	7290	7299
1012	1012	996	917	807	708	624	576	573	697	772
886	886	869	877	899	909	928	955	975	987	1003
352	352	334	347	380	409	428	435	436	432	431
324	324	320	313	279	278	276	274	272	268	265
65	68	69	70	71	71	73	73	74	74	75
79	81	82	83	84	84	85	85	85	84	84
50	55	55	56	57	59	60	61	62	63	64
6432	6794	6907	7043	7168	7299	7451	7575	7674	7742	7826
5380	5663	5808	5992	6166	6309	6426	6542	6569	6513	6508
666	704	698	700	713	722	731	752	773	772	778
4714	4958	5110	5291	5453	5587	5695	5790	5796	5741	5730
4044	4213	4338	4500	4671	4825	4934	5035	5045	4992	4980
670	745	772	791	782	762	761	756	751	749	750
1740	1737	1739	1733	1721	1717	1717	1719	1719	1719	1719
123	126	126	126	126	126	126	127	127	127	128
6610	7143	7308	7544	7743	7946	8123	8277	8335	8287	8302
5899	6261	6413	6605	6820	7007	7182	7324	7372	7327	7336
533	533	494	438	348	292	269	251	302	415	490
8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3,9	5¼	6¼
55	55	68	85	123	158	188	182			

Bijlage A8   Kerngegevens collectieve sector, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	18,4	18,3	18,6	18,8	18,4
w.v. loonsom	9,7	9,6	9,8	10,0	9,6
materiële consumptie	5,9	5,9	6,0	6,0	6,0
investeringen	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Inkomensoverdrachten	28,2	28,6	29,3	29,3	28,2
w.v. binnenland	26,2	26,3	27,1	27,0	26,0
buitenland	2,0	2,3	2,2	2,3	2,2
Kostprijsverlagende subsidies	2,2	2,3	2,3	2,1	2,0
Rente	5,8	6,0	6,0	6,2	5,9
Vermogensoverdrachten	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,2</u>	<u>1,1</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	56,2	56,6	57,5	57,5	55,6
Kredietverlening	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	57,5	57,6	58,4	58,3	56,4
Niet-belastingmiddelen overig	7,6	7,2	7,4	7,7	8,0
Statistische verschillen	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>- 0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>
Collectieve uitgaven netto	49,9	50,2	51,1	50,6	48,2
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Collectieve lasten	45,7	47,5	46,5	46,8	44,7
Gasbaten binnenland	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>
Totaal	46,4	48,3	47,2	47,5	45,3
III Financieringssaldo					
Rijk	- 4,6	- 3,7	- 3,8	- 3,2	- 1,9
Overige Centrale Overheid	.	.	.	.	.
Lagere overheid	0,0	0,1	- 0,1	0,0	0,0
Sociale fondsen	<u>0,8</u>	<u>1,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,1</u>	<u>- 1,1</u>
Collectieve sector	- 3,8	- 2,2	- 3,9	- 3,1	- 2,9
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^a	- 4,7	- 2,9	- 3,9	- 3,2	- 4,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	62,0	62,8	63,9	64,2	60,9
Verhouding inactieven/actieven (%)	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2
BBP-deflator	.	.	.	.	.
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	2,1	2,2	1,4	1,2	2,3

^a Tussen 1988 en 1995 (voor revisie) in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie	na revisie									
18,2	27,6	27,0	26,6	26,5	26,8	26,7	27,4	28,7	28,8	28,7
9,5	10,6	10,2	10,1	10,0	9,9	9,8	9,9	10,3	10,2	10,2
5,8	6,4	6,5	6,3	6,3	6,6	6,5	6,7	6,9	6,7	6,7
2,7	3,0	3,2	3,0	3,1	3,1	3,3	3,5	3,6	3,7	3,5
.	7,5	7,0	7,2	7,2	7,1	7,2	7,4	7,9	8,2	8,2
27,2	16,5	16,2	15,3	14,4	13,8	13,3	13,1	13,2	13,7	13,8
25,1	14,4	14,0	13,1	12,3	11,8	11,2	11,0	11,3	11,8	11,9
2,2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	1,8	1,9	2,0
1,3	1,1	1,2	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3	1,2
5,6	5,9	5,5	5,1	4,7	4,6	4,0	3,5	3,3	3,1	2,9
<u>1,6</u>	<u>0,9</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,8</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>
53,9	52,0	50,4	48,8	47,7	47,4	46,1	46,3	47,2	47,4	47,1
<u>1,8</u>	<u>1,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>
55,7	53,8	50,9	49,3	48,1	47,8	46,6	46,8	47,7	47,8	47,5
8,6	9,3	7,6	7,2	7,6	5,8	6,5	5,8	6,4	6,2	6,0
<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>
47,2	44,2	43,2	42,3	40,3	41,7	39,6	40,5	41,2	41,5	41,4
43,5	41,1	41,4	40,6	40,7	41,2	41,0	39,9	39,7	39,6	38,8
<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>
44,0	41,6	41,9	41,2	41,1	41,5	41,3	40,3	40,2	40,0	39,2
-2,3	-2,0	-1,2	-1,5	-0,4	-1,9	-0,5	-0,5	-1,4	-2,1	-2,4
.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0
0,0	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
<u>-1,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,5</u>	<u>1,2</u>	<u>1,6</u>	<u>-0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,1</u>
-3,3	-2,7	-1,4	-1,1	0,8	-0,2	1,7	-0,2	-1,0	-1,5	-2,2
-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-1,1	-1,6	-2,4
79,2	77,2	75,2	69,9	66,8	63,1	55,8	52,8	52,4	52,2	52,6
62,6	60,0	58,8	55,6	53,6	51,1	45,3	43,2	43,1	43,8	44,7
82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,6	65,9	68,8	70,7
.	.	.	.	100,0	101,6	104,6	109,7	113,5	116,9	118,6
2,1	3,6	1,8	3,4	1,1	1,5	4,5	5,0	3,8	2,6	0,9

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
volumemutaties					
Defensie	- 0,4	-2,2	- 0,9	- 5,5	- 3,5
Onderwijs	1,9	- 0,6	1,7	0,1	0,7
Openbaar bestuur/openbare orde	2,4	4,1	2,3	4,1	3,3
Infrastructuur en milieu	9,8	- 1,2	5,5	3,5	4,9
Zorg	4,9	4,4	4,2	0,6	2,0
Sociale Zekerheid	1,6	0,2	0,6	0,6	0,9
Subsidies	- 2,7	1,3	2,3	- 8,9	- 1,8
Overdrachten buitenland	- 2,1	20,0	- 3,3	2,1	0,4
Rentelasten	2,2	6,6	2,3	3,1	- 1,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	2,0	2,7	1,7	0,7	0,9
Kredietverlening ^a	- 19,4	- 33,9	- 12,4	- 7,7	- 3,7
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,3	1,7	1,4	0,6	0,8
Bruto binnenlands product	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2

prijsmutaties					
Defensie	2,6	2,8	5,3	0,7	- 1,3
Onderwijs	3,0	3,2	4,5	2,0	2,6
Openbaar bestuur/openbare orde	2,2	3,0	3,6	2,3	2,0
Infrastructuur en milieu	2,4	2,5	1,9	1,5	1,2
Zorg	2,8	5,0	3,4	4,0	1,2
Sociale Zekerheid	3,1	3,5	4,7	0,8	- 0,3
Subsidies	2,4	3,1	2,9	2,2	2,4
Overdrachten buitenland	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Rentelasten	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	2,7	3,4	3,8	1,9	1,3
Kredietverlening ^a	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	2,7	3,4	3,7	1,9	1,3
Bruto binnenlands product	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3

^a Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie		na revisie									
	-5,4	.	0,4	-5,2	-3,1	10,2	-5,2	-4,0	0,9	-1½	¼
	1,8	.	3,9	3,4	3,7	2,8	2,6	2,9	3,9	¼	1½
	1,4	.	1,4	2,8	5,7	3,4	3,4	2,7	1,9	-1½	¾
	-3,1	.	11,5	-2,7	6,3	5,6	7,9	9,6	3,5	10	-3
	3,6	.	3,1	5,0	1,7	2,0	5,6	3,5	7,6	3¼	1¾
	-0,4	.	1,3	-1,4	-1,6	-0,6	-0,8	0,3	0,8	5¼	2
	-10,2	.	-11,2	7,2	10,8	10,3	-1,4	7,6	-8,5	-9¾	-4
	0,8	.	5,7	4,7	2,3	-0,1	5,7	-2,6	-7,3	½	5¾
	-3,3	.	-3,4	-2,8	-4,1	1,3	-9,3	-11,4	-7,5	-5¼	-4¼
	-0,4	.	1,1	1,2	1,8	2,3	1,1	1,1	1,0	1	¾
	-24,4	.	-0,6	11,4	-13,2	8,4	7,9	-7,1	-2,6	-1	-½
	-0,7	.	1,1	1,3	1,6	2,4	1,2	1,0	1,0	1	¾
	2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	0,3	¾	1¾
	1,8	.	2,1	3,1	-0,5	2,5	2,1	7,1	3,9	2¾	1½
	3,1	.	-0,6	-0,9	1,1	4,1	3,7	5,4	6,0	2½	1¾
	2,5	.	0,6	1,4	1,6	2,5	4,0	6,7	4,1	2¾	1¾
	1,3	.	3,8	2,9	3,5	4,9	6,3	7,0	8,8	3¾	2¾
	2,1	.	-1,5	2,9	3,1	2,4	3,9	7,6	5,4	3½	2½
	-1,5	.	1,7	0,8	0,4	1,9	2,4	4,3	4,0	3	2¼
	2,0	.	4,1	4,0	3,4	3,0	4,5	5,6	4,1	3¼	2
	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3,5	3	1½
	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3,5	3	1½
	1,2	.	0,9	1,6	1,5	2,4	3,6	5,9	4,6	3	2
	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3,5	3	1½
	1,2	.	0,9	1,6	1,5	2,4	3,6	5,9	4,6	3	2
	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3,5	3	1½

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro				
I Exploitatierekening sociale verzekeringen					
Uitkeringen	46,0	49,2	52,7	55,3	55,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	1,8	1,9	2,1	2,3	2,3
Exploitatiesaldo	- 0,2	1,1	0,6	- 0,9	- 2,0
Premies werkgevers bedrijven en overheid	8,5	9,0	9,5	9,6	8,9
Premies gezinnen	31,4	35,2	38,0	39,2	44,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	7,1	7,4	7,1	7,2	1,9
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kapitaaloverdrachten overheid	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ontvangen rente	0,6	0,6	0,7	0,6	0,5
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven					
Bruto loon bedrijven	79,4	83,8	88,1	90,3	91,9
Overhevelingstoelag	7,3	8,2	9,0	9,2	9,6
Wettelijke sociale premies	8,7	9,5	9,8	9,8	9,0
Pensioenpremies	3,8	4,2	4,8	5,3	5,6
Doorbetaling bij ziekte	0,3	0,3	0,3	0,3	1,0
Overige sociale premies	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Loonkosten bedrijven	99,9	106,3	112,3	115,3	117,5
III Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	3991	4021	4056	4142	4173
Werkloosheid en bijstand (dzd uitkeringsjaren)	755	747	762	823	904
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren, excl. Ziektewet)	4858	4928	4988	4980	5014
i/a-ratio (%)	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2
w.v. AOW	40,3	40,2	40,2	40,8	41,0
AWW / ANW	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8
ZW / AAW / WAO	23,4	23,3	23,0	23,0	21,5
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	3,8	4,2	4,7	6,0	7,3
ABW	10,9	10,1	9,7	9,6	9,7
IV De koppeling					
Contractloon ^a	2,9	3,5	4,2	3,1	1,5
Bruto minimum loon	1,8	3,1	3,1	0,7	0,0
Netto minimum uitkering	3,9	3,1	4,2	2,1	0,8

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
vóór revisie		na revisie									
	56,1	50,7	50,5	53,5	53,6	55,4	58,1	62,7	68,2	73	76¼
	1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	2,0	2,0	2¼	2¼
	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
	2,4	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2,5	2½	2¾
	-1,3	-2,5	-1,8	-0,1	1,0	4,7	6,6	0,3	-1,5	1¾	-¼
	10,1	5,9	6,1	6,0	16,4	17,2	18,7	19,6	20,7	20	20¼
	44,8	42,5	42,6	45,7	37,9	42,8	45,8	41,5	41,0	47	48¼
	1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	2,0	2,0	2¼	2¼
	1,9	1,9	2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,0	7,4	10	10¼
	0,0	-0,1	-0,1	-0,4	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-¼	-¼
	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	0,5	½	½
	94,9	100,5	106,2	113,0	121,3	129,8	138,7	150,4	157,3	160¾	164
	9,9	9,9	8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0,0	0	0
	9,8	5,8	6,0	5,8	14,6	15,3	16,7	17,2	18,2	17¾	17½
	5,7	6,0	6,2	6,3	7,2	7,5	8,8	10,8	12,6	15¼	17
	0,9	2,9	3,3	3,6	4,2	4,5	4,5	4,8	5,0	5	5
	0,4	1,6	1,6	1,8	1,5	1,8	1,6	1,7	1,5	1½	1½
	121,6	126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,7	184,9	194,5	200½	205
	4183	4184	4165	4131	4074	4049	4033	4037	4070	4220	4330
	907	907	899	831	738	653	577	547	555	670	740
	5074	5358	5520	5691	5832	5946	6045	6153	6180	6125	6125
	82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,6	65,9	68¾	70¾
	41,0	38,8	38,1	37,4	36,9	36,5	36,3	36,0	36,2	37	37½
	3,7	3,5	3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1	2	2
	20,9	19,7	18,6	18,3	18,7	19,0	19,3	19,3	19,4	19¾	19¾
	7,2	6,8	6,6	5,5	4,5	3,7	3,1	2,9	3,1	4½	5¼
	9,7	9,2	8,8	8,2	7,3	6,5	5,8	5,3	5,2	5¾	6¼
	1,2	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	3,8	2¾	1¾
	0,0	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4,4	3	1¾
	1,7	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4,4	3¼	2

Bijlage A11 Zorg, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	6,9	6,5	6,5	6,1	5,8
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	5,6	4,8	4,4	4,7	3,8
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	7,0	9,3	6,5	1,7	9,6
Huisartsen, tandheelkunde en paramedici	6,8	8,1	4,7	2,6	- 15,3
Genees- en hulpmiddelen	12,3	8,8	8,7	8,4	1,5
Preventie, beheer en diversen	5,6	6,1	6,2	4,0	- 4,4
Totaal	7,0	7,4	6,0	4,0	2,1
Idem in mld euro	22,1	23,8	25,2	26,2	26,8
Idem in % BBP	9,4	9,5	9,7	9,8	9,9
Financiering					
AWBZ ^a	6,8	7,4	10,6	11,3	11,6
ZFW	7,1	7,9	6,8	7,2	7,5
Particulier	3,5	3,9	3,5	3,7	3,6
Overheid	2,3	2,5	2,5	2,6	2,6
Eigen betalingen overig ^b	2,0	2,0	2,0	1,8	1,7
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,5	0,0	- 0,2	- 0,2	- 0,2
Aantal verzekerden tweede compartiment					
Ziekenfondswet	9188	9235	9328	9428	9570
Particulier	5557	5619	5650	5673	5660
Volume-indicatoren					
Ziekenhuizen	3,8	1,4	1,5	- 0,2	0,5
Specialistenpraktijken	4,3	6,9	5,5	6,1	2,7
Huisartsenpraktijken	3,8	0,9	0,8	0,8	0,6
Praktijken voor tandheelkundige hulp	0,7	3,9	2,5	0,4	6,5
Praktijken van verloskundigen en paramedici	7,6	1,0	0,4	0,5	0,7
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	12,2	8,3	10,3	11,2	5,4
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,0	1,4	2,5	1,8	1,2
Verpleeghuizen	1,9	1,9	3,4	0,3	1,3
Totale gezondheidszorg	4,2	2,7	3,0	2,7	2,2
Werkgelegenheid in arbeidsjaren^c					
Ziekenhuizen	1,0	0,6	1,9	0,0	- 1,7
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici ^d	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,8	2,2	3,4	1,9	1,9
Verzorgingshuizen	0,8	0,2	1,9	- 1,2	- 2,0
Verpleeghuizen	1,2	1,8	2,2	1,5	0,8

^a Inclusief eigen betalingen.^b Exclusief eigen betalingen AWBZ.^c Tot 1969 bron CBS, vanaf 1996 Rapportage Arbeidsmarkt, Zorg en Welzijn.^d Werkzame personen.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
5,5	4,5	4,3	10,3	7,1	8,4	11,5	14,0	8	3¾
2,7	3,3	3,2	6,0	5,1	9,3	11,6	13,1	7¾	6½
-1,9	2,8	5,8	2,4	5,8	6,2	9,5	7,4	6½	4¾
-21,6	-5,4	6,7	3,6	4,0	6,4	8,6	13,2	4	3
7,3	3,2	6,4	11,4	6,9	5,3	9,9	11,3	5½	6¼
7,3	7,7	8,7	-0,8	13,1	-5,3	10,3	6,5	0	2
1,0	2,7	4,7	6,0	6,1	6,4	10,4	8,6	6½	5
27,1	27,8	29,1	30,8	32,7	34,8	38,2	42,3	45	47¼
9,6	9,3	8,8	8,7	8,7	8,6	8,9	9,5	9¾	10
12,2	9,4	12,2	12,9	13,4	14,7	16,2	18,4	19½	20½
7,4	9,9	10,4	11,0	11,9	12,6	13,8	15,2	16	16¾
3,3	4,3	4,3	4,3	4,7	4,7	5,2	6,1	6½	6¾
2,7	2,7	1,3	1,5	1,6	1,7	2,1	2,1	2	2¼
1,4	1,5	1,0	1,1	1,0	0,8	0,9	0,8	1	1
0,1	0,1	-0,1	0,1	0,2	0,3	0,0	-0,4	0	0
9711	9771	9902	9915	10015	10272	10290	10169	10247	10246
5544	5566	5465	5524	5569	5273	5445	5675	5691	5778
0,7	0,9	1,3	1,3	1,0	1,0	.	.	.	.
2,8	1,5	-2,5	2,0	0,9	5,1	.	.	.	.
1,8	1,4	0,5	1,1	0,6	5,2	.	.	.	.
-8,6	-0,4	6,9	4,6	0,5	1,3	.	.	.	.
2,1	-5,3	0,2	2,0	1,7	0,7	.	.	.	.
9,3	4,5	6,7	6,5	5,3	1,8	.	.	.	.
2,3	2,7	2,2	2,0	2,5	2,0	.	.	.	.
1,7	1,5	1,7	1,5	1,5	2,5	.	.	.	.
2,8	1,9	2,6	2,9	2,2	2,3	.	.	.	.
0,1	1,4	1,9	3,5	1,9	2,3	.	.	.	.
.	1,5	1,7	0,8	0,9	2,1	.	.	.	.
.	1,8	2,0	1,3	1,7	1,3	1,5	.	.	.
.	-4,1	5,7	-4,8	-0,7	3,9	3,7	.	.	.
.	1,5	2,5	3,2	2,8	3,6	.	.	.	.
3,2	2,5	3,9	5,1	2,3	-8,5	.	.	.	.
-0,3	-1,1	4,1	1,5	2,7	0,8	.	.	.	.
2,4	3,4	4,0	7,5	-0,7	2,0	.	.	.	.

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1989-2004

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	8,0	4,5	2,9	4,9	4,6
Goederen	7,5	3,9	2,9	4,7	4,5
Industrieproducten	8,5	4,4	3,2	5,4	4,2
Energie	3,9	2,6	0,6	1,2	7,4
Overige grondstoffen	4,9	2,3	2,8	3,5	4,1
Diensten	10,2	7,2	3,3	5,6	5,3
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	0,5	9,1	- 0,8	2,2	- 5,0
Goederen	0,9	8,9	- 1,2	1,8	- 5,0
Industrieproducten	- 0,4	8,3	- 0,0	2,7	- 4,2
Energie	12,9	24,0	- 7,2	- 4,9	- 9,3
Overige grondstoffen	0,8	2,6	- 3,4	1,3	- 7,0
Diensten	- 0,9	10,0	0,7	3,4	- 4,9
Grondstoffen, exclusief energie (HWWA)	- 2,4	- 2,1	- 10,8	- 1,5	- 5,6
Ruwe olie fob	18,8	28,5	- 13,5	- 4,4	- 11,9
Dubbelherwogen wereldinvoervolume					
Goederen, exclusief energie	7,4	4,4	3,6	4,5	0,4
Industrieproducten	9,7	4,3	2,5	3,9	- 0,1
Grondstoffen	3,3	3,4	4,8	4,2	0,0
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld/euro)					
Goederen, exclusief energie	6,0	- 4,5	1,0	- 3,6	- 2,9
Industrieproducten	5,6	- 3,0	2,2	- 2,8	- 1,2
Grondstoffen	7,8	- 8,8	- 2,2	- 4,3	- 5,2
Invoerprijs Nederland cif (gld/euro)					
Goederen	5,2	- 1,7	- 0,4	- 1,9	- 2,8
Consumptiegoederen	1,8	- 0,8	0,9	0,7	- 0,8
Investeringsgoederen	2,9	- 0,7	1,1	- 0,4	- 1,0
Energie	24,4	5,3	- 5,8	- 12,0	- 8,6
Overige grondstoffen en halffabrikaten	3,7	- 3,0	- 0,0	- 1,3	- 2,7
Diversen					
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. concurrenten	- 1,7	6,9	- 1,0	3,6	1,4
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. leveranciers	- 1,3	5,0	- 0,8	2,8	2,1
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld/euro)	3,5	0,5	7,3	0,5	0,4
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld/euro)	3,2	2,2	7,4	1,1	- 0,1
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	2,12	1,82	1,87	1,76	1,86
Eurokoers (dollar)	.	.	.	.	.
Lange rente Verenigde Staten	8,5	8,6	7,9	7,0	5,9
Lange rente Duitsland	6,9	8,7	8,4	7,8	6,4

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
8,9	9,7	6,3	9,6	4,8	5,6	11,1	0,0	.	.	.
9,8	10,5	7,5	11,1	5,2	5,8	13,3	0,2	3,1	7	9½
10,8	11,5	6,7	11,0	6,1	6,9	13,7	-1,1	.	.	.
5,3	4,9	4,7	5,9	2,2	1,3	4,4	2,2	.	.	.
7,2	7,4	4,7	5,9	2,2	1,3	4,4	2,2	.	.	.
5,1	6,9	6,5	8,5	2,6	4,6	8,6	1,3	.	.	.
2,4	7,6	-1,9	-6,1	-5,6	-1,6	-0,4	-3,9	.	.	.
2,4	7,6	-2,5	-6,6	-6,4	-1,9	-0,1	-4,3	0,4	5¼	-1
2,4	7,2	-3,6	-7,6	-4,4	-3,2	-5,5	-2,6	0,9	5	-½
-3,6	6,2	12,4	-3,8	-2,6	16,0	36,9	-7,1	.	.	.
6,1	10,9	1,0	-5,5	-0,7	0,0	4,7	-3,1	.	.	.
2,4	7,3	0,5	-4,2	-2,4	-0,5	-1,8	-2,4	.	.	.
20,6	12,1	-9,6	0,8	-13,7	-7,7	2,4	-9,2	0,2	10	3½
-5,0	10,7	21,4	-7,7	-34,7	37,4	64,8	-15,8	1,7	4	-9½
9,1	8,7	5,9	8,7	8,0	4,5	10,7	2,2	1,9	5¼	7¾
9,3	10,2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
8,0	6,3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1,9	-1,1	1,3	6,1	-1,6	-1,1	7,4	0,6	-3,0	-5½	-¼
1,0	-2,6	.	.	.	.	.	.	.	.	.
3,8	-0,1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-0,2	0,1	1,0	2,3	-2,0	0,4	9,4	0,2	-1,6	-3¼	-1
-1,3	-1,4	-0,5	2,3	0,3	0,7	1,3	1,6	0,4	-2	-¾
-0,2	-2,0	-0,4	0,4	-0,9	-0,1	1,0	-0,9	-1,6	-3¼	-¾
-6,5	-1,2	19,5	6,9	-24,7	26,7	70,1	-9,5	-5,0	-6½	-8½
0,7	0,8	-0,4	2,1	-0,1	-1,6	6,2	1,6	-1,4	-3	0
1,3	6,6	-1,9	-5,4	1,3	-2,1	-5,4	1,0	2,2	5	0
1,2	5,6	-1,4	-5,4	0,9	-2,2	-5,0	1,1	1,9	4½	0
-2,7	-5,2	3,4	3,8	-1,0	2,1	5,2	1,3	-0,5	-4	-1
-2,7	-4,7	2,7	4,2	-0,3	2,1	4,7	1,1	-0,6	-4¼	-1
1,82	1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,46	.	.	.
.	.	.	.	.	1,07	0,92	0,90	0,94	1,08	1,08
7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	4¼	4¾
6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4	4

Bijlage B2   Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1989-2004

	1995	1989	1990	1991	1992	1993
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Particuliere consumptie	4969	2,4	1,6	− 0,7	2,9	3,1
Bruto investeringen	1111	1,6	− 1,7	− 7,0	5,7	6,3
Uitvoer goederen en diensten	819	11,3	7,8	6,0	6,5	3,2
Invoer goederen en diensten	903	3,1	3,1	− 1,3	7,2	9,0
Bruto binnenlands product	7400	3,3	1,2	− 1,0	2,8	2,4
Japan						
Particuliere consumptie	3090	4,8	4,4	2,5	2,1	1,2
Bruto investeringen	1464	8,2	8,5	3,3	− 1,5	− 2,0
Uitvoer goederen en diensten	483	9,1	6,9	5,2	4,9	1,3
Invoer goederen en diensten	407	18,6	7,9	− 3,1	− 0,7	− 0,3
Bruto binnenlands product	5140	4,8	5,1	3,8	1,0	0,3
Duitsland						
Particuliere consumptie	1400	2,8	5,1	5,4	2,8	0,1
Bruto investeringen	552	6,2	9,1	9,8	3,5	− 4,5
Uitvoer goederen en diensten	602	10,2	0,4	− 2,5	− 0,3	− 5,5
Invoer goederen en diensten	586	8,3	5,5	9,3	2,0	− 5,9
Bruto binnenlands product	2459	3,6	3,2	2,4	2,2	− 1,0
Frankrijk						
Particuliere consumptie	862	3,1	2,7	1,4	1,3	0,2
Bruto investeringen	292	7,9	2,8	0,0	− 2,8	− 6,7
Uitvoer goederen en diensten	350	10,2	5,4	4,1	4,9	− 0,4
Invoer goederen en diensten	328	8,1	6,1	3,0	1,2	− 3,5
Bruto binnenlands product	1553	4,3	2,5	0,8	1,2	− 1,3
Verenigd Koninkrijk						
Particuliere consumptie	716	3,2	0,6	− 2,2	− 0,1	2,5
Bruto investeringen	184	6,0	− 3,5	− 9,5	− 1,5	0,6
Uitvoer goederen en diensten	319	4,7	5,0	− 0,7	4,4	3,5
Invoer goederen en diensten	324	7,4	0,5	− 5,2	6,9	3,0
Bruto binnenlands product	1124	2,2	0,4	− 2,0	− 0,5	2,1
Italië						
Particuliere consumptie	653	3,6	2,5	2,7	1,3	− 3,4
Bruto investeringen	201	4,4	3,6	0,8	− 1,8	− 12,8
Uitvoer goederen en diensten	271	7,7	7,1	0,1	6,8	9,8
Invoer goederen en diensten	241	9,0	9,4	3,3	7,4	− 8,8
Bruto binnenlands product	1097	2,9	2,2	1,1	0,6	− 1,2

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
3,5	2,8	3,2	3,6	4,8	4,9	4,3	2,5	3,1	2½	3¼
7,6	6,2	8,4	8,8	10,2	7,9	5,5	-2,7	-1,8	2¼	5
8,9	13,8	8,2	12,3	2,1	3,4	9,7	-5,4	-1,5	8	11
12,6	10,5	8,6	13,7	11,8	10,9	13,2	-2,9	3,7	7	9½
3,7	2,6	3,6	4,4	4,3	4,1	3,8	0,3	2,4	2¾	3¾
1,9	2,1	2,4	0,9	-0,1	0,2	1,0	1,7	1,5	¾	1
-0,8	1,8	6,4	0,9	-3,9	-0,9	2,7	-0,9	-4,5	-2¼	0
4,6	5,4	6,5	11,3	-2,3	1,5	12,4	-6,1	8,3	9½	8½
8,9	14,2	13,2	1,2	-6,8	3,0	9,5	0,1	2,1	5½	6
0,6	1,5	3,4	1,8	-1,1	0,1	2,8	0,4	0,3	¾	1¼
1,1	2,2	1,0	0,6	1,8	3,7	1,4	1,5	-0,6	¾	2¼
4,1	-0,5	-0,8	0,5	3,0	4,1	2,5	-5,2	-6,7	-1	3¾
7,7	6,1	5,1	11,2	7,0	5,6	13,7	5,0	2,6	4¾	7
7,4	5,8	3,1	8,3	9,1	8,5	10,5	1,0	-2,1	5	7½
2,4	1,8	0,8	1,4	2,0	2,0	2,9	0,6	0,2	¾	2½
1,4	1,7	1,3	0,2	3,5	3,5	2,8	2,9	1,7	2	2¾
1,3	2,5	0,0	0,0	7,2	8,5	8,0	2,6	-0,8	0	3¾
6,0	6,3	3,5	11,8	8,4	4,6	13,0	1,3	1,6	3½	7½
6,7	5,1	1,6	6,9	11,9	6,3	14,7	0,8	1,4	5½	8½
2,8	2,1	1,1	1,9	3,5	3,3	4,0	1,9	1,1	1¼	2¾
2,8	1,7	3,8	3,8	3,8	4,5	5,2	3,8	3,9	2½	2¾
4,3	1,5	4,8	6,8	12,9	0,5	1,9	0,8	-4,5	1¼	4
9,3	7,8	8,3	8,3	3,1	5,3	10,1	0,9	-1,4	1½	6¾
5,5	4,2	9,6	9,7	9,6	8,7	11,7	2,3	1,2	3½	7½
4,3	2,7	2,6	3,5	2,9	2,4	3,1	2,0	1,6	2	2¾
0,9	1,4	1,3	3,2	3,2	2,4	2,7	1,1	0,4	1½	2½
0,5	7,1	3,7	2,1	4,0	5,7	6,4	2,4	-1,1	2	4½
10,3	12,0	0,6	6,4	3,4	0,3	11,7	0,8	0,6	4½	7
6,8	9,6	-0,3	10,1	8,9	5,3	9,4	0,2	2,5	6	8
2,2	2,9	1,1	2,0	1,8	1,6	2,9	1,8	0,4	1¼	2½

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1989-2004 (vervolg)

	1995	1989	1990	1991	1992	1993
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Nederland						
Particuliere consumptie	203	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
Bruto investeringen	84	4,9	1,5	0,2	0,6	− 2,7
Uitvoer goederen en diensten	239	6,6	5,3	4,7	2,9	1,5
Invoer goederen en diensten	214	6,7	4,2	4,1	2,1	− 2,1
Bruto binnenlands product	415	4,7	4,1	2,3	2,0	0,8
België						
Particuliere consumptie	149	3,7	2,9	2,9	2,3	− 1,4
Bruto investeringen	57	11,4	9,7	− 4,7	1,3	− 3,6
Uitvoer goederen en diensten	193	8,2	4,3	3,1	3,5	− 0,7
Invoer goederen en diensten	182	9,4	4,9	2,8	4,1	− 0,7
Bruto binnenlands product	276	3,6	3,0	1,6	1,5	− 1,5
Eurogebied						
Particuliere consumptie	3920	3,5	3,5	3,1	2,0	− 0,8
Bruto investeringen	1426	7,3	5,5	2,8	− 0,4	− 6,8
Uitvoer goederen en diensten	2004	8,7	3,9	1,5	3,5	1,2
Invoer goederen en diensten	1894	8,9	6,3	5,3	3,4	− 4,4
Bruto binnenlands product	6914	3,9	2,9	1,5	1,4	− 1,0
EU-15						
Particuliere consumptie	4936	3,3	2,9	2,2	1,5	− 0,4
Bruto investeringen	1702	7,1	3,8	0,9	− 0,9	− 6,1
Uitvoer goederen en diensten	2501	7,8	4,0	1,3	3,5	1,7
Invoer goederen en diensten	2383	8,5	5,1	3,4	3,8	− 3,1
Bruto binnenlands product	8573	3,5	2,4	1,0	1,0	− 0,5
Industrielanden						
Particuliere consumptie	13965	3,2	2,5	1,1	2,1	1,3
Bruto investeringen	4608	5,5	2,8	− 0,9	0,5	− 1,5
Uitvoer goederen en diensten	4310	8,2	5,3	2,7	4,5	2,5
Invoer goederen en diensten	4173	7,9	4,4	1,6	4,0	0,5
Bruto binnenlands product	22755	3,7	2,4	0,7	1,6	0,8
Industrielanden KKP						
Particuliere consumptie	11920	3,1	2,4	0,9	2,2	1,4
Bruto investeringen	3696	5,2	2,3	− 1,3	0,9	− 0,9
Uitvoer goederen en diensten	3684	8,2	5,3	2,9	4,7	2,7
Invoer goederen en diensten	3623	7,6	4,5	1,5	4,4	1,1
Bruto binnenlands product	19199	3,6	2,2	0,5	1,7	1,0

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,2	2,0	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1,0	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$
2,2	5,0	6,3	6,6	4,2	7,8	3,5	-0,8	-3,7	$-\frac{1}{2}$	1
6,7	6,7	4,6	8,8	7,4	5,1	10,9	1,7	-1,3	$2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{4}$
6,7	7,5	4,4	9,5	8,5	5,8	10,6	1,9	-2,0	3	$5\frac{1}{2}$
3,2	2,3	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	0,3	$\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$
1,4	1,1	1,0	2,2	3,0	2,1	3,4	1,0	0,6	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$
-0,1	3,2	0,7	7,4	3,0	4,2	4,1	0,6	-2,8	0	4
9,5	6,8	2,9	6,1	5,9	5,0	8,2	1,1	-0,7	$3\frac{1}{4}$	$6\frac{1}{2}$
8,2	6,1	2,5	5,1	7,4	4,1	8,4	0,8	-1,6	$4\frac{1}{4}$	7
2,4	2,1	1,2	3,6	2,0	3,2	3,7	0,8	0,7	1	$2\frac{3}{4}$
1,3	1,9	1,6	1,6	3,1	3,5	2,6	1,8	0,7	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
2,6	2,7	1,3	2,3	5,2	5,9	4,9	-0,8	-3,3	$\frac{1}{2}$	4
8,5	7,8	4,4	10,5	7,2	5,0	12,4	2,8	1,4	$4\frac{1}{4}$	7
7,7	7,1	3,2	9,0	9,9	7,2	11,2	1,4	-0,1	$5\frac{1}{4}$	$7\frac{1}{2}$
2,6	2,4	1,4	2,3	2,9	2,8	3,5	1,5	0,8	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{3}{4}$
1,6	1,9	1,9	1,9	3,2	3,6	2,9	2,1	1,1	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$
2,8	3,0	1,8	2,9	6,2	5,3	4,7	-0,6	-3,3	$\frac{1}{2}$	4
8,6	7,8	4,9	10,1	6,6	5,3	12,1	2,4	1,1	4	7
7,6	6,9	4,1	9,3	9,9	7,3	11,2	1,4	0,1	5	$7\frac{1}{2}$
2,9	2,5	1,6	2,5	2,9	2,8	3,5	1,5	1,0	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$
2,5	2,2	2,5	2,4	3,0	3,3	3,0	2,1	2,0	$1\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$
3,2	3,2	5,2	4,2	3,9	3,9	4,2	-1,3	-2,9	$\frac{1}{4}$	3
8,2	8,6	5,8	10,5	4,6	4,7	11,3	-0,4	1,4	$5\frac{1}{2}$	8
9,2	8,4	6,2	9,7	8,3	7,6	11,1	-0,2	1,2	$5\frac{1}{2}$	8
2,8	2,2	2,7	3,1	2,7	2,9	3,5	0,8	1,6	2	3
2,6	2,3	2,6	2,7	3,4	3,7	3,3	2,2	2,2	2	$2\frac{3}{4}$
3,8	3,6	5,3	5,1	5,2	4,7	4,4	-1,2	-2,4	$\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{2}$
8,5	9,0	6,0	10,5	4,7	4,8	11,0	-0,6	1,0	$5\frac{1}{2}$	$8\frac{1}{4}$
9,3	8,3	6,2	10,2	8,7	7,9	11,2	-0,4	1,5	$5\frac{3}{4}$	8
3,0	2,3	2,7	3,3	3,0	3,1	3,5	0,8	1,7	2	3

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004

	1989	1990	1991	1992	1993
mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid in personen					
Verenigde Staten	2,5	0,6	- 0,7	- 0,3	1,6
Japan	1,5	1,7	2,0	1,1	0,4
Duitsland	1,5	- 0,3	- 2,1	- 1,8	- 1,7
Frankrijk	1,2	1,0	0,1	- 0,8	- 1,2
Verenigd Koninkrijk	3,1	1,0	- 3,2	- 2,2	- 1,5
Italië	0,2	0,8	0,7	- 1,0	- 2,8
Nederland	2,0	2,4	1,8	1,3	- 0,1
België	1,5	1,3	0,0	- 0,6	- 1,3
Eurogebied	1,4	0,9	- 0,3	- 1,2	- 1,9
EU-15	1,6	0,9	- 0,9	- 1,4	- 1,9
Industrielanden	1,9	0,9	- 0,3	- 0,5	- 0,1
%					
Gestandaardiseerde werkloosheid					
Verenigde Staten	5,3	5,6	6,8	7,5	6,9
Japan	2,3	2,1	2,1	2,2	2,5
Duitsland	5,2	4,4	5,9	6,8	7,9
Frankrijk	9,3	9,0	9,5	10,4	11,7
Verenigd Koninkrijk	7,3	7,1	8,8	10,1	10,5
Italië	10,0	9,1	8,8	9,0	10,3
Nederland	6,9	6,2	5,8	5,6	6,6
België	7,5	6,7	6,6	7,3	8,9
Eurogebied	7,9	7,3	7,8	8,7	10,3
EU-15	7,5	7,0	7,8	8,8	10,2
Industrielanden	5,9	5,7	6,6	7,3	7,8
mutaties per jaar in %					
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)					
Verenigde Staten	3,1	6,1	3,9	5,9	3,6
Japan	4,7	5,7	4,8	1,1	0,7
Duitsland	3,0	7,9	10,3	10,5	3,7
Frankrijk	4,3	5,2	4,3	4,3	2,7
Verenigd Koninkrijk	8,7	9,7	7,6	3,5	3,1
Italië	9,3	8,6	9,0	6,2	3,9
Nederland	0,9	3,1	3,9	4,2	3,4
België	2,9	7,8	7,1	6,2	3,4
Eurogebied	4,8	7,4	7,9	8,1	5,1
EU-15	6,1	8,0	7,9	6,7	3,8
Industrielanden	4,6	6,7	5,4	5,3	3,0

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,5	2,3	1,5	2,3	1,5	1,5	1,3	-0,1	-0,5	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
0,1	0,2	0,4	1,1	-0,7	-0,8	-0,2	-0,5	-1,4	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$
-0,7	-0,4	-0,3	-0,2	1,1	1,2	1,8	0,4	-0,5	$-\frac{1}{2}$	1
-0,1	1,0	0,3	0,6	1,7	2,1	2,4	1,6	-0,1	$-\frac{1}{4}$	1
0,7	1,1	1,1	2,0	1,1	1,7	1,3	0,8	0,5	0	$\frac{1}{2}$
-1,4	-0,3	0,5	0,4	1,1	1,2	1,9	2,0	1,7	$\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
0,1	2,3	2,4	3,0	3,3	2,7	2,5	2,0	0,7	$-\frac{1}{2}$	0
-1,4	0,4	0,3	0,9	1,8	1,3	1,9	1,4	-0,2	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
-0,6	0,4	0,5	0,8	1,9	2,0	2,3	1,5	0,4	$\frac{1}{4}$	1
-0,3	0,6	0,6	1,0	1,7	2,0	2,1	1,4	0,4	0	1
0,9	1,2	0,9	1,5	1,2	1,3	1,4	0,5	-0,1	$\frac{1}{4}$	1
6,1	5,6	5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,7	5,8	6	$5\frac{3}{4}$
2,9	3,1	3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5,4	$5\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$
8,4	8,2	8,7	9,7	9,1	8,4	7,7	7,7	8,2	$8\frac{3}{4}$	$8\frac{1}{4}$
12,3	11,7	11,9	11,8	11,4	10,7	9,3	8,5	8,7	$9\frac{1}{4}$	9
9,6	8,7	8,0	6,9	6,2	5,9	5,4	5,0	5,1	$5\frac{1}{4}$	5
11,4	11,9	11,5	11,6	11,7	11,3	10,4	9,4	9,0	$9\frac{1}{4}$	9
7,1	6,9	6,0	4,9	3,8	3,2	2,8	2,4	2,7	$4\frac{1}{4}$	5
10,0	9,9	9,5	9,2	9,3	8,6	6,9	6,7	7,3	$7\frac{1}{2}$	7
11,0	10,7	10,9	11,0	10,4	9,6	8,6	8,1	8,4	$8\frac{3}{4}$	$8\frac{1}{2}$
10,6	10,2	10,3	10,2	9,5	8,8	7,9	7,4	7,7	8	$7\frac{3}{4}$
7,7	7,3	7,3	7,1	6,8	6,4	5,9	6,0	6,6	$6\frac{3}{4}$	$6\frac{1}{2}$
2,7	2,5	2,5	3,2	5,0	4,3	5,9	2,3	2,9	$3\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{2}$
2,0	1,0	0,2	1,6	-0,7	-1,2	0,5	-0,1	-0,6	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$
3,6	3,6	1,0	0,7	1,0	1,0	2,2	1,8	2,0	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$
2,1	2,3	1,8	1,7	0,7	1,9	2,0	3,3	3,2	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
5,0	3,2	2,9	3,9	5,5	3,6	7,5	2,5	3,6	$4\frac{1}{4}$	4
2,8	5,1	4,8	3,2	-0,8	2,4	2,7	2,4	3,3	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$
2,2	-0,3	1,3	2,0	3,7	3,7	4,7	4,9	5,0	4	$2\frac{1}{2}$
4,4	2,4	1,5	2,7	1,0	3,7	2,0	2,8	3,8	$2\frac{1}{4}$	2
3,6	3,9	2,2	1,9	1,2	1,9	2,7	2,9	2,9	$2\frac{3}{4}$	2
3,6	3,2	2,7	2,5	2,1	2,3	3,8	3,0	3,2	3	$2\frac{1}{2}$
2,8	2,5	2,2	2,8	2,9	2,6	4,2	2,1	2,4	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004 (vervolg)

	1989	1990	1991	1992	1993
mutaties per jaar in %					
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	3,0	2,0	3,0	-0,6	0,7
Japan	0,6	1,7	2,1	4,3	5,0
Duitsland	1,5	6,3	7,8	5,5	3,1
Frankrijk	0,3	3,5	5,3	2,2	1,8
Verenigd Koninkrijk	2,5	7,3	5,9	1,0	0,5
Italië	6,6	7,3	8,0	2,6	2,5
Nederland	-3,6	0,7	4,3	3,7	-0,7
België	0,4	4,1	5,7	2,2	2,2
Eurogebied	2,1	6,0	7,0	4,2	3,4
EU-15	2,5	6,4	6,7	3,6	2,7
Industrielanden	1,8	4,0	4,3	2,8	2,7
indices, 1991 = 100					
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie					
Verenigde Staten	98,0	98,9	100,0	100,4	99,8
Japan	98,8	99,3	100,0	103,7	109,9
Duitsland	94,7	96,3	100,0	101,8	103,6
Frankrijk	97,8	97,9	100,0	100,8	100,8
Verenigd Koninkrijk	92,8	95,9	100,0	98,2	95,1
Italië	91,6	95,1	100,0	100,1	98,3
Nederland	98,8	97,5	100,0	102,7	100,5
België	90,7	92,6	100,0	99,3	99,2
Eurogebied	94,3	96,4	100,0	101,2	101,8
EU-15	94,5	96,5	100,0	100,6	100,1
Industrielanden	96,8	98,5	100,0	101,2	101,3
mutaties per jaar in %					
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	4,9	5,0	4,0	3,1	2,7
Japan	2,1	2,6	2,5	1,9	1,2
Duitsland	2,9	2,4	4,8	4,7	4,1
Frankrijk	3,4	2,8	3,2	2,4	2,2
Verenigd Koninkrijk	5,9	5,5	7,5	5,1	3,4
Italië	6,6	6,2	6,9	5,6	5,4
Nederland	1,2	2,2	3,2	3,1	2,1
België	4,0	3,3	3,3	2,3	3,5
Eurogebied	4,3	4,0	5,0	4,4	3,8
EU-15	5,0	4,8	5,8	4,7	4,1
Industrielanden	4,5	4,6	4,5	3,5	3,0

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-0,3	-1,7	-2,1	-2,5	0,0	-2,1	3,2	0,6	-1,2	-0	-2¼
0,9	-5,0	-4,3	-0,9	5,1	-4,4	-5,6	4,6	-3,4	-3¼	-¾
-2,3	1,7	-0,2	-3,9	-0,5	0,6	-3,0	1,3	0,2	-2	-1¾
-4,9	-1,8	1,2	-3,6	-2,6	-1,4	2,0	4,9	3,1	-¾	-¼
-1,4	1,9	6,2	4,2	4,5	-0,4	1,1	2,8	2,6	-¼	-1¼
-3,3	-0,4	6,1	1,4	-3,0	2,3	-1,7	3,7	6,0	2	-¾
-6,4	-2,0	0,3	-0,7	1,4	1,4	0,1	4,9	4,3	½	-1¾
-4,5	-1,2	0,7	-3,4	-0,0	1,9	-2,8	2,6	3,1	-¾	-1¼
-3,2	1,4	2,0	-2,1	-1,2	0,4	-1,1	3,4	2,2	-¼	-1
-2,8	1,1	2,6	-1,3	-0,4	0,4	-0,7	3,3	2,3	-¼	-1
-0,6	-1,6	-0,7	-1,6	0,9	-1,8	-0,5	2,6	-0,2	-¾	-1½
96,3	93,9	92,8	91,8	93,0	92,8	95,6	97,9	.	.	.
114,1	112,9	111,0	111,9	113,7	112,4	111,4	116,5	.	.	.
101,4	102,8	102,1	100,0	98,4	98,7	95,3	96,5	.	.	.
97,3	95,7	97,0	94,6	91,6	92,3	94,6	99,3	.	.	.
91,6	89,3	88,3	88,0	91,6	95,1	89,2	91,7	.	.	.
93,8	89,4	91,3	93,0	89,8	90,9	89,5	88,7	.	.	.
94,0	90,3	91,3	90,2	89,9	91,2	87,9	90,9	.	.	.
93,4	89,3	89,4	86,9	86,6	87,8	86,5	88,7	.	.	.
98,2	97,9	98,2	96,7	94,7	95,2	93,7	95,9	.	.	.
96,6	96,0	96,3	94,8	93,8	94,9	92,8	95,0	.	.	.
100,0	98,6	98,2	96,7	97,5	97,0	96,2	99,8	.	.	.
2,3	2,2	2,1	1,9	1,1	1,6	2,5	2,0	1,3	1¾	1½
0,7	-0,5	-0,1	1,0	-0,1	-0,7	-1,2	-1,5	-1,4	-1½	-1
2,6	1,9	1,7	2,0	1,1	0,4	1,5	1,9	1,4	1	½
2,1	1,6	1,9	1,4	0,6	0,2	1,2	1,4	1,6	1	¾
2,2	2,6	3,1	2,3	2,7	1,6	0,7	0,7	0,8	2	1¾
4,6	5,7	4,4	2,2	2,1	2,1	2,8	2,9	2,6	2¼	1½
2,8	1,1	1,9	2,0	1,7	1,8	3,5	4,6	3,4	2¼	1
2,8	1,7	2,2	1,7	1,0	1,2	2,3	2,5	1,7	1½	1
3,2	2,5	2,5	2,0	1,4	1,0	2,1	2,4	2,1	1½	1
3,3	3,0	2,8	2,1	1,7	1,3	1,9	2,2	2,0	1¾	1¼
2,3	2,1	2,0	1,8	1,1	1,1	1,7	1,6	1,2	1¼	1

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004 (vervolg)				
	1989	1990	1991	1992	1993
	% BBP				
Vorderingensaldo totale overheid (NR-basis)					
Verenigde Staten	- 2,8	- 3,8	- 4,5	- 5,6	- 4,7
Japan	2,5	2,9	2,9	1,5	- 1,6
Duitsland	- 0,4	- 2,3	- 3,3	- 2,8	- 3,2
Frankrijk	- 1,2	- 1,6	- 2,2	- 4,1	- 6,0
Verenigd Koninkrijk	- 0,0	- 1,5	- 2,6	- 6,3	- 8,0
Italië	- 9,8	- 11,1	- 10,1	- 9,6	- 9,4
Nederland	- 4,6	- 5,0	- 2,5	- 3,6	- 3,0
België	- 6,2	- 5,5	- 6,3	- 6,9	- 7,2
Eurogebied	- 3,1	- 4,2	- 4,6	- 4,8	- 5,5
EU-15	- 2,4	- 3,6	- 4,3	- 5,1	- 6,3
Industrielanden	- 1,3	- 2,2	- 2,8	- 3,7	- 4,2
	% BBP				
Saldo lopende rekening					
Verenigde Staten	- 1,8	- 1,4	0,1	- 0,8	- 1,2
Japan	2,0	1,3	2,3	3,0	3,1
Duitsland	4,1	2,8	- 1,2	- 1,1	- 1,1
Frankrijk	- 0,5	- 1,0	- 0,5	0,1	1,0
Verenigd Koninkrijk	- 5,4	- 4,5	- 2,3	- 2,5	- 2,5
Italië	- 1,5	- 1,6	- 2,1	- 2,4	1,0
Nederland	3,5	3,8	3,5	3,1	4,9
België	1,4	0,8	1,3	1,6	3,3
Eurogebied	0,7	0,1	- 1,1	- 1,0	0,4
EU-15	- 0,5	- 0,7	- 1,4	- 1,3	- 0,1
Industrielanden	- 0,6	- 0,7	- 0,2	- 0,3	0,2
	% BBP				
Investerings bedrijven exclusief woningen					
Verenigde Staten	11,2	10,9	10,2	9,9	10,3
Japan	19,0	20,0	20,2	18,4	16,0
Duitsland	13,4	13,9	14,8	14,3	13,0
Frankrijk	13,3	13,6	13,2	12,4	11,2
Verenigd Koninkrijk	14,0	13,4	11,7	10,7	10,0
Italië	12,9	12,9	12,3	12,0	10,4
Nederland	14,1	13,9	13,7	13,1	12,3
België	15,0	16,1	15,1	14,6	13,5
Eurogebied	13,7	13,9	13,8	13,3	12,0
EU-15	13,9	13,9	13,5	12,8	11,6
Industrielanden	14,0	14,0	13,6	12,9	12,1

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-3,3	-2,9	-2,2	-0,9	0,3	0,7	1,4	-0,5	-3,3	-3¼	-3¼
-2,3	-3,6	-5,0	-3,8	-5,5	-7,2	-7,4	-6,1	-7,1	-7¾	-7¾
-2,5	-3,2	-3,4	-2,7	-2,2	-1,5	1,1	-2,8	-3,6	-3½	-2¼
-5,5	-5,5	-4,1	-3,0	-2,7	-1,8	-1,4	-1,5	-3,1	-3½	-2¼
-6,8	-5,8	-4,4	-2,2	0,2	1,1	3,9	0,8	-1,4	-1¾	-1½
-9,1	-7,6	-7,1	-2,7	-3,1	-1,7	-0,6	-2,6	-2,3	-2½	-2½
-3,6	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-1,1	-1½	-2½
-4,9	-4,2	-3,8	-2,0	-0,7	-0,5	0,1	0,4	0,0	-1	¼
-5,0	-4,9	-4,3	-2,6	-2,3	-1,3	0,1	-1,6	-2,2	-2½	-1¾
-5,6	-5,4	-4,2	-2,5	-1,7	-0,7	0,9	-0,9	-1,9	-2¼	-1½
-3,8	-3,7	-3,5	-2,0	-1,5	-1,2	-0,3	-1,4	-3,1	-3¼	-3
-1,8	-1,6	-1,6	-1,6	-2,4	-3,3	-4,4	-4,1	-5,1	-5½	-5½
2,8	2,2	1,4	2,3	3,1	2,6	2,6	2,2	3,0	3¾	4¼
-1,4	-1,3	-0,3	-0,1	-0,3	-0,9	-1,1	0,1	2,5	3¾	4
1,0	1,5	1,3	2,7	2,6	2,5	1,6	1,6	2,1	2	2
-1,8	-1,9	-1,2	-0,2	-0,6	-2,2	-2,1	-1,7	-1,4	-2	-2½
1,4	2,3	3,3	2,8	1,7	0,7	-0,5	-0,0	-0,2	-¼	-¼
5,4	6,4	5,4	6,2	3,0	4,0	5,3	3,4	2,6	3¾	4½
3,9	4,5	5,2	5,7	4,9	5,7	5,1	4,2	5,8	8¼	9¼
0,3	0,8	1,4	1,8	1,1	0,6	0,1	0,4	1,3	2	2
-0,0	0,4	1,1	1,5	0,8	0,2	-0,1	0,2	0,9	1¼	1¼
-0,0	0,2	0,3	0,5	-0,1	-0,6	-1,0	-1,0	-1,0	-¾	-¾
10,6	11,1	11,5	12,0	12,5	12,7	12,9	11,9	10,7	10½	10¾
14,6	14,6	14,5	15,9	15,5	14,5	15,5	15,2	14,1	14	13¾
12,6	12,3	12,0	12,0	12,2	12,4	12,9	12,1	11,0	10¾	11¼
11,0	10,9	10,7	10,4	11,0	11,5	12,2	12,2	11,8	11½	11¾
10,0	10,7	11,3	11,5	12,5	12,0	11,6	11,3	9,9	9¾	9¾
10,5	11,3	11,4	11,6	11,8	12,4	13,0	12,8	12,3	12	12¼
11,8	12,2	12,5	13,1	13,1	13,9	13,8	13,2	12,3	11½	11¼
12,8	13,1	13,3	13,8	14,2	14,2	14,3	14,4	13,4	13	13½
11,8	11,9	11,6	11,7	12,0	12,4	13,0	12,6	12,0	11¾	12
11,5	11,8	11,6	11,7	12,2	12,4	12,8	12,5	11,7	11½	11¾
12,0	12,3	12,2	12,7	13,0	13,0	13,4	12,7	11,7	11½	11¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004 (vervolg)

	1989	1990	1991	1992	1993
	%				
Lange rente					
Verenigde Staten	8,5	8,6	7,9	7,0	5,9
Japan	5,3	7,0	6,3	5,3	4,3
Duitsland	6,9	8,7	8,4	7,8	6,4
Frankrijk	9,2	10,4	9,5	9,0	7,0
Verenigd Koninkrijk	10,2	11,8	10,1	9,1	7,5
Italië	12,8	13,5	13,1	13,3	11,2
Nederland	7,2	8,9	8,7	8,1	6,4
België	8,6	10,1	9,3	8,7	7,2
Eurogebied	9,6	11,0	10,3	9,8	7,9
EU-15	9,9	11,3	10,5	9,9	8,1
Industrielanden	8,5	9,6	8,7	8,0	6,4
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	9,0	8,1	5,8	3,7	3,2
Japan	5,4	7,7	7,4	4,5	3,0
Duitsland	7,1	8,5	9,2	9,5	7,3
Frankrijk	9,4	10,3	9,6	10,3	8,6
Verenigd Koninkrijk	13,9	14,8	11,5	9,6	5,9
Italië	12,6	12,2	12,2	14,0	10,2
Nederland	7,3	8,7	9,3	9,4	6,9
België	8,8	9,6	9,4	9,4	8,2
Eurogebied	9,8	10,6	10,6	11,2	8,6
EU-15	10,6	11,5	10,9	11,1	8,4
Industrielanden	9,2	9,8	8,4	7,1	5,2

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	4,6	4¼	4¾
4,4	3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,7	1,3	1,3	1	1¼
6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4,8	4	4
7,5	7,7	6,5	5,7	4,8	4,9	5,9	5,4	5,3	4½	4½
8,2	8,2	7,8	7,1	5,5	5,1	5,3	4,9	4,9	4¼	4¼
10,5	12,2	9,4	6,9	4,9	4,7	5,6	5,2	5,0	4¼	4¼
6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	4,9	4	4
7,7	7,4	6,3	5,6	4,7	4,7	5,6	5,1	4,9	4	4¼
8,0	8,3	7,2	6,0	4,8	4,7	5,5	5,1	5,0	4¼	4¼
8,3	8,5	7,3	6,2	4,9	4,8	5,5	5,0	5,0	4¼	4¼
6,9	6,7	6,1	5,5	4,5	4,6	5,0	4,4	4,2	3¾	4
4,6	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	1,7	1¼	2
2,2	1,2	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0	0
5,4	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
5,8	6,6	3,9	3,5	3,6	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
5,5	6,7	6,0	6,8	7,3	5,4	6,1	5,0	4,0	4	4½
8,5	10,5	8,8	6,9	5,0	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
5,2	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
5,7	4,8	3,2	3,4	3,6	3,0	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
6,3	6,5	5,0	4,4	4,0	3,1	4,4	4,3	3,3	2¼	2¼
6,4	6,7	5,1	4,8	4,6	3,5	4,7	4,4	3,5	2½	2¾
4,8	5,1	4,3	4,2	4,3	3,7	4,6	3,3	2,2	1¾	2¼

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1989-2004 (vervolg)				
	1989	1990	1991	1992	1993
	nationale valuta per dollar				
Dollarkoers					
Japan (1000)	0,138	0,145	0,135	0,127	0,111
Duitsland	1,880	1,616	1,659	1,562	1,653
Frankrijk	6,378	5,446	5,642	5,293	5,663
Verenigd Koninkrijk	0,611	0,563	0,567	0,569	0,666
Italië (1000)	1,372	1,198	1,240	1,233	1,571
België	39,40	33,42	34,17	32,15	34,55
Denemarken	7,310	6,187	6,399	6,037	6,483
Finland	4,288	3,823	4,046	4,485	5,716
Griekenland	162,4	158,4	182,3	190,7	229,1
Ierland	0,705	0,605	0,621	0,588	0,683
Nederland	2,121	1,821	1,870	1,758	1,857
Oostenrijk	13,23	11,37	11,68	10,99	11,63
Portugal	157,5	142,6	144,5	135,0	160,8
Spanje	118,4	102,0	103,9	102,4	127,3
Zweden	6,446	5,919	6,048	5,824	7,785
Eurogebied	.	.	.	.	.
Koopkrachtpariteit					
Japan (1000)	0,199	0,195	0,193	0,188	0,184
Duitsland	2,108	2,090	2,090	2,070	2,100
Frankrijk	6,695	6,610	6,510	6,420	6,570
Verenigd Koninkrijk	0,590	0,602	0,635	0,616	0,637
Italië (1000)	1,376	1,420	1,460	1,460	1,530
België	39,95	39,50	39,20	37,80	37,30
Denemarken	9,459	9,390	9,180	9,140	8,790
Finland	6,292	6,380	6,300	6,350	6,090
Griekenland	119,9	141,0	161,0	170,0	184,0
Ierland	0,726	0,690	0,666	0,638	0,655
Nederland	2,213	2,170	2,180	2,130	2,130
Oostenrijk	14,11	14,00	14,20	14,00	13,90
Portugal	96,08	104,0	110,0	116,0	117,0
Spanje	107,1	110,0	110,0	115,0	117,0
Zweden	8,951	9,340	9,940	9,800	9,830

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
0,102	0,094	0,109	0,121	0,131	0,114	0,108	0,121	0,125	0,120	0,120
1,623	1,433	1,505	1,734	1,760	1,836	2,123	2,186	.	.	.
5,550	4,991	5,116	5,836	5,900	6,157	7,120	7,330	.	.	.
0,653	0,634	0,641	0,611	0,604	0,618	0,661	0,695	0,667	0,613	0,613
1,612	1,629	1,543	1,703	1,737	1,818	2,102	2,164	.	.	.
33,44	29,49	30,97	35,77	36,30	37,87	43,79	45,08	.	.	.
6,360	5,606	5,799	6,605	6,702	6,980	8,091	8,328	7,889	6,884	6,884
5,223	4,368	4,594	5,191	5,346	5,581	6,454	6,644	.	.	.
242,5	231,7	240,7	273,0	295,5	305,8	365,5	380,8	.	.	.
0,669	0,624	0,625	0,660	0,702	0,739	0,855	0,880	.	.	.
1,820	1,606	1,686	1,951	1,984	2,069	2,392	2,463	.	.	.
11,42	10,08	10,59	12,20	12,38	12,92	14,94	15,38	.	.	.
166,0	150,0	154,2	175,3	180,2	188,2	217,6	224,0	.	.	.
133,9	124,7	126,6	146,4	149,4	156,2	180,6	185,9	.	.	.
7,716	7,137	6,708	7,637	7,952	8,266	9,168	10,344	9,725	8,518	8,517
.	.	.	.	.	0,939	1,085	1,117	1,062	0,926	0,926
0,181	0,169	0,166	0,163	0,167	0,162	0,156	0,150	.	.	.
2,070	2,020	2,030	1,940	1,940	1,910	1,860	1,869	.	.	.
6,620	6,490	6,570	6,500	6,480	6,380	6,300	6,022	.	.	.
0,646	0,656	0,644	0,630	0,646	0,650	0,647	0,641	.	.	.
1,530	1,560	1,583	1,590	1,560	1,554	1,554	0,002	.	.	.
37,30	36,90	36,80	36,30	38,00	37,70	36,92	36,02	.	.	.
8,710	8,450	8,330	8,270	8,160	8,240	8,360	8,456	.	.	.
6,150	5,880	5,890	5,850	6,050	5,920	5,990	5,872	.	.	.
196,0	204,0	214,0	225,0	228,0	231,0	233,0	250,6	.	.	.
0,638	0,637	0,673	0,653	0,708	0,724	0,738	0,780	.	.	.
2,120	2,040	2,040	1,970	1,970	1,970	1,990	2,016	.	.	.
13,90	13,80	13,60	13,20	13,20	13,00	12,90	12,70	.	.	.
118,0	120,0	122,0	118,0	126,0	127,0	134,9	135,9	.	.	.
121,0	123,0	124,0	123,0	124,0	125,0	126,0	125,9	.	.	.
9,900	9,770	9,680	9,470	9,760	9,640	9,520	9,783	.	.	.

Bijlage B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2001-2004

	Consumentenprijs (HICP)				Lange rente			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
	mutaties per jaar in %				%			
EMU-referentiewaarde ^a	3,2	2,9	2½	2	7,0	6,9	6	6¼
Duitsland	2,1	1,3	¾	½	4,8	4,8	4	4
Frankrijk	1,8	1,9	1½	1	5,4	5,3	4½	4½
Italië	2,3	2,6	2	1½	5,2	5,0	4¼	4¼
België	2,4	1,6	1¼	½	5,1	4,9	4	4¼
Finland	2,7	2,0	1¾	1¼	5,0	5,0	4¼	4¼
Griekenland	3,7	3,9	3	2	5,3	5,1	4¼	4¼
Ierland	4,0	4,7	4	2¼	5,0	5,0	4¼	4¼
Luxemburg	2,4	2,1	1¾	1¼	.	.	.	.
Nederland	5,1	3,9	2½	1¼	5,0	4,9	4	4
Oostenrijk	2,3	1,7	1½	¾	5,1	5,0	4¼	4¼
Portugal	4,4	3,7	3	1¾	5,2	5,0	4¼	4¼
Spanje	2,8	3,6	3½	1¾	4,9	4,6	3¾	3¾
Eurogebied	2,4	2,2	1¾	1	5,1	5,0	4¼	4¼
Verenigd Koninkrijk	1,2	1,3	1¼	1	4,9	4,9	4¼	4¼
Denemarken	2,3	2,4	2	1½	5,1	5,1	4¼	4¼
Zweden	2,7	2,0	1½	1	5,1	5,3	4½	4½
Totaal EU-landen	2,2	2,1	1¾	1	5,0	5,0	4¼	4¼

a Omschrijving EMU-referentiewaarden: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste stijging, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingsaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP.

	EMU-overheidssaldo				Bruto schuldquote			
	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
	% BBP				% BBP			
EMU-referentiewaarde ^a	- 3	- 3	- 3	- 3	60	60	60	60
Duitsland	- 2,8	- 3,6	- 3½	- 2¼	59,5	60,8	62	61
Frankrijk	- 1,5	- 3,1	- 3½	- 2¼	56,8	59,1	60	59
Italië	- 2,6	- 2,3	- 2½	- 2½	109,5	106,7	108	107
België	0,4	0,0	- 1	¼	108,5	105,4	103	97
Finland	5,1	4,7	2¾	3¼	43,8	42,6	42	41
Griekenland	- 1,4	- 1,2	- 1	- ¾	107,0	104,9	102	98
Ierland	1,1	- 0,1	- 1½	- 1¾	36,8	34,0	35	35
Luxemburg	6,4	2,6	0	0	5,3	5,7	2	4
Nederland	0,1	- 1,1	- 1½	- 2½	52,8	52,4	52	53
Oostenrijk	0,3	- 0,6	- 1¾	- 1¼	67,3	67,9	63	62
Portugal	- 4,2	- 2,7	- 2½	- 2	55,6	58,0	58	58
Spanje	- 0,1	- 0,1	- ¼	0	56,9	54,0	53	51
Eurogebied	- 1,6	- 2,2	- 2½	- 1¾	69,3	69,2	70	68
Verenigd Koninkrijk	0,8	- 1,4	- 1¾	- 1½	39,0	38,6	39	38
Denemarken	3,1	1,9	2¼	2½	45,4	45,2	42	40
Zweden	4,5	1,2	1¼	2	54,4	52,4	52	50
Totaal EU-landen	- 0,9	- 1,9	- 2¼	- 1½	63,0	62,8	63	62

Bijlage C1		Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1991-2004					
		2001	1991	1992	1993	1994	1995
		mln euro	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	13170	- 0,4	0,1	0,4	- 2,2	0,7
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	21420	- 1,7	1,9	1,1	0,5	1,1
3.	Overige industrie ^a	31290	- 0,9	- 2,0	- 1,6	2,1	1,5
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	10960	- 0,8	- 2,3	1,5	3,5	5,8
5.	Metalektro-industrie	29550	0,8	- 0,8	- 15,5	9,7	4,2
6.	Aardolie-industrie	9670	3,4	2,8	11,2	2,0	9,3
7.	Delfstoffenwinning	7320	6,4	- 1,6	5,0	0,4	1,9
8.	Openbare nutsbedrijven	22820	7,1	- 1,2	3,0	0,6	1,6
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	63540	1,3	- 0,3	- 2,9	2,0	2,0
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	39480	3,3	3,3	3,9	3,1	2,4
11.	Handel en reparatiebedrijven	85910	3,4	1,3	- 1,8	1,6	3,2
12.	Transport- en opslagbedrijven	21400	4,0	4,7	2,5	4,0	5,2
13.	Communicatiebedrijven	17950	5,6	3,2	- 0,4	3,2	3,4
14.	Bank- en verzekeringswezen	41940	1,4	0,9	0,3	3,9	1,5
15.	Uitzendbureaus ^b	12410	- 0,3	- 3,8	- 2,4	16,8	21,8
16.	Tertiair overig	103160	5,6	3,9	3,0	2,9	2,8
17.	Zorg	39880	3,0	2,8	1,4	2,0	1,0
18.	Omzetbelasting	32600	3,0	2,7	0,4	3,1	- 1,7
19.	Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	- 5540	22,8	4,9	- 9,7	- 1,2	9,7
2-6.	Industrie	102900	- 0,3	- 0,2	- 3,2	3,6	3,2
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	133040	1,0	- 0,4	- 1,9	3,0	2,9
10-17.	Diensten	362130	3,7	2,5	1,0	2,9	3,0
1-19.	Bedrijven ^c	599540	2,4	1,3	- 0,1	2,7	2,5
	Marktsector ^d	512860	2,2	1,1	- 0,6	2,8	2,7

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
0,1	-1,9	7,1	2,2	-1,6	-3,8	-1,1	-¼	1¼
2,4	-0,1	1,3	1,1	-3,7	-4,6	0,1	¼	1
3,9	4,3	6,6	3,5	2,6	-1,5	-2,5	-¼	2¾
6,4	8,4	-2,1	4,0	-4,6	-8,0	-0,6	3½	4½
3,7	4,9	7,3	-0,1	-4,8	0,3	-4,4	-¼	4½
2,5	-2,1	0,0	2,2	-6,5	1,1	1,7	-½	1¾
11,2	-7,5	2,1	-7,7	-7,4	-2,2	-0,3	3	-11
5,0	-1,2	1,1	0,2	1,2	3,2	-2,0	2½	1
3,9	2,1	3,7	6,4	4,3	2,5	-0,3	1½	¾
3,5	2,8	2,0	2,3	2,0	1,9	1,0	1	1
5,3	4,9	6,7	5,0	3,6	0,2	-0,2	-¼	1¾
5,0	5,2	5,6	5,5	2,6	-2,7	0,4	0	2
7,5	16,2	19,2	18,0	23,5	11,0	5,4	2¾	4¼
7,2	7,9	6,3	4,7	3,2	0,0	-1,2	½	3¼
21,1	13,9	13,6	3,4	2,4	-0,1	-1,5	¼	3¼
5,7	6,7	6,0	6,1	3,7	2,4	-0,5	¼	2¾
2,2	1,2	3,3	2,3	2,4	2,0	5,5	1¾	1¼
2,2	4,6	5,2	4,7	4,0	1,6	0,1	1¼	1½
2,8	8,5	8,1	1,2	2,3	-4,9	2,9	1¾	2
3,6	3,3	4,1	1,8	-2,5	-2,1	-1,9	¼	3
4,3	2,0	3,5	1,0	-2,2	-1,3	-1,8	¾	1¾
5,5	5,8	6,2	5,2	4,0	1,5	0,6	½	2¼
4,8	4,1	5,2	4,2	2,5	0,9	-0,1	¾	2
4,9	4,7	5,7	4,7	2,6	0,8	-0,6	½	2¼

Bijlage C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1991-2004

	2001	1991	1992	1993	1994	1995
	mln euro	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	9100	6,6	5,2	0,2	7,0	-1,2
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	25450	7,7	2,9	5,5	4,4	2,5
3. Overige industrie ^a	10100	2,9	0,2	-1,6	3,0	-0,1
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	29770	-1,4	1,6	-1,7	8,2	5,4
5. Metalektro-industrie	38460	2,3	0,9	-2,2	0,9	10,8
6. Aardolie-industrie	11490	3,9	1,6	1,5	2,1	0,4
7. Delfstoffenwinning	7390	11,1	12,2	2,0	-0,7	-1,0
8. Openbare nutsbedrijven	370	.	.	.	.	.
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	920	-3,9	-13,1	12,5	22,6	-3,6
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	0	.	.	.	.	.
11. Handel en reparatiebedrijven	23600	8,1	3,0	1,5	9,3	3,9
12. Transport- en opslagbedrijven	15670	4,2	5,6	5,5	4,4	2,4
13. Communicatiebedrijven	2310	15,5	7,2	3,1	12,0	16,3
14. Bank- en verzekeringswezen	1650	-23,4	-11,2	35,4	-14,5	4,1
15. Uitzendbureaus ^b	0	.	.	.	.	.
16. Tertiair overig	15170	7,5	5,6	6,9	3,8	13,7
17. Zorg	0	.	.	.	.	.
19. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	5540	22,8	4,9	-9,7	-1,2	9,7
20. Wederuitvoer	82430	7,3	4,6	4,2	18,4	16,6
2-6. Industrie	115270	2,8	1,5	0,1	3,7	5,3
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	123020	3,1	2,0	0,2	3,5	5,0
10-17. Diensten	58400	5,3	3,9	4,6	6,0	4,8
1-19. Bedrijven ^c	197700	4,2	2,7	1,0	4,4	4,5
Marktsector ^d	190310	4,0	2,3	0,9	4,6	4,7

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-1,1	-6,1	2,3	8,6	4,0	-0,2	1,9	-1¼	1¾
1,5	1,9	3,5	2,1	3,9	2,4	0,6	-½	1¼
0,1	4,1	1,4	1,7	3,7	-2,7	-2,6	-2	2
-2,1	5,3	3,5	1,7	11,7	2,9	4,1	2½	4
5,8	10,4	5,1	5,0	15,0	-4,2	-3,5	-¾	3¾
2,3	-1,2	-0,1	-6,0	9,1	4,2	1,5	2	2
13,5	-5,7	-3,1	5,9	7,2	14,6	0,9	3½	3½
.	.	.	.	.	.	.	.	.
-6,2	52,4	3,9	10,1	-7,5	4,6	1,3	1½	1¼
.	.	.	.	.	.	.	.	.
7,8	10,0	8,2	4,3	11,0	2,8	-2,0	2¾	5½
4,1	7,6	4,9	1,3	3,0	-1,9	0,4	3	4¾
20,8	9,2	97,0	85,9	35,0	33,4	-8,5	3	5
34,4	11,8	0,8	41,3	31,5	1,7	-0,2	3¾	4½
.	.	.	.	.	.	.	.	.
9,3	8,9	7,4	13,5	13,8	4,6	0,8	3¼	5½
.	.	.	.	.	.	.	.	.
2,8	8,5	8,1	1,2	2,3	-4,9	2,9	1¾	2
8,2	18,5	14,4	9,2	14,4	2,8	-4,2	6	9¾
1,8	5,5	3,6	2,5	10,1	0,0	-0,1	¼	2¾
2,3	5,0	3,2	2,7	10,0	0,7	0,0	½	2¾
7,5	9,0	8,1	7,7	10,5	2,9	-0,8	3	5¼
3,4	5,7	4,7	4,4	9,5	1,2	-0,1	1¼	3½
3,1	6,1	5,0	4,4	9,6	0,8	-0,1	1	3½

Bijlage C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1991-2004

		2001	1991	1992	1993	1994	1995
		mln euro	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	10320	3,2	4,1	1,7	6,0	0,9
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	11870	4,7	2,0	0,8	6,0	3,5
3.	Overige industrie ^a	16980	-1,1	-2,8	-1,0	3,3	0,9
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	10100	-2,2	0,3	0,2	9,9	5,1
5.	Metalektro-industrie	19960	0,9	-1,0	-4,3	5,7	4,1
6.	Aardolie-industrie	2800	-0,5	2,1	-4,5	11,8	6,9
7.	Delfstoffenwinning	11660	9,0	1,4	1,8	-1,0	0,7
8.	Openbare nutsbedrijven	5940	3,4	1,0	0,4	1,9	2,3
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	23230	-1,0	-3,1	-2,4	1,1	-1,2
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	29530	2,5	3,4	4,0	2,8	2,1
11.	Handel en reparatiebedrijven	51150	4,3	1,4	-2,0	1,9	2,9
12.	Transport- en opslagbedrijven	18300	7,6	4,9	3,2	5,1	1,7
13.	Communicatiebedrijven	9480	5,6	3,4	-2,6	2,8	4,9
14.	Bank- en verzekeringswezen	25000	-2,2	0,6	-0,1	1,4	-0,5
15.	Uitzendbureaus ^b	10970	-1,7	-4,0	-2,8	16,9	22,5
16.	Tertiair overig	60290	4,8	4,3	3,4	2,4	4,2
17.	Zorg	30380	2,5	2,5	1,4	1,5	1,1
19.	Rentemarge banken	-14380	2,8	-0,3	1,7	-2,0	0,5
2-6.	Industrie	61690	0,4	-0,5	-1,8	6,1	3,5
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	79290	1,8	-0,1	-1,1	4,8	3,1
10-17.	Diensten	235110	3,5	2,7	1,3	2,7	2,9
1-19.	Bedrijven ^c	333650	2,8	1,8	0,4	3,5	2,7
	Marktsector ^d	262080	2,6	1,5	-0,4	4,1	3,0

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.^b Inclusief huishoudelijke diensten.^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-0,7	3,3	-0,7	6,9	-1,7	-2,2	0,9	-1	2
1,7	1,2	0,2	1,4	1,6	1,7	1,1	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
1,0	2,9	5,3	2,8	2,6	-1,3	-2,8	$-\frac{3}{4}$	2
-2,9	5,9	1,2	5,4	6,1	2,9	2,8	2	$2\frac{1}{2}$
1,8	4,4	4,9	1,7	8,1	-1,4	-5,2	$-\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{4}$
2,2	-36,6	0,7	-3,6	16,2	7,4	1,2	$3\frac{3}{4}$	2
13,3	-8,2	-0,8	-3,2	-2,5	5,7	0,6	$3\frac{1}{2}$	$-4\frac{1}{2}$
4,8	-7,4	0,3	-2,1	1,4	6,0	-0,5	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
-1,6	3,5	3,6	5,4	3,5	2,2	-1,0	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
3,1	2,7	1,7	2,3	1,8	1,5	0,8	$\frac{3}{4}$	1
4,3	7,8	7,1	7,0	4,6	0,2	-0,3	$-\frac{1}{4}$	2
3,3	5,9	5,2	3,0	1,7	-1,3	0,9	1	3
4,7	14,6	18,6	15,4	20,7	8,8	3,3	3	$4\frac{1}{4}$
6,7	5,9	2,2	6,6	-0,1	-1,0	-0,8	0	$3\frac{1}{2}$
21,7	12,5	11,7	3,0	2,2	-0,1	-1,6	$\frac{1}{4}$	3
4,1	6,2	4,8	6,6	4,9	2,8	-0,6	$\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$
2,3	1,6	2,6	1,9	2,2	2,1	5,5	$1\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
6,2	3,4	1,6	8,7	2,0	5,9	0,8	$2\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{4}$
0,7	2,8	3,4	2,4	5,1	0,2	-1,7	$\frac{1}{4}$	2
2,5	0,4	2,6	1,4	4,1	1,4	-1,3	$\frac{3}{4}$	1
4,6	6,1	5,3	5,4	3,8	1,3	0,6	$\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{4}$
3,2	4,3	4,3	4,0	3,8	1,1	0,0	$\frac{3}{4}$	2
2,9	5,3	5,0	4,7	4,4	0,8	-0,7	$\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$

Bijlage C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1991-2004

	2001	1991	1992	1993	1994	1995
	in dzd arb.jaren	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	228	- 0,4	0,8	- 0,5	- 2,2	- 1,9
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	136	0,0	0,0	- 0,4	- 3,6	- 1,6
3. Overige industrie ^a	340	0,0	- 0,4	- 1,3	- 3,6	- 0,3
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	106	0,0	- 0,8	- 2,3	- 7,2	- 5,2
5. Metalektro-industrie	383	- 0,8	- 1,3	- 5,7	- 4,7	- 0,5
6. Aardolie-industrie	7	0,0	0,0	- 4,0	- 1,0	1,1
7. Delfstoffenwinning	8	0,0	0,0	- 1,0	- 3,0	- 7,3
8. Openbare nutsbedrijven	34	- 2,2	0,0	- 2,0	- 1,4	- 0,7
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	490	0,0	- 0,3	0,6	- 1,0	1,4
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	53	2,8	2,7	3,9	4,0	3,1
11. Handel en reparatiebedrijven	1072	3,7	2,1	0,3	0,0	1,7
12. Transport- en opslagbedrijven	300	3,0	2,9	- 0,5	- 2,4	1,5
13. Communicatiebedrijven	114	3,7	1,2	- 5,0	- 0,7	- 3,8
14. Bank- en verzekeringswezen	271	1,6	- 0,5	0,9	- 1,0	0,2
15. Uitzendbureaus ^b	421	- 4,0	- 3,6	- 3,1	13,9	20,1
16. Tertiair overig	1127	5,3	4,2	3,5	2,9	3,8
17. Zorg	704	1,4	3,1	1,2	0,3	1,7
2-6. Industrie	971	- 0,3	- 0,7	- 3,1	- 4,5	- 1,2
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	1012	- 0,4	- 0,7	- 3,1	- 4,3	- 1,3
10-17. Diensten	4061	2,9	2,3	0,9	1,3	3,2
1-19. Bedrijven ^c	5790	1,7	1,3	- 0,1	- 0,2	1,9
Marktsector ^d	5026	1,8	1,1	- 0,3	- 0,3	1,9

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.^b Inclusief huishoudelijke diensten.^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
2,1	0,2	-1,8	0,0	-0,8	-3,4	-1,8	-2¼	-2
-4,7	0,0	-1,0	0,1	0,4	-0,4	-2,9	-2¾	-1¾
-1,2	1,4	1,1	-0,1	-0,5	-0,5	-1,7	-3¼	-2
-2,3	1,6	0,0	-2,1	-0,2	0,5	-1,1	-3	-2
0,8	1,3	1,8	0,7	0,4	0,2	-3,6	-3½	-2¼
5,3	-3,8	-1,3	-5,3	-5,6	2,9	2,4	1¼	0
4,4	-7,4	2,3	-5,6	-2,4	-3,6	-1,5	0	0
-4,4	-3,3	-1,3	-3,5	-4,2	-2,6	-0,7	-2¾	-¼
2,4	4,5	1,6	3,3	2,4	2,4	0,0	0	-¾
2,4	2,8	5,8	-0,8	1,6	3,5	-0,3	0	0
2,1	2,4	1,8	3,7	2,4	2,0	1,1	-1½	0
0,3	0,7	1,5	2,6	2,4	1,4	0,1	-¾	0
3,5	4,6	5,4	7,1	10,5	5,4	-2,8	-1¾	-1
3,2	6,6	5,3	4,5	3,6	2,5	-0,5	-1¼	½
17,2	10,6	6,3	1,5	-0,4	-2,0	-2,1	-½	1¼
5,6	4,8	5,1	3,8	3,2	3,4	-0,1	-½	½
2,8	4,4	5,5	2,4	2,6	3,9	5,2	1½	¾
-1,1	1,1	1,0	0,0	0,0	-0,1	-2,5	-3¼	-2
-1,2	0,9	0,9	-0,2	-0,2	-0,2	-2,5	-3¼	-2
4,5	4,4	4,2	3,2	2,6	2,4	0,8	-½	½
3,1	3,6	3,1	2,5	1,9	1,7	0,1	-1	-¼
3,1	3,5	2,7	2,5	1,9	1,4	-0,6	-1¼	-¼

Bijlage C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1991-2004

		2001	1991	1992	1993	1994
		mln euro	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	22270	1,6	- 4,3	- 7,1	3,6
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	46870	0,1	2,1	- 3,9	0,6
3.	Overige industrie ^a	41390	1,7	1,0	0,1	1,2
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	40730	- 1,3	- 3,8	- 2,3	1,7
5.	Metalektro-industrie	68010	1,0	0,6	0,2	0,5
6.	Aardolie-industrie	21160	0,8	- 7,6	- 1,6	- 2,2
7.	Delfstoffenwinning	14710	9,3	- 8,5	- 6,4	- 1,1
8.	Openbare nutsbedrijven	23190	4,6	- 0,6	- 0,8	1,4
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	64460	2,9	3,4	2,8	1,8
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	39480	4,2	5,2	5,0	4,8
11.	Handel en reparatiebedrijven	109510	1,3	2,2	3,1	2,1
12.	Transport- en opslagbedrijven	37070	3,0	0,3	0,3	0,5
13.	Communicatiebedrijven	20260	1,1	4,1	6,1	4,5
14.	Bank- en verzekeringswezen	43590	5,0	6,6	6,0	7,0
15.	Uitzendbureaus ^b	12410	3,4	4,6	0,5	2,2
16.	Tertiair overig	118330	3,0	3,3	3,3	2,2
17.	Zorg	39880	4,7	3,1	2,5	2,0
18.	Omzetbelasting	32600	2,9	1,4	- 2,3	1,3
2-6.	Industrie	218170	0,5	- 0,4	- 1,5	0,6
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	256060	1,3	- 1,0	- 1,8	0,6
10-17.	Diensten	420540	2,9	3,2	3,3	2,8
1-19.	Bedrijven	797240	2,2	1,3	0,8	1,9
	Marktsector ^c	703170	1,8	1,2	0,6	1,8

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-1,6	2,3	3,0	-3,5	-5,3	4,0	6,8	-1,6	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
0,8	1,4	3,5	-1,2	-2,0	3,8	5,2	1,1	$-\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
3,9	-0,1	0,2	1,0	1,1	3,6	3,6	0,6	-1	$\frac{1}{2}$
5,9	-0,9	3,1	-3,6	-0,4	15,4	-0,2	-3,2	$-2\frac{1}{4}$	$-1\frac{1}{2}$
1,5	-0,1	1,4	1,6	-0,1	3,0	1,1	1,1	$-1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
-1,9	13,5	7,3	-12,7	17,5	52,3	-5,0	-2,9	$-4\frac{1}{2}$	$-5\frac{3}{4}$
4,4	4,6	8,4	-8,2	-9,2	39,1	11,5	-8,9	$2\frac{3}{4}$	-6
3,5	4,2	5,1	1,0	2,3	8,8	11,1	0,8	$2\frac{1}{4}$	$-3\frac{1}{4}$
2,4	2,5	1,9	2,4	3,0	4,7	4,9	3,8	3	$2\frac{3}{4}$
4,4	4,3	3,7	3,5	3,6	3,3	3,0	2,8	3	$2\frac{3}{4}$
0,5	-0,9	-0,2	1,4	1,2	2,7	3,7	3,2	$1\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
0,5	0,3	3,4	1,8	0,6	4,3	4,3	2,5	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
1,3	-1,7	-3,2	-8,3	-7,6	-2,9	-0,4	2,9	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
2,6	-0,5	1,5	3,3	3,1	8,4	6,0	5,8	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$
1,4	1,8	2,5	3,2	3,1	3,1	4,6	4,7	$3\frac{1}{2}$	2
2,3	2,5	2,4	2,7	3,1	3,9	5,1	4,1	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
1,9	0,9	3,1	2,4	4,8	5,6	7,4	5,4	$3\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
4,7	3,5	1,4	1,4	1,9	3,6	11,2	3,7	$3\frac{3}{4}$	1
2,3	1,1	2,4	-1,1	0,7	9,0	1,5	-0,2	$-1\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$
2,5	1,5	2,9	-1,3	0,4	10,2	2,9	-0,6	-1	-1
1,8	0,9	1,7	1,9	2,1	3,8	4,5	3,9	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$
2,1	1,4	2,1	0,7	1,4	5,9	4,3	2,3	$1\frac{1}{2}$	1
1,8	1,2	1,9	0,6	1,2	5,6	4,1	2,3	$1\frac{1}{4}$	1

Bijlage C6 Arbeidsinkomensquote, 1990-2004

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
	vòòr revisie					
1. Landbouw en visserij	71,0	70,5	78,0	93,5	78,0	79,6
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	74,8	75,3	72,8	73,0	73,0	68,0
3. Overige industrie ^a	75,3	77,8	81,1	81,4	79,3	79,6
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	63,5	71,1	78,0	83,0	68,3	56,5
5. Metalektro-industrie	80,1	81,1	85,2	87,0	82,5	81,2
6. Aardolie-industrie	33,0	28,0	44,8	38,8	36,8	45,1
7. Delfstoffenwinning	6,9	6,0	7,4	8,3	8,3	7,7
8. Openbare nutsbedrijven	59,4	58,5	60,6	59,4	55,9	54,7
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	87,5	89,2	91,7	90,9	89,7	89,7
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	6,4	6,4	6,3	6,0	6,0	6,4
11. Handel en reparatiebedrijven	73,0	76,0	77,7	79,8	80,8	80,5
12. Transport- en opslagbedrijven	88,2	87,0	87,1	87,2	83,8	86,3
13. Communicatiebedrijven	68,7	71,1	69,4	65,6	62,5	59,8
14. Bank- en verzekeringswezen	60,3	61,7	60,1	59,1	53,9	54,5
15. Uitzendbureaus ^b	99,7	100,2	100,9	102,2	99,1	99,5
16. Tertiair overig	78,8	78,1	77,4	77,0	75,6	74,6
17. Zorg	79,5	79,6	79,8	80,4	82,4	82,8
2-6. Industrie	73,6	75,6	79,8	80,9	76,2	72,8
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	63,8	63,7	68,4	69,9	66,6	63,7
10-17. Diensten	65,5	66,1	65,8	65,5	64,4	65,0
1-19. Bedrijven ^c	70,6	71,2	72,7	73,6	71,2	71,1
Marktsector ^d	81,2	82,9	84,8	86,4	82,7	82,1

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
na revisie									
71,6	76,3	70,9	79,7	87,2	90,6	86,3	93,0	97 $\frac{3}{4}$	96 $\frac{3}{4}$
58,8	56,6	56,5	57,7	55,9	56,6	55,3	53,9	55 $\frac{3}{4}$	55 $\frac{1}{2}$
79,7	78,6	79,1	78,4	76,9	77,1	77,5	82,2	83 $\frac{1}{4}$	82
52,9	58,3	56,0	59,3	59,3	56,3	62,2	71,2	73 $\frac{1}{2}$	71 $\frac{1}{2}$
83,2	84,1	81,7	80,9	83,3	82,1	90,5	93,7	94	92 $\frac{3}{4}$
65,4	67,1	74,0	37,8	65,0	23,7	17,9	21,4	23 $\frac{3}{4}$	22 $\frac{1}{2}$
8,0	6,9	6,7	8,3	10,1	6,3	5,2	6,1	5 $\frac{3}{4}$	7
45,5	41,4	48,7	47,7	46,9	50,8	46,1	47,6	41 $\frac{3}{4}$	47 $\frac{1}{4}$
86,8	87,5	87,3	88,1	85,9	83,8	83,6	82,9	82 $\frac{1}{2}$	81 $\frac{1}{4}$
14,4	13,7	13,4	13,8	13,9	14,6	15,9	16,4	17	16 $\frac{3}{4}$
77,1	78,5	77,4	74,1	73,0	74,2	76,6	78,2	78 $\frac{1}{2}$	77 $\frac{3}{4}$
86,7	89,6	82,9	79,8	83,7	88,0	88,6	89,0	88	86 $\frac{3}{4}$
51,1	49,7	49,8	52,9	59,5	63,2	71,1	70,4	68	65 $\frac{1}{4}$
60,9	62,2	63,5	65,4	65,8	64,9	65,9	64,3	63 $\frac{3}{4}$	60 $\frac{1}{2}$
98,3	94,3	94,4	92,5	92,2	92,0	91,6	91,4	91 $\frac{1}{4}$	89 $\frac{3}{4}$
83,9	83,3	82,8	84,1	82,6	82,9	83,6	83,3	83 $\frac{1}{2}$	82 $\frac{1}{4}$
83,2	85,1	83,9	85,9	84,3	82,2	79,9	79,5	79 $\frac{1}{4}$	79 $\frac{3}{4}$
71,9	72,7	71,8	71,6	72,6	70,0	72,4	76,0	77 $\frac{1}{2}$	76 $\frac{1}{4}$
62,6	61,5	61,7	63,1	65,4	60,8	60,8	64,6	64 $\frac{1}{2}$	65 $\frac{1}{4}$
73,5	73,9	73,0	72,9	72,7	73,4	74,7	75,0	75	74
75,0	75,2	74,5	75,2	76,3	75,7	76,8	78,4	78 $\frac{1}{2}$	78
81,1	81,8	81,0	81,0	82,0	82,1	83,9	85,3	85 $\frac{3}{4}$	84 $\frac{1}{2}$

Bijlage D1 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	mln euro	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	10320	- 1,7	- 2,2	0,9	- 1	2
w.o. Tuinbouw	4170	- 0,8	- 3,9	1,5	1	2¾
Veehouderij	3170	- 8,6	- 4,5	- 1,3	- 3½	- ¼
Akkerbouw	900	5,1	- 0,7	5,0	- 1¾	3¼
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	11870	1,6	1,7	1,1	½	1¼
w.v. Veehouderijproducten	3000	2,0	0,2	- 2,2	1	- ½
Overige voedingsproducten	5480	3,6	1,0	- 0,9	- ½	2
Dranken en tabaksproducten	3390	- 2,2	4,1	7,0	2	2½
3. Overige industrie	16980	2,6	- 1,3	- 2,8	- ¾	2
w.v. Grafische industrie	5850	2,3	- 1,5	- 5,2	- ½	3
Papierindustrie	1840	2,2	- 1,5	0,6	0	2½
Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	1300	2,9	- 6,5	- 3,8	- 1¾	0
Hout- en bouwmaterialenindustrie en overig ^a	7980	2,9	- 0,3	- 1,6	- 1	1½
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	10100	6,1	2,9	2,8	2	2½
w.v. Basischemie	4890	10,7	4,8	3,3	¾	3
Eindproducten	3310	2,5	3,3	2,4	¾	2¼
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	1890	2,6	- 3,0	2,1	1¼	2¼
5. Metalektro-industrie	19960	8,1	- 1,4	- 5,2	- ¼	2¼
w.o. Basismetalaalindustrie	1550	2,2	- 2,1	- 1,0	¾	2
Metaalproducten industrie	4780	3,3	0,4	- 4,0	¼	½
Machine-industrie	4910	12,4	- 0,9	- 3,4	2¼	2½
Elektrotechnische industrie	5780	15,6	- 2,5	- 10,0	- ¾	3½
Auto-industrie	1500	- 1,5	- 3,6	- 1,5	¼	2¼
Overige transportmiddelen	1450	0,4	0,1	- 4,3	- 2¼	1¾
14. Bank- en verzekeringswezen	25000	- 0,1	- 1,0	- 0,8	0	¾
w.v. Bankwezen	14390	2,8	1,1	- 0,8	¼	4½
Verzekeringswezen	6470	- 7,1	- 3,6	- 0,6	- ¾	1
Overige financiële diensten	4140	2,1	- 4,2	- 1,4	- ¼	4
16. Overige tertiaire diensten	60290	4,9	2,8	- 0,6	¾	2¾
w.v. Horeca	7450	3,0	- 1,7	- 3,6	¼	1¼
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^b	28500	7,8	4,6	- 0,4	1¼	3¾
Overige zakelijke dienstverlening ^c	10420	3,3	2,0	- 1,1	½	3

^a Overig betreft meubelindustrie, sociale werkvoorziening, voorbereiding tot recycling en overige goederen niet elders genoemd.

^b Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening;

Reclamebureaus.

^c Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D2 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	in dzt arb.jaren	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	228	-0,8	-3,4	-1,8	-2¼	-2
w.o. Tuinbouw	74	-1,3	-2,2	1,4	-1¼	0
Veehouderij	82	-3,0	-6,6	-4,3	-3½	-3½
Akkerbouw	19	3,4	-6,7	0,0	0	-2½
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	136	0,4	-0,4	-2,9	-2¾	-1¾
w.v. Veehouderijproducten	34	-0,8	-5,3	-2,9	-3	-2½
Overige voedingsproducten	85	1,2	1,6	-3,5	-2½	-1¼
Dranken en tabaksproducten	17	-1,2	0,6	0,0	-3	-1¼
3. Overige industrie	340	-0,5	-0,5	-1,7	-3¼	-2
w.v. Grafische industrie	95	-0,2	0,0	-3,3	-6¼	-3
Papierindustrie	24	-2,4	-1,2	-1,6	-2	-2
Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	28	-3,6	-3,1	-5,5	-4½	-3¼
Hout- en bouwmaterialenindustrie en overig ^a	193	0,2	-0,3	-0,3	-1½	-1½
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	106	-0,2	0,5	-1,1	-3	-2
w.v. Basischemie	32	-2,4	-0,3	-1,1	-2¾	-2½
Eindproducten	41	0,5	1,5	-0,8	-3¾	-2¼
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	33	1,2	0,0	-1,7	-2	-1¼
5. Metalektro-industrie	383	0,4	0,2	-3,6	-3½	-2¼
w.o. Basismetalaalindustrie	25	-2,3	-1,9	-3,4	-4½	-3½
Metaalproducten industrie	104	0,3	0,2	-1,9	-3¾	-2
Machine-industrie	90	0,5	0,4	-1,3	-1¾	-1
Elektrotechnische industrie	103	1,4	1,7	-6,4	-4½	-3
Auto-industrie	29	-0,3	-3,1	-8,0	-5	-1½
Overige transportmiddelen	33	0,6	0,0	-3,4	-3¾	-4½
14. Bank- en verzekeringswezen	271	3,6	2,5	-0,5	-1¼	½
w.v. Bankwezen	159	4,0	3,1	-0,8	-1¾	1
Verzekeringswezen	47	1,1	1,3	0,2	-1	-½
Overige financiële diensten	65	4,3	1,9	-0,2	-¼	0
16. Overige tertiaire diensten	1127	3,2	3,4	-0,1	-½	½
w.v. Horeca	193	2,8	2,9	-0,5	-¼	¼
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^b	404	5,2	4,1	0,0	0	1½
Overige zakelijke dienstverlening ^c	241	2,4	2,6	-1,3	-1	1½

^a Overig betreft meubelindustrie, sociale werkvoorziening, voorbereiding tot recycling en overige goederen niet elders genoemd.

^b Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening;

Reclamebureaus.

^c Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	mln euro	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	22270	4,0	6,8	-1,6	½	¾
w.o. Tuinbouw	7460	7,5	3,7	-0,2	-¼	½
Veehouderij	9340	8,4	6,0	-3,6	0	½
Akkerbouw	1760	-23,7	27,4	-4,7	1¼	1
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	46870	3,8	5,2	1,1	-¼	¾
w.v. Veehouderijproducten	15630	6,4	7,3	-1,9	¼	½
Overige voedingsproducten	22360	1,9	3,8	2,1	-¼	¾
Dranken en tabaksproducten	8880	4,1	5,1	3,6	0	1½
3. Overige industrie	41390	3,6	3,6	0,6	-1	½
w.v. Grafische industrie	13600	3,2	4,0	1,0	-1	¼
Papierindustrie	5590	9,4	2,7	-2,4	-2¼	¼
Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	4390	0,4	2,4	1,1	-1¼	-¼
Hout- en bouwmaterialenindustrie en overig ^a	17810	3,0	3,8	1,2	-¾	½
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	40730	15,4	-0,2	-3,2	-2¼	-1½
w.v. Basischemie	23090	25,5	-1,6	-5,6	-2¾	-2¾
Eindproducten	11910	3,9	1,6	0,1	-2	-¼
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	5730	4,1	2,2	-0,7	-2	0
5. Metalektro-industrie	68010	3,0	1,1	1,1	-1½	½
w.o. Basismetalaalindustrie	5900	16,5	-4,5	-1,3	-2½	4¼
Metaalproducten industrie	14110	2,6	1,9	1,2	-1	¾
Machine-industrie	15200	1,2	2,0	1,5	-1½	-¼
Elektrotechnische industrie	19350	1,4	2,2	0,9	-1½	0
Auto-industrie	8100	2,4	-0,4	1,8	-2¼	-½
Overige transportmiddelen	5350	2,6	1,9	2,7	-2	-¼
14. Bank- en verzekeringswezen	43590	8,4	6,0	5,8	3½	3½
w.v. Bankwezen	22620	9,5	5,6	6,2	2¾	3¾
Verzekeringswezen	15210	8,1	7,3	5,6	5	2½
Overige financiële diensten	5760	5,1	4,0	5,0	3	4
16. Overige tertiaire diensten	118330	3,9	5,1	4,1	2¼	1¾
w.v. Horeca	15160	3,5	5,9	6,6	2¾	1¾
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^b	54920	3,9	5,1	3,2	2	1½
Overige zakelijke dienstverlening ^c	19130	3,5	4,8	4,2	2	1½

^a Overig betreft meubelindustrie, sociale werkvoorziening, voorbereiding tot recycling en overige goederen niet elders genoemd.

^b Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening;

Reclamebureaus.

^c Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D4   Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	mln euro	mutaties per jaar in %				
Bouwnijverheid en installatiebedrijven						
Volume binnenlandse afzet	63540	4,3	2,5	− 0,3	1½	¾
w.o. Investerings in:	35970	3,9	1,4	− 1,6	1¼	− ¼
Woningen ^a	15357	1,1	− 2,1	− 3,3	3¾	4¼
w.v. Nieuwbouw	9671	0,6	− 3,5	− 6,7	4½	5¼
Herstel en verbouw	5686	1,8	0,3	2,4	2¾	2¾
Gebouwen voor bedrijven	10350	4,2	3,9	− 2,2	− 3½	− 7
GW ^b bedrijven	3631	2,9	1,8	0,0	¼	1½
Bouwwerken overheid	5799	13,1	6,4	3,5	5	− 3
w.v. Gebouwen	1812	16,1	− 0,2	3,9	− 8	− 2¾
GW ^b	3987	11,7	9,6	3,4	11	− 3
Onderhoud ^c	12732	4,1	3,7	1,9	1¼	2¼
Volume buitenlandse afzet	920	− 7,5	4,6	1,3	1½	1¼
Volume bruto toegevoegde waarde factorkosten	23230	3,5	2,2	− 1,0	¾	¼
Prijsindex binnenlandse afzet excl. btw		4,7	4,9	3,9	3	2¾
Loonsom per werknemer		2,6	5,5	4,0	4	2¾
Totale kosten per eenheid product		3,9	4,8	3,4	2¾	2
Prijsindex nieuwbouw excl. btw		5,4	5,0	4,4	3¾	3
		niveaus ultimo periode				
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren) ^d		478	490	490	490	486
Arbeidsinkomensquote (in %)		83,8	83,6	82,9	82½	81¼
Exploitatie van onroerend goed						
		mutaties per jaar in %				
Volume consumptie woondiensten		2,2	2,0	1,6	2¼	2¼
Gemiddelde huur		2,8	2,6	2,8	3	3
		niveaus				
Woningvoorraad ultimo jaar (dzt)		6651	6711	6758	6807	6862
^a Betreft investeringen in woningen voorzover geleverd door de bouwnijverheid inclusief 833 mln voor outillage.						
^b Grond-, weg-, en waterbouwkundige werken.						
^c Exclusief interne leveringen (onderaanneming).						
^d Loontrekkers en zelfstandigen.						

Bijlage D5   Kerngegevens energie, 2000-2004

	2001	2000	2001	2002	2003	2004
	niveaus	mutaties per jaar in %				
Energieprijzen (nominaal)	dollars/vat					
Ruwe olie (Brent), wereldmarkt	24,6	59,0	- 13,5	1,7	4	- 9½
	ct/m³					
Aardgas grootverbruik ^a	14,8	42,9	17,4	- 14,6	1½	- 3¾
Aardgas kleinverbruik ^a	41,9	13,7	21,5	7,7	6	- 8½
	ct/liter					
Benzine ^a	117,5	12,7	2,7	- 0,1	- 1	0
Diesel ^a	82,5	21,0	- 0,9	- 4,9	- ¾	- 1¼
LPG	42,0	32,1	- 4,3	- 0,7	- 2¾	- 4¼
	ct/Kwh					
Elektriciteit grootverbruik ^a	6,5	0,9	24,3	- 1,4	- ½	- ¼
Elektriciteit kleinverbruik ^a	17,1	13,3	24,2	1,1	¼	- 10
	PJ					
Energieverbruik^b	3107,4	2,6	1,9	- 1,7	3½	¾
w.v. Gezinnen	434,9	0,2	3,1	- 5,3	14	½
Industrie	1072,0	1,9	2,3	0,6	1¼	¾
Overige afnemers	520,4	6,3	2,8	- 3,5	7	½
Transport	468,3	1,1	1,3	0,7	½	2¾
Energiesector	611,9	3,2	- 0,1	- 2,3	0	0
	mld euro per jaar					
Aardgasbaten kasbasis		5,7	5,7	5,6	5½	4¾
w.v. Toevoeging FES		1,6	1,6	1,6	1½	1½
	mutaties per jaar in %					
Volume-ontwikkeling BBP		3,3	1,3	0,3	¾	1¾
Energieverbruik ^b		2,6	1,9	- 1,7	3½	¾
Energie-intensiteit ^b		- 1,4	0,6	- 2,0	2¾	- 1
	Mton	mutaties per jaar in %				
CO ₂ -emissies	188,3	1,1	1,3	- 1,1	3	¾

^a Prijs voor eindverbruikers, inclusief heffingen.^b Bij gerealiseerde temperatuur tot en met december 2002, daarna normaal temperatuurverloop.

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ACS-landen	Voormalige Koloniën uit Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Zuidzee
ADSL	Asymmetric Digital Subscriber Line
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BiKK	Bijdrage in de kosten van de kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
BSE	Gekkekoeienziekte
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EONIA	Euro Overnight Index Average
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS

FES	Fonds Economische Structuurversterking
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWV	Grond-, Weg- en Waterbouw
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
ID-banen	Instroom- en Doorstroom banen
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KST	Kleinschaligheidstoelag
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MN	Miljoenennota
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziektefondsverzekerden
MRB	Motorrijtuigenbelasting
MSCI-index	Morgan-Stanley Capital International index
NBER	National Bureau of Economic Research
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIBUD	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting
NR	Nationale Rekeningen
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen

OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoeslag
OV	Openbaar Vervoer
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiëdifferentiatie En Marktwerving Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen
PVK	Pensioen- en Verzekeringskamer
R&D	Research and Development
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
REB	Regulerende Energiebelasting
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SAFE	Model for Short-term Analyses and Forecasts for the Dutch Economy
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TRIPS	WTO agreement on Trade Related aspects of Intellectual Property Rights
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
USDA/ERS	Economic Research Service of United States Department of Agriculture
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Voorbereidend Beroepsonderwijs
VLW	Afdrachtvermindering Langdurig Werklozen
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid

WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel

Enige eerdere publicaties van het CPB

- Twee jaar ervaring met OEII; de discussie over indirecte effecten (2003),
ISBN: 90-5833-114-8
- Woningcorporaties: prikkels voor effectiviteit en efficiëntie (2002),
ISBN: 90-5833-089-3
- Boek en markt; effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002),
ISBN: 90-377-0095-0
- Selectief investeren: ICES-maatregelen tegen het licht (2002),
ISBN: 90-5833-096-6
- Gevolgen van uitbreiding Schiphol: een kengetallen kosten-batenanalyse (2002),
ISBN: 90-5833-099-0
- Funds and games: the economics of European cohesion policy (2002),
ISBN: 90-5833-098-2
- Growth challenges for the Dutch business services industry: international comparison and policy issues (2002),
ISBN: 90-5833-095-8
- Keuzes in kaart 2003-2006; economische effecten van acht verkiezingsprogramma's (2002),
ISBN: 90-5833-097-4
- How does pharmaceutical marketing influence doctors' prescribing behaviour? (2002),
ISBN: 90-5833-087-7
- Economie, energie en milieu: Een verkenning tot 2010 (2002),
ISBN: 90-1209-519-0
- De BLM: Opzet en recente aanpassingen (2002),
ISBN: 90-5833-092-3
- De pijlers onder de kenniseconomie: Opties voor institutionele vernieuwing (2002),
ISBN: 90-5833-090-7

- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2: Aanvullende kosten-baten-analyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2002),
ISBN: 90-5833-086-9
- Economische Verkenning 2003-2006 (2001),
ISBN: 90-1209-474-7
- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2; Kosten-batenanalyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2001), in samenwerking met het NEI en het RIVM,
ISBN: 90-5833-067-2
- Veroudering van bedrijventerreinen; Een structuur voor herstructurering (2001),
ISBN: 90-5833-062-1
- Capital income taxation in Europe; trends and trade-offs (2001), ISBN: 90-120-9281-7
- Higher Education Reform; Getting the Incentives Right (2001), in samenwerking met het CHEPS, ISBN: 90-120-9268-X.
- Naar een efficiënter milieubeleid; Een maatschappelijk-economische analyse van vier hardnekkige milieuproblemen (2000), ISBN: 90-120-902-53.
- Competition and Regulation in Telecommunications Markets (2000), ISBN: 90-5833-052-4.
- Ageing in the Netherlands (2000), ISBN: 90-120-908-57.
- Trends, dilemma's en beleid; Essays over ontwikkelingen op langere termijn (2000), in samenwerking met het SCP, ISBN: 90-120-908-49.
- Solidariteit, keuzevrijheid en transparantie; De toekomst van de Nederlandse markt voor oudedagsvoorzieningen (2000), ISBN: 90-120-9061-X.
- Evaluatie van infrastructuurprojecten; Leidraad voor kosten-batenanalyse (2000), in samenwerking met het NEI, ISBN: 90-120-905-63.

Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de Sdu, Koninklijke De Swart, of bij de boekhandel.